

Шарапатдин ХОЖАНОВ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ
АНТОНИМИЯ ҚУБЫЛЫСЫ**

ХОЖАНОВ ШАРАПАТДИН БАЛТАНИЯЗОВИЧ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ
АНТОНИМИЯ ҚУБЫЛЫСЫ**

Монография

**«Билим»
2017**

УОК 63070 (075)
КБК 74.26
К-59

**Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги
антонимия қубылысы.**
Монография. «Билим, 2017-жыл, 148 бет.

УОК 63070 (075)
КБК 74.26
К-59

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Илимий кеңесиниң 2016-жыл 31-декабрь сәнесиндеги қарары (Баянлама №5) менен баспаға усынылған.

Антонимия қубылысының қарақалпақ тил билиминде арнаўлы изертленбеўи, бул қубылыстың тюркологияда ҳәм улыўма тил билиминде де еле толық шешилмеген тәреплериниң бар болыўы таңланған теманы изертлеўдиң зәрүрлигин тастыйықлайды. Монография авторы тил билиминиң жетискенликлеринен пайдалана отырып, антонимия мәселелерине жуўап бериўге ҳәрекет еткен.

Китаптан илимий хызметкерлер, излениўшилер, студентлер ҳәм магистрантлар кеңнен пайдаланыўы мүмкин.

Илимий редактор

М.Қудайбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор.

Пиқир билдириўшилер:

- 1. Ш.Абдиназимов** – филология илимлериниң докторы, профессор.
- 2. Қ.Пахратдинов** – филология илимлериниң кандидаты, доцент.

ISBN 978-9943-327-01-6

© «Билим» баспасы, 2017

КИРИСИЎ

Тилдин жәмийетте атқаратуғын хызмети бийбаха. Қәлиплескен дәстүрлер бойынша, тилге адамлардың бир-бири менен қарым-қатнасын иске асыратуғын қурал, -деп анықлама бериў кең ен жайған. Бул анықлама тилдин жәмийетлик қубылыс болыўына, жәмийетте жасаўына хәм жәмийет талапларына байланыслы санлық хәм сапалық жақтан өзгерислерге ушыраўына, соның менен жәмийеттиң тилсиз болмаўына байланыслы. Тилдин қарым-қатнасты иске асырыў хызмети менен бирге оның адам ойын жарыққа шығарыў, ойды раўажландырыў, дүньятаныў, билим хәм тәжирийбелерди топлаў, сақлаў хәм келешек әўладларға жеткерип бериў, бай руўхый мәдениятты қәлиплестириў сыяқлы хызметлери де иске асады. Тилдин усындай хызметлери нәтийжесинде жәмийет дүзиллип, материаллық хәм мәдений байлықлар топланады.

Өзбекистан Республикасы Биринши Президенти И.А.Каримов тилдин жәмийетлик турмыстағы, адам өмириндеги хызметлерин есапқа алып: «...өзликти аңлаў, миллий сана хәм ойлаўдың дәлили, әўладлар арасында руўхый-ағартыўшылық байланыслылық тил арқалы пайда болады. Барлық жақсы пазыйлетлер инсан жүрегине әўеле, ана хәйийи, ана тилиниң бийтәкирар гөззаллығы менен сиңеди. Ана тили – бул миллеттиң руўхы есапланады»,¹ -деген пикирди билдиреди. Бул пикирде тилдин ойлаў менен байланысы, инсанның руўхый дүньясының раўажланыўындағы тилдин хызмети, тил хәм миллет түсиниклери дәл анықланған. Солай екен, хәр қандай халық, миллет ўәкиллери ушын өз ана тилин раўажландырыўға, жәмийетлик хызметин кеңейтиўге, тазалығын сақлаўға хәрекет етиўи керек.

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының миллий тили сыпатында халық турмысы менен бирге раўажланып, бүгин өзиниң жетилискен әдебий тил нормаларына, кең стилистикалық мүмкиншиликлерине ийе болды. Оның сеслик дүзилсин, сөзлик қурамын, грамматикалық қурылысын, тарийхын, диалектлик системасын үйрениў бойынша көп изертлеўлер алып барылды. Бүгинги күни қарақалпақ тил билими тюркологияда белгили орынға ийе болды. Бирақ жетискенликлер менен бир қатарда қарақалпақ тил билиминде еле арнаўлы изертленбеген мәселелер де бар. Солардың бири ретинде қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысын, сөзлик қурамдағы антонимлерди көрсетиў мүмкин.

Антонимлер – хәр қандай тилдин лексикасында белгили орынды ийелейтуғын лексика-семантикалық категория. Сонлықтан олар хаққында баслаўыш класслардан баслап-ақ түсиниклер бериле баслайды.

Қарақалпақ тилиндеги антонимия еле арнаўлы изертленбеди. Бирақ буннан қарақалпақ тилиндеги антонимлер улыўма сөз етилмеди деген жуўмақ шықпаўы керек. Ең дәслеп Е.Бердимуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы» мийнетнде антонимлерге кең

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент.: «Маънавият», 2008. – Б.83.

түсиниклер берилди.¹ Бул түсиниклер оның лексика бойынша сабақлықтарында тереңлестирілди. Әсиресе, оның «Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» деген темадағы монографиясында қарақалпақ тилинің функциональлық стильлери кең түрде изертленип, қарақалпақ тилиндеги антонимлердің сөз шақапларына қатнасы, олардың көркем шығармаларда стильлик қолланылыўы көп санлы мысал тийкарында талланған ҳәм олардан илимий жуўмақлар исленген.

Булардан басқа қарақалпақ тилинің антонимлери М.Қудайбергеновтың мақалаларында изертленди² ҳәм Т.Баширов пенен бирликте антонимлердің қысқаша сөзлиги дүзилди. М.Қудайбергеновтың «Бердақ - сөз зергери» мақаласында қарақалпақ әдебияты классиги Бердақ бабамыздың шығармаларында жумсалған антоним сөзлер, олардың қолланыўы өзгешеликлери, эмоциональлық-экспрессивлик тәсирди күшейтип бериўде антонимлердің хызмети сөз етилген. Ал, «Қарақалпақ тилиндеги антонимлер» мақаласында қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысы, олардың сөз шақапларына қатнасы, қурылысы мәселелери үйренилген. Қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысы бойынша қарақалпақ тил билиминдеги ең тийкарғы мийнет М.Қудайбергенов, Т.Башировлар тәрәпинен дөретилген «Қарақалпақ тили антонимлеринің қысқаша сөзлиги» мийнети болып есапланады. Бул сөзлик бүгинги күнге шекем қарақалпақ тил билиминдеги антонимия машқаласына арналған ең тийкарғы мийнет есапланады.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлердің синонимлер менен байланысы мәселесин үйрениўге арналған А.Бекбергеновтың арнаўлы мақаласы ҳәм оның «Қарақалпақ тилинің стилистикасы» мийнетинде қарақалпақ әдебий тилиндеги антонимлердің пайда болыўында синонимлердің хызметин, антонимлердің антитеза, оксюморон хызметлеринде жумсалыўы анықланған.³ Сондай-ақ, М.Қәлендеровтың «Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлери» мийнетинде, синонимлердің антонимлер менен байланысы изертленген.⁴

¹ *Бердимуратов Е.* Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис: 1968; Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973. –Б.147-152.

² *Қудайбергенов М.* 1). Бердақ – сөз зергери (антонимлер ҳаққында). //«Әрман» газетасы. 1992-жыл, апрель; 2). Қарақалпақ тилинде антонимлер. //ҚМУ жас илимпазлары ҳәм кәнигелеринің V илимий-теориялық конференциясының материаллары. –Нөкис: 1993.–Б.31-33; 3). Қарақалпақ тили антонимлеринің қысқаша сөзлиги. –Нөкис.: «Билим», 1995.

³ *Бекбергенов А.* Синонимлер ҳәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1971. –Б.114-132; Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990. –Б.26-27.

⁴ *Қәлендеров М.* Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлери –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1989.

1995-жылы авторлар жәмәәти тәрәпинен жазылған «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» китабының¹ қарақалпақ әдебияты классиклери шығармалары тилинің семантикалық өзгешеликлерине арналған бөлиминде антонимлер де сөз етилген. Авторлар қарақалпақ әдебияты классиклери шығармалары тилинде ушырасатуғын антонимлерди бир неше мәнилик топарларға бөлип, антонимлер сөзлердиң тек карама-қарсы мәниге ийе бөлими деп қаралмай, ал олар тилдиң стилистикалық айрықшалығының, өткирлик, тәсирлилигиниң бир тәрәпи болып келиўин классик шайырларымыз шығармаларынан алынған бир қанша мысал тийкарында илимий дәлиллеген.

Соның менен бирге, лингвофольклористика хәм қарақалпақ классик шайыры Бердақ Ғарғабай улының әдебий мийрасларының тилин терең хәм хәр тәрәплеме изертлеўге арналған Ш.Абдиназимовтың мийнетинде де антонимлер сөз етилип, олардың қандай түсиниклерди аңлатыў ушын шайыр шығармаларында қолланылғанлығы хәм сөз шақапларына қатнасы анықланған.²

Қарақалпақ тил билиминдеги усы бағдардағы жұмыслар тилимиздеги антоним сөзлердиң өзине тән өзгешеликлерин ашып бериўге қосылған үлес болып, бул изертлеўлерде көпшилик жағдайда антонимлердиң басқа лексика-семантикалық топарлар менен қатнасы, стильлик жақтан қолланылыў өзгешеликлерин қарастырылған. Усылай етип, шолыў жасаған мийнетлерден мәлим болғанындай, антонимлер хәр түрли тиллердиң материаллары тийкарында бир қатар изертлеўлердиң объекти болды. Антонимлердиң сөзлиги дүзилди. Усы тийкарда олардың сөзлик қурамдағы орны, пайда болыў жоллары анықланды. Антонимлердиң басқа семантикалық категориялар менен байланысы, сөз шақапларына қатнасы хәм стильлик қолланылыў өзгешеликлерин үйренилди. Бирақ қарақалпақ тилиндеги антонимлердиң бундай тәрәплери еле системалы изертленбеди. Олар ҳаққында хәзирше улыўма түсиниклер берилген. Соның менен антонимлердиң жыныслық мәни менен байланысы, яғный жыныслық мәни билдириўши сөзлердиң антонимлик жубай дүзе алыў ямаса дүзе алмаўы, антонимлердиң бир түбирге хәр түрли қосымталардың қосылыўы менен жасалыўы ямаса жасалмаўы, антонимлердиң түрлерин ажыратыў принципери тюркологияда өз шешимин толық таппай киятыр. Булардан жуўмақ шығарып хәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлерди монографиялық көлемде изертлеў ең әҳмийетли мәселелердиң бири деп ойлаймыз. Оны изертлеў антонимлерди оқытыўда, сөзлик қурамдағы семантикалық қубылысларды анықлаўда үлкен теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе болады. Сондай-ақ, оның жуўмақлары антонимлер бойынша

¹ *Насыров Д., Доспанов О., Бекберженов А., Сайтов Д.* Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили (Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм А.Мусаев шығармаларының материаллары бойынша). – Нөкис.: «Билим», 1995. –Б.83-84.

² *Абдиназимов Ш.* Лингвофольклористика. –Нөкис.: ҚМУ. 2015. –Б.90-92; Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент.: «Фан», 2006. –Б.210-212.

толық сөзліклер дүзиуде, лексикология тарауы бойынша сабақлықлар менен оқыу қолланбалар ислеуде белгили хызмет атқара алады деп исенемиз.

Изертлеу барысында Дж.Лайонз, М.А.Халлидеи, Р.Хасан, Ю.Д.Апресян, Л.А.Введенская, В.В.Виноградов, Л.Р.Львов, Е.Н.Миллер, Л.А.Новиковтың, өзбек тил билиминде А.Хожиев, Ш.Рахматуллаев, Э.Бегматов, Б.Йўлдашев, Р.Шукуров, Б.Исабековтың, қазақ тил билиминде И.Кенесбаев, Ә.Болғанбаев, К.Аханов, Ж.Мусин, Ғ.Резуанова, А.Қыпшақбаеваның, қырғыз тил билиминде Б.Усубалиевтиң, түркмен тил билиминде Б.Байжановтың, қарақалпақ тил билиминде Е.Бердимуратов, А.Бекбергенов, Ш.Абдиназимов, М.Қудайбергеновлардың мийнетлери теориялық база хызметин атқарды хәм олардың жұмысларындағы изертлеу усылларына тийкарландық. Сондай-ақ интернет арқалы антонимлер бойынша соңғы жыллары жақланған кандидатлық диссертациялардың авторефератлары үйренилип, зәрүр орынларда олардан да пайдаландық.

Жумыста хәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлердиң семантикасы, дүзилиси бойынша түрлери хәм стилистикалық хызметлери биринши рет монографиялық жобада үйренилди. Антонимлердиң лексикалық бирлик сыпатында пайда болыу себеплери анықланды, олардың синонимия, полисемия, фразеология кубылыслары менен байланыслары үйренилди. Антонимлер хәм деривация, хәр қыйлы түбирли антонимлердиң парадигмасы, бирдей түбирли антонимлердиң парадигмасы, антонимлердиң сөз шақапларына қатнасы үйренилип, қайсы сөз шақапларында антонимлердиң көбирек ушырасатуғыны хәм пайда болыу себеплери көрсетилди. Антонимлердиң стилистикалық хызмети анықланып, көркем шығармаларда антонимлердиң антитеза, оксюморон, контекстлик антонимлер, антонимиялық когезия, нақыл-мақаллардағы антонимия, энантиосемия кубылыслары хәм т.б. хызметлерде жумсалыуы анықланды.

Жумыс қарақалпақ тилиндеги антонимлерди жаңа бағдарда – системалық метод тийкарында үйрениуге арналған. Полисемия, антонимия, синонимия бир системаның элементлери сыпатында оппозициялық қатнаста анализленди. Антонимия кубылысының тилдиң тек лексика-семантикалық ярусына ғана тийисли емес, ал фонетика-фонологиялық, морфологиялық, синтаксислик ярусларда да сәўлеленетуғыны дәлиллеп көрсетилди. Бул қарақалпақ тил билиминде келеси ўақытлары лексика мәселелерин системалық изертлеуге кең жол ашады.

Илимий изертлеудиң жуўмақлары әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе. Оннан қарақалпақ тилиниң лексикологиясы бойынша сабақлықлар, оқыу хәм методикалық қолланбалар дүзиу мүмкин. Сондай-ақ жоқары оқыу орынларында қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша болажақ қәнигелер ушын «Қарақалпақ тилиниң теориялық лексикологиясы», «Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы» бойынша арнаўлы курслар оқытыўды шөлкемлестириуге де болады. Жумыс қарақалпақ тилиниң қысқаша антонимлер, синонимлер сөзликлерин дүзиуде де өзиниң пайдасын тийгизиўи сөзсиз.

I БАП. АНТОНИМИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАРЫ

I.1. Антонимия қубылысының логика-философиялық тийкарлары

Адамзат жәмийетинің раўажланыў тарийхында әлемнің жаратылысы, галактикадағы жер шары хәм оның жубайы ай қалай жаратылған, не ушын жылдың ярымы суўық болады, не ушын ярымы ыссы болады, не ушын сутканың ярымы қараңғы, ярымы жақты, бизди қоршаған орталықтағы не ушын айырым предметлер қатты, айырым предметлер жумсақ, не ушын төменде жер шары жайласқан, жоқарыда аспан денелери орналасқан, ең дәслепки жаратылған адам да еркек хәм ҳаял жынысының бирлигинен пайда болды, не ушын адамлар жақсы хәм жаман адамларға ажыралады, жақсылық хәм жаманлық түсиниклери, дос-душпан, ақыллы-ақылсыз түсиниклери ойшылларды узақ дәўирлерден берли ойландырып, қызықтырып келмекте. Ҳақыйқатында да, қарап турсаң бул дүнья қарама-қарсылықлардың бирлигинен ибарат. Дүнья жаратылғанлы берли бул қарама-қарсылықлар ортасында гүрес даўам етип келмекте.

Әйемги дәўирдің ойшыллары, жаратылыстың тийкарында қарама-қарсылық турады, ал өзін қоршаған орталықтың раўажланыўы тәбийий қубылыслардың өзгеріўине байланыслы деп есаплаған. Мәселен, Анаксимандр пүтинликтің қарама-қарсы екиге ажыралыўын көрсетип, дүньяның жаратылысы, адам хәм хайўанлардың пайда болыўын түсиндиреди. Өзлерін қоршаған орталықтағы турақлы өзгерислерди бақлап, өмир хәм өлим, туўылыў хәм қазаланыў, дөретиў хәм қыйратыў тәбияттың улыўма өзгеріў нызамының элементлери деп есаплаған. Анаксимандр дүньяның тийкарында шексиз белгисиз зат турады, соның тийкарында келеси раўажланыў барысында «жыллы-суўық», «қурғақ-ызғар» сыяқлы дәслепки қарама-қарсылық пайда болады.¹ Яғный философтың пикиринше, пүтинлик өзине қарама-қарсылықты жәмлестиреди, олар бир түрдің (пүтинликтің) ишиндеги түрли сыңарлары есапланады. Мысалы, түр өлшеми суткадағы ўақыт болса, күн хәм түн қарама-қарсылығы оның түр элементи есапланады. Түр хәм оның элементлери туўралы идеяны Аристотель раўажландырады. Ол өзинен бурын жасаған ойшыллардың тәжирийбелерін анализлеп «Метафизика» мийнетінде қарама-қарсылық түсинигине кең анықлама береди.² Мысалы, үлкен предмет көлеми бойынша кишкене предметтен ажыралатуғынын көрсетеди. Ажыралыўда ең шетки элементлер ортасында градация болады, қарама-қарсылық бир түрдеги затлар арасында болатуғынын көрсетеди. Мәселен, турыў-зымыраў сыяқлы ҳалатты билдиретуғын еки сөз арасындағы қарама-қарсылықты алатуғын болсақ тезликке байланыслы олар арасындағы қарама-қарсылық күшейіўи де мүмкин, кемейіўи де мүмкин: *турыў – әсте ҳәрекет етиў – төменги дәрежедеги ҳәрекет – орташа тезлик – тез ҳәрекетлениў – күшли тезлик –*

¹ История античной диалектики. /Под ред. М.А.Дынника. –Москва.: «Мысль». 1972, –С.69.

² *Аристотель*. Метафизика. –Санкт-Петербург.: «Алетейя», 2002, –С.108.

зымырау; муздай – сууық – салқын – жыллы – ыссы – қайнаған. Соңғы мысалдан саннан сапаға өтиу барысын көриу мүмкін, суудың қалатындағы санлық өзгериу ақырғы шегінде сапалық басқышқа өзгереді, яғни муз – парға айланады.

Сондай-ақ, философлар қарама-қарсылықтың бирлигинің мазмунын түсиндириу менен шекленип қалмады, олар арасындағы өз ара байланысты анализлеуге умтылды. Мәселен, «өмир» хәм «өлим» тек қарама-қарсылық болып қалмастан, ал өз ара тығыз байланыссыз халат болып табылады. Гегель өзинің «Логика илими» мийнетинде әдеттеги санада ажыралатуғын затлар бир-бирине әхмийетсиздей болып көринеди. Ал философиялық көз-қарастан қарағанда, қарама-қарсылықта әхмийетсиз заттың өзи болыуы мүмкін емес, «қарама-қарсылықта айырмашылық басқа затқа қарама-қарсы қойыуда емес, өзине-өзин қарсы қойыуда көринеди».¹ Гегелдің пикири бойынша қарама-қарсылықта бир предмет, я кубылыс екиншисин бийкарлайды, нәтижеде олар өз ара байланысады.

Адам санасының объектив дүньяны сәулелендириуин логика илими үйренеди. Логикалық сөзликте қарама-қарсылыққа диалектикалық қарама-қарсылықтың бир тәрәпи сәулелендиретуғын категория сыпатында анықлама берилген.²

И.Кант қарама-қарсылық категориясына эстетикалық көз-қарастан да қатнас жасайды. Урыс нәтижесинде қалалардың қыйрауы, ауырыушылықтың көбейуи зыянлы зат ретинде әжайып түрде баянланыуы хәм картинада әжайып сүүретлениуи мүмкін, яғни қоршаған орталықтағы унамсыз нәрселер дөретиушинің көркем дөретпесинде эстетикалық ләззет алатуғын предметке айланыуы мүмкін.³

Дүньяның қарама-қарсылықлардан туратуғыны хаққында пикирлер әйемги дәуірлерден баслап-ақ илимпазларға белгили болған. Әйемги дәуірдің ойшылларының бири Аристотель логикалық көз-қарастан қарама-қарсылықтың төрт типин көрсетеди: «Тиришиликтеги затлар менен кубылыслар қарама-қарсылықлардан туратуғынын бәри де мойынлайды. Ең кеминде баслама қарама-қарсылықлардан екенин бәри де хабарлайды. Айтайық бул жерде биреулер *тақ* пенен *жупқа*, басқалары *жыллы* менен *сууыққа*, үшіншилер, *шеклилик* пенен *шексизликке*, төртиншилер *қастыянлық* пенен *мухаббатқа* теңгереді».⁴

Антонимия кубылысын изертлеудеги ең әхмийетли ұазыйпалардың бири – қарама-қарсылық түсинигин анықлау болып табылады. Себеби ол антонимия теориясындағы орайлық түсиник. Философияда қарама-қарсылық ең тийкарғы категориялардың бири есапланады, қарама-қарсылықтың рауажланыуының бир басқышы сыпатында қаралады. Қарама-қарсылық категориясын изертлеу мәселеси логика илиминде шуғылланады. Онда

¹ Гегел. Энциклопедия философских наук. Т. I. Наука логики. –Москва.: «Мысль», 1974, –С.279.

² Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. 2-е изд., исправлю и доп. –Москва.: «Наука», 1975, –С.341.

³ Кант И. Сочинения в шести томах. –Москва.: «Мысль», 1966, –С.328.

⁴ Аристотель. Метафизика. –Москва: 1934. –Б.64 .

лексикалық антонимлердің оппозициясы логикалық коррелянт сыпатында үйрениліп, түсиниклердің арасындағы контрап хәм контрадикторлық қатнастар изертленеді. Мәселен: бірдей лингвистикалық тәбиятқа ийе болған *ақ, қара, қызыл, көк хәм сары* сөзлерін алып қарайық. Бул сөзлердің хәммеси де бир сөз шақабына – келбетликке қатнасты болып, олар мәніси жағынан ренди билдириуіши сапалық келбетликлерге киреди. Олардың ишинде тек *ақ* хәм *қара* сөзлери өз ара антонимлик қатнасқа түсе алады. Мысалы: Шашың *қара*, бетің *аппақ* (Бердақ). Оның алдында *ақ* шаршы жайылған. ... Ал қапталында гөне *қара* корзина (А.Абдиев).

Антонимлер изертленген мийнетлердің көпшилигинде олардың сапалық мәни билдиретуғын сөзлер арасында болатуғынлығы хәм бул антонимлердің тийкарғы қәсийети екенлиги айтылады. Бул пикирге тийкарынан қосылыуға болады. Хәқыйқатында да, антонимлер сөздің басқа мәнилик топарларына қарағанда сапалық мәни аңлататуғын сөзлер арасында ушырасады. Деген менен, жоқарыда келтирилген *көк* хәм *сары* сөзлери сапалық мәни билдирип турғаны менен бир-бирине антоним бола алмайды. Буны түсиндириуі үшін формал логиканың нызамларын, диалектиканың қарама-қарсылықлардың бирлиги хәм гүреси нызамын, оның мазмунын ашып беріуіши категориялардың бири қарсылық хәққында түсиниклерге ийе болыу керек. Өйткени, сөзлер арасындағы антонимлердің пайда болыуы қарама-қарсылықлардың бирлиги хәм гүреси нызамына барып тиреледі. «Хәмме нәрсе бул нызамға бойсынады, себеби барлық нәрселер өз ара байланысқан қарама-қарсылықлардан турады. Нәрселерге, процесслерге тийисли қарама-қарсылықлар органикалық жақтан өз ара байланысқан болып, диалектикалық бирликте алып қаралады.¹

Қарама-қарсылық категориясы немис философы И.Канттың антиномия тууралы тәлийматында терең үйренілди. Кант сананың материаллық тәбияттан ғәрезсиз категория екенлигин көрсетип, таза санадағы қарама-қарсылықлар – антиномия тууралы тәлийматына тийкар салады: «Сана материаллық тәбияттан ғәрезсиз өз нызамлары менен раўажланады». «Антиномия» термини арқалы философияда екеуи де бирдей дурыс есапланатуғын көз-қараслар арасындағы қарама-қарсылық түсиниледи.²

В.Ф.Гумбольт Канттың антиномия тууралы пикирлерин басшылыққа алған халда тилдің ишки формасы хәм сыртқы формасы тууралы пикирлерин билдиреди. Тилдің ишки формасы деген де мазмун, сыртқы формасы деген де пикирдің сес, морфема, сөзлер арқалы реалласатуғыны нәзерде тутады.

1.2. Тил системасындағы антонимияның орны

Тил билимінің хәзирги раўажланыуы басқышында инсан өмиринің барлық тарауларының шегаралары кеңейип, әсте-әсте дүньялық кеңисликке

¹ Бердимуратова А. Логика. –Нөкис.: «Билим», 2004. –Б.101.

² «Antinomia» грек сөзинен алынған «anti» - қарсы, «nomia» - нызам дегенди билдиреди.

умтылыуы нәтижесінде тилдің ишки құрылысын изертлеу жеткіліксіз, ал тилдің құрылысын көп басқышы, хәр қыйлы аспектілерден анализлеу хәм тил құралларының сөйлеу процесіндегі хызметін үйрениу менен бирге, тилді изертлеуде лингвокультурологиялық, антропоцентристик, коммуникатив-прагматикалық қатнас талап етилмекте. Антонимия бойынша алып барылған изертлеу жұмыстары бул құбылыстың категориялық белгилерін анықлау мүмкіншилигін береді, оның пайда болыуындағы экстралингвистикалық хәм лингвистикалық себептерін көрсетіп берді. Антонимия құбылысын логика-философиялық баянлау қарама-қарсылықтың бірлігі хәм гүрес нызамының, диалектиканың көплеген машқалаларын түсиниу үшін тийкар болды. Сөзліктердің дүзилиуінде методологиялық негіз хәм сөздің лексика-семантикалық байыуын анализлеу мүмкіншилигін жаратты. Инсанның ойлау процесіндегі қарама-қарсылықты ажыратыу хәм баянлау тилдегі антонимияның шеклеу, салыстырыу хәм улыу маластырыу хызметін анықлауға имканият жаратты.

Антонимия құбылысы лингвистикалық универсалияның ең әхмийетлі көриніслерінің бири болып, ол хәр қыйлы тиллердің семантика-синтагматикалық системасының тийкары өлшемлерінен есапланады. Антонимияның тийкарында контраст бойынша ассоциация турады. Ол өзіннің характери бойынша бірдей предмет, құбылыс, хәрекет, сан хәм белгилердің қарама-қарсы мәнилі айырмашылығын сәулелендіреді. Антонимия тилдегі тийкары құбылыстардың бири болғанлықтан өзине тән лингвистикалық белгилеріне ийе. Сонлықтан да тил билимінде бул құбылыс хәр қыйлы аспектілерден үйренілмекте. Соңғы уақытлары антонимлерді изертлеуде улыу ма тиллік аспектітен конкрет сөйлеу процесіндегі бул құбылысты үйрениуге белгилі дыққат қаратылмақта. «Семантикалық майдан» (семантическое поле) теориясының рауажланыуы менен изертлеудің предмети және де кеңейгенин көремиз: конкрет антонимиялық қатарлар, олардың функциональ хызметі анализленбекте, антонимия синонимия хәм полисемия құбылыстары менен бірлікте, көлемлі семантикалық бірліктер түрінде, яғнай синонимлик-антонимлик блоқтар түрінде үйренілмекте. Соның нәтижесінде антонимияның өз алдына тиллік құбылыс екенлігі анықланды. Солай етип, антонимлик лингвокультурологиялық контентуумның барлық бірліктерінің мәнилік компоненти есапланады. Ол бир тәрептен сөздің лексика-семантикалық байыуының айырықша түрі сыпатында қатнасса, екінші тәрептен, бизді қоршаған объектив дүньядағы предметтер арасындағы қарама-қарсылық хәм айырмашылықтың тилдегі өзине тән сәулеленіуі болып табылады.

Жоқарыда көрсетіп өтилген жағдайлар дефинацияны анықлау мүмкіншилигін береді: антонимлер конкрет сөйлеу ситуациясындағы өзіннің семантикалық мәнісі бойынша қарама-қарсы сөзлер; антонимлилик – текстте қарама-қарсы болыу мүмкіншилигін беретугын сөздің семантикалық мүмкіншилигі, тилдегі антонимия – семантикалық қатнас типі, онда бир лексикалық бірліктің семантикалық мәнісі екінші бир лексикалық бірліктің семантикалық мәнісіне сәйкес келмейді; қарама-

қарсы қойыу – контекстте көрінетуғын қарама-қарсы қатнастың семантикалық түрі. Тексттеги қарама-қарсылық төмендегі түрлерде ушырасады: бірлестіріу, салыстырыу, қарама-қарсы қойыу хәм т.б. Бул тилде арнаулы лексикалық қураллардың хәр қыйлы семантикалық қатнастардың жәрдемінде конъюнкция, салыстырыу хәм қарама-қарсы қойыу, дизъюнкция, алмасыу, улыұмалықты аңлатыу, өз ара қарама-қарсылыққа айланыу киреди.

Антонимиялық қубылыстың тилдің барлық иерархиялық басқышларында да ушырасатуғыны, тил бірліктери оппозициялардан ибарат екенлиги тилши илимпазлар тәрәпинен көрсетилген. Мәселен, Фердинанд де Соссюр тил хәм сөйлеу хызметин бир-биринен ажыратып қарайды. Синхронияны диахрониядан принципаль түрде ажыратады, тилдің системалық характерин көрсетип, оның қурамына киретуғын ағзалардың бир-бирине қарама-қарсы қойылыуына тийкарланатуғынын көрсетип, «тил конкрет тил бірліктериниң толық бир-бирине қарама-қарсы қойылыуына тийкарланған система болып табылады»,¹ -деп жазады.

Прага лингвистикалық мектеби ўәкили Н.Трубецкой «Фонология тийкарлары» мийнетінде фонемалардың оппозициясы мәселесине айрықша дыққат аўдарады. Фонетика-фонологиялық яруста фонемалардың бир-бирине уқаслығы ямаса айырмашылығын анықлау оларды бир-бирине қарама-қарсы қойыу усылы арқалы анықланады. Даўыссыз сеслерди даўыссыз сеслерге қарама-қарсы қойыу тийкарында олардың айырмашылығы көрсетиледи. Сондай-ақ *жууан даўыссыз сеслер, жиңишке даўыссыз сеслер, тил алды даўыссыз сеси, тил арты даўыссыз сеси, ашық даўыссыз сес, қысық даўыссыз сес, еринлик даўыссыз сес, езиулик даўыссыз сес, үнли даўыссыз сес, үнсиз даўыссыз сеске* қарама-қарсы қойылады.

Морфологиялық яруста сөз шақаптары – атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил, рәуиш, көмекши сөзлер хәм еликлеуиш хәм таңлақ сөзлерде де антонимиялық қубылыстың белгилери болады. Әсиресе, келбетлик жасаушы аффикслерде бул қубылыс айқын көзге тасланады. Келбетлик жасаушы *-лы//-ли* қосымтасы *-сыз//-сиз* қосымтасына антоним аффикслер. Фейилдің болымсызлық формасы *-ма//-ме* нольлик формаға қарама-қарсы, фейилдің мәхәл категориясында өткен мәхәл келер мәхәлге қарсы қойылады. Санлықларда «*жун*» сөзи «*тақ*» сөзине антоним болады. Алмасықлар контекстте антонимлик мәниде жумсалады. Синтаксислик яруста да антонимиялық қубылыстың көринислерин көриуге болады. Болымлы хәм болымсыз гәплер, дизбекли хәм бағыныңқы қоспа гәплерде де антонимия қубылысының көринислери ушырасады. Әсиресе нақыл-мақаллар түриндегі қоспа гәплерде бул қубылыс жийи гезлеседи. «*Бар*», «*жоқ*» предикативтери де контекстте антонимлик хызмет атқарады. Қарама-қарсы мәнили бағыныңқылы хәм дизбекли қоспа гәплер пикирди өткирлестірип, эмоциональ-экспрессивлик тәсирди күшейтип бериу ушын көркем әдебий шығармаларда кеңнен қолланылады.

¹ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Москва, 1933. –С.76.

Антонимия қубылысы лексика-семантикалық ярустың ең тийкарғы категорияларының бири. Әдетте қарама-қарсы мәнилі сөзлер антонимлер деп аталады. Бірақ бул анықламада түсиниктиң толық мәниси ашылмаған, антонимияның улыўма теориялық критериялары толық анықланбаған.

Антонимия бойынша изертлеўлерде антонимлердиң қурылысы бойынша да хәр қыйлы пикирлер билдирилген. Биринши топардағы илимпазлар антонимлер деп тек хәр қыйлы түбирлерден жасалған сөзлерди тән алады (Булаховский, 1954, Мусин, 1970, Исабеков, 1973). Мысалы: *кең-тар, жақсы-жаман, үлкен-кишкене* хәм т.б. Басқа илимпазлар (бул пикирди билдириўшилер көпшиликти қурайды) тек хәр қыйлы түбирлерден жасалып қоймастан, бирдей түбирге бийкарлаў, қарама-қарсы мәни билдиретуғын аффикс хәм префикслердиң жалғаныўы арқалы антонимлердиң жасалатуғынын көрсетеди (Реформатский, 1960, Новиков, 1973, Талибов, 1971, Шукуров, 1977, Усубалиев, 1982 хәм т.б.).

Антонимия тек лексикалық қубылыс болып қалмастан, улыўма тилдиң номинативлик функциясына тән қубылыс. Сонлықтан да ол тилдиң хәр бир иерархиялық басқышларында жасайды. Тилдиң номинатив функциясы өзиниң мәниси бойынша атамаларды пайда етеди. Атамалар сөз дизбеги түринде де болыўы мүмкин, сондай-ақ турақлы сөз дизбеги түринде де болыўы мүмкин. Сонлықтан да антонимлер түбир сөзлерге сөз жасаў аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалыўы да мүмкин, сондай-ақ, сөз дизбегин пайда етиў арқалы да жасалыўы мүмкин. «Антонимиялық қатнас тилдиң айырым басқышларының ишинде де болыўы мүмкин. Сондай-ақ хәр қыйлы басқыштағы бирликлер арасында да болыўы мүмкин».¹

Адамлардың қарама-қарсылықты субъектив сезиўи хәр қыйлы экстралингвистикалық факторларға байланыслы болады. Л.А.Новиков бул туўралы былай жазады: «қарама-қарсылықты сезиў хәм қабыллаў адамлардың жасы, кәсиби, географиялық, ықлымлық, социаллық хәм т.б. турмыслық жағдайлары менен байланыслы болады [Новиков, 1984:7].²

Аралас географиялық рельефке үйренген адам ушын, - деп жазады автор, - *таў* хәм *тегисликти* қарама-қарсы қойыў тәбийий есапланады, ал тегисликти хеш қашан көрмеген таўлы адам ушын *таў* хәм *жыра*, *шуқырлық* қарама-қарсы болып көринеди. Дийхан ушын *егис* хәм *терим* қарама-қарсы мәнилі сөз болса, астроном ушын – *қуяш* хәм *планеталар* антоним болады. «*Путин*» сөзине айна қыйыўшы ушын «*сынық*» сөзи, кир жуўыўшы «*жыртылған*» сөзи, басқа усталар ушын сынған, майдаланған сөзи, художник, сүўретши хәм архитектор ушын «*фрагменти*» сөзи қарама-қарсы сөз болады.³

Солай етип, ассоциатив қарама-қарсылық адамлардың санасында қәлиплеседи. Қарама-қарсылық оппозицияға қатнаста анықланады.

¹ Чурносова Т.Ф. Антонимия в именном словообразовании немецкого языка. – Самара, 2004, – С.5.

² Новиков Л.А. Русская антонимия и её лексикографическое описание.// М.Р.Львова. Словарь антонимов русского языка. –Москва, 1984, –С.7.

³ Новиков Л.А. Көрсетилген мийнети. –С.7

Илимпазлар тил бирликлери арасындағы оппозицияның (қарсылық) тийкарғы төрт түрі бар екенлігін көрсетеді:

- 1) эквиполент (тең дәрежелі) қарсылықтар;
- 2) пропорциональ (сәйкес) қарсылықтар;
- 3) градуал (кем-кем күшейтип барыушы) қарсылықтар;
- 4) приватив (толық емес) қарсылықтар.¹

Эквиполент, яғни тең дәрежелі қарсылықта екі тил бірлігінің өзінше тән белгісі – өзгешелігі тийкарында өз ара қарама-қарсы қойылуы, қарсылығы түсиниледи. Мысалы: [қой] : [қошқар]. Бул қарсылықта бір тил бірлігі урғашылық, екіншісі болса еркеклік мәнісіне ийе.

Пропорциональ (сәйкес) қарсылықтар деген де белгілі бір белгісі тийкарында дүзілген қарсылықтар қатары түсиниледи. Мәселен, «еркеклік» хәм «урғашылық» белгісі тийкарында жүдә көп сөзлер қарсылықтар пайда етиледи. Мысалы: *қыз-жигит, ер-қатын, ата-ана, кемпир-ғарры, әжапа-әжаға, сыйыр-өгіз, қораз-тауық, буура-инген, айғыр-байтал, теке-ешки* хәм т.б. көплеген қарсылықтар өз ара сәйкес.

Градуал қарсылық ең кемінде үш тил бірлігі ортасында болады. Бул бірліклер белгілі бір белгісі – өзгешеліктің дәрежесіне – аз-көптігіне байланыссы өз ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: *нәресте-бала-қыз-жигит-ер-қатын-кемпир-ғарры* сөзлерінде жасты билдириуші белгісі кем-кем өсип барады хәм градуал қарсылықты пайда етеді. Мысалы: *Сыбырла-сөйле-айт-бақыр; жаман-жаман емес - жақсы-жүдә жақсы; қулын-зунан-дөнен-ат; бузау-баспақ-тана-өгіз* хәм т.б.

Приватив (толық емес) қарсылықтар басқа қарсылықтардан кескин ажыралып турады. Бундай қарсылық екі тил бірлігі ямаса тил бірліклерінің екі топары арасында болады. Бул бірліклердің бири турақлы болады. Мысалы: «қошқар» сөзі барқулла қойдың тек еркегін аңлатып келеді, урғашы қойды билдире алмайды. Усыған байланыссы «қошқар» сөзінің мәнісіндегі «еркеклік» белгісі турақлы, хеш өзгермейді. Ал, «қой» сөзі болса айырым жағдайларда «урғашылық» мәнісін жоғалтып, *еркек қойды (қошқар)* аңлата алады. Мысалы: «Қурбанлыққа тийкарынан *ешки* емес, *қой* сойылады» деген гәпте «қой» сөзінде жыныс мәнісі жоқ. Қурбанлықта тийкарынан *қошқар* сойылады, ямаса «Базардан *қой* сатып алдық» деген гәпте де жыныс мәнісі жоқ, базардан *ешки* емес, ал *қой* ямаса *қошқар* сатып алынғанын билдиреди.

Солай етип, бул түрдегі қарсылық приватив (толық емес) қарсылық болады. Себебі оның ағзаларының бири күшсиз (белгисиз, нейтрал) болса, екіншісі күшли (белгілі) болады.

¹ *Неъматов Х., Расулов Р.* Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент.: «Ўқитувчи». 1995. –Б.16.

І.3. Антонимияны изертлеудің тийкарғы басқышлары хәм аспектлери

Тилдеги антонимия кубылысы дүнья тилшилериниң дыққатын өзине тартып, бул тема бойынша бир қанша илимий изертлеу жұмыслары жазылған.

Погребная Наталья Александровнаның «Рус хәм англис тиллериндеги антонимиялық концепт» темасындағы кандидатлық диссертациясы қурылысы бойынша кирисиў, үш бап хәм жуўмақтан ибарат. Жумыстың биринши бабы «Кодластырылған рус хәм англис тиллеринде антонимиялық концепт» деп аталады. Бул бапта антонимиялық концепттиң улыўма концепт түсинигиниң бир түри екенлиги, рус хәм англис тиллериндеги «ақыллы-ақмақ», «бахыт-бахытсызлық», «жумыс-жумыссызлық», «байлық-жарлылық», «дос-душпан», «хақыйқатлық-жалған» концептлери илимий изертленген. Жумыстың екинши бабында рус хәм англис халықларының өзін қоршаған әлемди таныўы, оны қабыллаўында антонимиялық концепт мәселеси үйренілген. Жумыстың үшінши бабы «Антонимиялық концептлер хәм тиллик үзликсизлик» деп аталады. Бул бапта рус тилиниң концепт тараўында антонимиялық концептлер, англис тилиниң концептлер тараўында антонимиялық концептлер мәселелери изертленген.¹

Кун Цзинниң «А.П.Чехов гүрриңлериндеги антонимияның тексти шөлкемлестириўшилиқ функциясы» деген темадағы диссертациялық жұмысы қурылысы бойынша кирисиў, үш бап хәм жуўмақлаўдан ибарат.² Жумыстың биринши бабы «Шахс факторы хәм көркем шығарманың тексти» деп аталады. Бул бапта тиллик шахс, яғный автордың өзи көркем текстиң категориясы сыпатында, автор «Мени» көркем сөз стилистикасының категориясы сыпатында, әлем картинасы хәм А.П.Чехов гүрриңлериндеги текстиң коммуникативлик стратегиясы мәселелери сөз етилген. Жумыстың екинши бабы «Антонимия майданы, қурылысы хәм А.П.Чехов гүрриңлериндеги персонажлар зонасы» деп аталады. Бул бапта А.П.Чеховтың дөретиўшилиқ өзгешелиги, тиллик хәм жеке авторлық антонимия, текстиң антонимиялық кеңислигиниң семантикасы хәм қурылысы, антонимиялық парадигма, антонимиялық блок, антонимиялық майдан мәселелери үйренілген. Сондай-ақ, усы бапта лексика-семантикалық майдан хәм көркем текстте авторлық проекция, лексика-грамматикалық антонимиялық кеңислик – персонаждың социаллық психологиялық жасаўы, «жуўан» хәм «жиңишке», «Хамелеон», «үлкен Володя» хәм «кишкене Володя» концептлери изертленген. Жумыстың үшінши бабы «Антонимияның экспрессивлиги хәм текст дөрелиў» деп аталады. Бул бапта антонимияның экспрессивлик функциясы, текст дөрелиўинде сөзлик коммуникацияның қурылысы, текст, контрастлық мәни хәм келисиў,

¹ *Погребная Н.А.* Антонимический концепт в русском и английском языках. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Минск, 2006.

² *Кун Цзин.* Textoобразующие функции антонимии в рассказах А.П.Чехова. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Москва, 2000.

А.П.Чехов гүрриңлериндеги карама-қарсы қойыу поэтикасы, антонимияның стилистикалық фигуралары - антитеза, оксюморон, диатеза, амфитеза, акротеза мәселелери изертленген.

Закирова Рауиля Миннехановнаның «Татар тилиндеги антонимлер» (лексика-грамматикалық, семантикалық қолланылыу өзгешелиги) деген темадағы диссертациясы қурылысы бойынша кирисиу, үш бап хәм жуумақтан ибарат.¹ Жумыстың биринши бабында «Тил билиминде антонимлердиң изертлениу тарийхынан» деп аталады. Бул бапта антонимлерди изертлеудиң теориялық мәселелери, антонимлердиң изертлениу тарийхына шолуу жасалған. Жумыстың еккинши бабы «Антонимлердиң лексика-грамматикалық хәм структуралық өзгешелиги, классификациялау принципери» -деп аталады. Бул бапта антонимлерди классификациялау принципери хәм критериялары, мәнили сөз шақапларындағы антонимиялық қатнастың өзгешелиги, антоним-атлықлар, антоним-келбетликлер, антоним-рәуишлер, антоним-фейиллер, антонимлердиң структуралық типлери, түбир антонимлер, сөз жасаушы қосымта арқалы жасалған антонимлер, қоспа антонимлер үйренилген. Жумыстың үшінши бабы «Антонимлердиң қолланылыу өриси, оның лексика-семантикалық өзгешелиги» деп аталады. Бул бапта энантиосемия, антонимия хәм синонимия, антонимия хәм полисемия, антонимлердиң стилистикалық функциясы, тиллик хәм контекстлик антонимлер, оксюморон хәм катахрезлер, онамастикадағы антонимия, фразеологиялық антонимлер мәселелери изертленген.²

Чурносова Татьяна Федоровнаның «Немис тилинде атауыш сөзлердиң жасалыуындағы антонимия» темасындағы кандидатлық диссертациясы қурылысы бойынша кирисиу, үш бап хәм жуумақтан ибарат.³ Жумыстың кирисиу бөлиминде теманың актуаллығы, объекти хәм предмети, илимий жаңалығы, теориялық әхмийети, мақсети хәм ұазыйпалары, изертлеудиң дереклери, методлары, әмелий әхмийети көрсетилген. Жумыстың биринши бабы «Антонимияның улыуа машқалалары» деп аталады. Бул бапта антонимия қубылысының логикалық хәм философиялық тийкарлары, тиллик антонимия хәм оның типлери, хәзирги сөз жасалыу теориясының тийкарғы түсиниклери, антонимиялық сөз жасалыу мәселелери үйренилген. Жумыстың еккинши бабы «Немис тилинде субстантив сөз жасалыуда антонимликти пайда ететуғын қураллар» -деп аталады. Бул бапта субстантив антонимлердиң жасалыуында түпкиликли немис префикслериниң хызмети, өзлестирилген префикслердиң антоним - атлықлардың жасалыуындағы орны, антонимиялық сөз жасалыуда суффиксли субстантив моделдиң қәлиплесиуи мәселелери үйренилген. Жумыстың үшінши бабы «Немис тилинде адьективлик сөз жасалыуда антонимликти пайда ететуғын қураллар» -деп

¹ Закирова Р.М. Антонимы в татарском языке (Лексика-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления). Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Казан, 2001.

² Закирова Р.М. Көрсетилген мийнети. –Б. 4.

³ Чурносова Т.Ф. Антонимия в именном словообразовании немецкого языка. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Самара, 2004.

аталады. Бул бапта басқа сөз шақаптарының келбетликке өтиуінде префикслер менен жасалған антонимлер, келбетликлердің жасалыуында суффикслер хәм ярым суффикслер менен антонимлердің жасалыуы изертленген. Ярым суффикслерге немис тилинде айырым келбетликлерди жасауда қосымта хызметинде жумсалатуғын *-arm, -reich, -voll, -los, frei* морфемаларын киргизген.

Тупчиева Наргиз Магамедовнаның «Хәзирги лак тилиндеги антонимия» деген темадағы кандидатлық диссертациясы қурылысы бойынша кирисиу, үш бап хәм жуумақтан ибарат.¹ Жумыстың кирисиу бөлиминде тема бойынша изертлеу жумысларына шолыу жасалған. Жумыстың биринши бабы «Хәзирги лак тилиндеги антонимлер хәм олардың классификациясы» деп аталады. Бул бапта лингвистикалық әдебиятлардағы антонимия машқаласы, лак тилинде бахалау семантикасы, қарама-қарсылық типі бойынша антонимлердің классификациясы, лексикалық антонимлердің тематикалық классификациясы, лексикалық антонимлердің структуралық классификациясы, бирдей хәм хәр қыйлы түбирден жасалған антонимлер, энантиосемия, лак тилиндеги антонимия дәрежеси, лак сөйлеу тилиндеги композитлер изертленген. Жумыстың екнши бабы «Лак тилиндеги антонимияның басқа лексикалық типлери менен қатнасы» -деп аталып, бул бапта антонимия хәм көп мәнилик, антонимия хәм синонимия, антонимия хәм деривация, хәр қыйлы түбирлерден жасалған антонимлердің парадигмасы, бир түбирли антонимлердің сөз жасалыу парадигмасы, антонимия хәм турақлы сөз дизбеклериниң қатнасы мәселелери анықланған. Жумыстың үшінши бабы «Лак поэзиясындағы антонимия» -деп аталады. Бул бапта лак халық поэзиясындағы антонимлер, хәзирги лак шайырларының дөретиушилигиндеги антонимлер, антонимлердің стилистикалық функциялары изертленген.

Зайцева Наталия Викторовнаның «Хәзирги рус хәм инглис тиллериндеги антонимиялық когезия» темасындағы кандидатлық диссертациясы қурылысы жағынан кирисиу, төрт бап хәм жуумақтан ибарат.² Жумыстың биринши бабы «Антонимияның тийкарғы теориясы хәм текст дөретиу» -деп аталады. Бул бапта хәзирги инглис хәм рус тиллериндеги антонимиялық когезияны изертлеудің аспектлери, лингвистикалық изертлеудің объекти сыпатында тексттиң қурылыслық-семантикалық бирлиги изертленген. Баптың соңында жуумақ жасалған. Жумыстың екнши бабы «Антонимиялық когезия – лингвистикалық категория сыпатында» -деп аталады. Бул бапта лингвистикалық әдебиятларда антонимиялық когезия машқаласының үйренилиуи, монологлық текстлерде контактлық антонимиялық когезияның әмелге асыруу қураллары, диалоглық текстлерде контактлық антонимиялық когезияның әмелге асыруу қураллары анықланған. Жумыстың үшінши бабы «Контактлық антонимиялық

¹ *Тупчиева Н.М.* Антонимия в современном лакском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Махачкала, 2006.

² *Зайцева Н.В.* Антонимическая когезия в современном русском и английском языках. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Ростов-на-Дону, 2008.

когезияның прагматикалық хәм стилистикалық анализи» -деп аталады. Бул бапта антонимиялық когезияның коммуникативлик - прагматикалық аспекти, антонимиялық когезияның экспрессивлик мүмкиншиликлери изертленген. Жумыстың төртинши бабы «Антонимиялық когезияның текст дөретиўшилик хызмети» -деп аталады. Бул бапта контактли хәм дистантлы антонимиялық когезияның диктеманың композициялық - мәнилик қурылысын пайда етиўдеги хызмети, диктемалар арасындағы өз ара қатнасты тәмийинлеўдеги хызмети, контактлы хәм дистантлы антонимиялық когезияның контраст принципи бойынша шөлкемлескен текстти пайда етиўдеги хызмети илимий изертлеў объекти болған.

Хасбулатова Зарипат Авазовнаның «Қумық тилиндеги антонимлер» деген темадағы диссертациясы қурылысы бойынша кирисиў, еки бап хәм жуўмақтан ибарат.¹ Жумыстың биринши бабы «Қумық тилиндеги антонимлердиң лексика-грамматикалық сыпатламасы» -деп аталады. Бул бапта хәзирги лингвистикадағы антонимлердиң анықламасы, антоним-атлықлар, антоним-келбетликлер, антоним-санлықлар, антоним-алмасықлар, антоним-фейиллер, антоним-рәўишлер, көмекши сөзлердеги антонимия, антоним-тиркеўишлер, антоним-жанапайлар, антоним-еликлеўиш сөзлер, антоним-предикативлер үйренілген. Биринши бап бойынша жуўмақ жасалған. Жумыстың екинши бабы «Қумық тилиндеги антонимлердиң стилистикалық хызмети» -деп аталып, бул бапта антонимлердиң стилистикалық тәбияты хәм оның изертлениўине шолыў жасалған, соң антитеза, оксюморон, энантиосемия, антонимия хәм полисемия, контекстлик антонимия, антонимлердиң көркем тәсиршеңлик функциясы изертленген.

Сазонова Вера Александровнаның «Антонимлер тилде хәм көркем сөйлеўде контрастты сәўлелендириў қуралы сыпатында» деген темадағы кандидатлық диссертациясы қурылысы бойынша кирисиў, үш бап хәм жуўмақтан ибарат.² Жумыстың биринши бабы «Антонимияның теориялық машқалалары» -деп аталады. Бул бапта қарама-қарсылық антонимияның семантикалық тийкары екенлиги, антонимияны изертлеўдиң басқышлары хәм изертлеўдиң аспектлери, антоним түсиниги, лингвистикада антоним түсинигин анықлаўға қатнастар, антонимлерди классификациялаў машқалалары, синтагматикалық аспектте антонимлердиң тийкарғы хызмети мәселелери үйренілген. Жумыстың екинши бабы «Сөйлеў процесинде контрасттың сәўлелениўи» -деп аталады. Бунда контраст түсинигиниң дефинациясы, контраст тийкарына қуралған стилистикалық фигуралар, стилистикалық фигура хәм стилистикалық усыл түсиниклериниң өз ара қатнасы, контрастты сәўлелендириўши стилистикалық фигуралардың классификациясы мәселелери изертленген. Жумыстың үшінши бабы «А.П.Чеховтың көркем прозасында антонимиялық парадигма» -деп аталады. Диссертант тәрәпинен бул бапта А.П.Чеховтың көркем прозасында

¹ *Хасбулатова З.А.* Антонимы в кумыкском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Махачкала, 2010.

² *Сазонова В.А.* Антонимы как средство выражения контраста в языке и художественной речи (на материале прозы А.П.Чехова). Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Красноярск, 2011.

антонимиялық парадигманың грамматикалық өзгешелиги анықланған. Оның нәтижесінде келбетлик антонимлер жийи қолланылатуғыны (32,8%), соң атлық антонимлер (21%), фейил антонимлер (17%) қолланылатуғыны анықланған. Сондай-ақ, усы бапта автордың көркем дөретиўшилигиндеги антонимлик парадигманың квантативлик қуралы, А.П.Чехов прозасындағы антонимлердің семантикалық функциясы, қарама-қарсы мәнини сәўлелендиретуғын стилистикалық фигуралар изертленген. А.П.Чехов прозасында жумсалған антитеза, амфитеза, акротеза, диатеза, оксюморон изертленген. Изертлеўдің жуўмағында А.П.Чехов прозасында антитеза жийи қолланғанлығы (63%), амфитеза (30%), акротеза (5,4%) диатеза (1,4%), оксюморон (0,2%) жумсалғаны анықланған.

Түркий тиллеринде антоним сөзлер өткен әсирдің елиўинши жылларынан баслап изертлене баслады. Өзбек тил билиминде антонимлер 1950-жыллардың орталарынан баслап үйренилди. Дәслеп С.Муталлибовтың «Антоним сўзлар» деген мақаласы¹ жазылып, онда антонимлердің синонимлер менен байланысы хәм сөз шақапларына қатнасы мәселелери ҳаққында түсиниклер берилген. Соң С.Усманов «Антонимлар» деген мақаласында² антонимлердің пайда болыўын, олардың энантиосемия, синонимия қубылысларына қатнасын, антонимлердің антитеза, антифраза, оксюморон хызметлеринде жумсалыўын анықлаған. Бул мақалалар өзбек тилиндеги антонимлердің буннан былай терең хәм хәр тәреплеме изертлениўине тийкар жаратты. Буған 1960-1970-жыллар аралығында өзбек тили бойынша дүзилген сабақлықлар менен грамматикаларда, сондай-ақ айырым мийнетлерде антонимлер ҳаққында кең түсиниклердің орын алыўы, ал 1973-жылы бул тема бойынша еки излениўшиниң – Б.Исабековтың «Хәзирги өзбек тилинде лексикалық антонимлер»,³ Р.Шукуровтың «Өзбек тили антонимлериниң лексика-семантикалық тәбияты»⁴ -деген темаларда кандидатлық диссертациялар жақлаўы айқын мысал болады. Бул еки диссертациялық жумыс бир-бирин қайталамай ма? -деген сораў пайда болыўы мүмкин. Керисинше, олар бирин-бири толықтырып, өзбек тили антонимлериниң лингвистикалық тәбияты толығырақ ашып берилген. Антонимлер – өзлериниң тәбияты бойынша қурамалы, көп аспектли мәселе есапланады. Б.Исабеков антоним деп түбирлери хәр қыйлы сөзлерди есаплайды хәм тек оларды изертлеў объекти етип таңлайды. Ал Р.Шукуров бир түбирге хәр қыйлы қосымталардың қосылыўынан, яғный түбирлес сөзлерден антоним жасалатуғынын көрсетеди. Олар өз изертлеўлеринде антонимлердің хәр қыйлы тәреплерин изертлеў объекти етип таңлаған.

Қазақ тилиниң антонимлерине 1950-жыллардың орталарынан баслап жазылған Ғ.Исабаев, С.Кеңесбаев, К.Аханов, М.Балақаевлардың қазақ тилиниң лексикасы бойынша сабақлықлар менен грамматикаларында

¹ Муталлибов С. Антоним сўзлар. //Совет мактаби. –Тошкент:1955. №4. –Б.28-30.

² Усманов С. Антонимлар. //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. –Тошкент: 1958. №2. –Б.33-40.

³ Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. дис. ...канд.фил. наук. –Тошкент: 1973.

⁴ Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Тошкент: 1973.

түсиниклер берилди. Ал 1970-жылы Ж.Мусин тәрәпинен «Қазақ тилинің антонимлери»¹ -деген темада кандидатлық диссертация жақланды. Онда сөзлер арасындағы қарама-қарсылықтардың байланысы хәм айырмашылығы, антонимлер менен болымсызлық мәниниң бир-биринен өзгешелиги, қазақ тилиндеги антонимлердиң түрлери, фразеологиялық антонимлер, антонимлердиң сөз шақапларына қатнасы, антонимлердиң стилистикалық хызметлери терең хәм хәр тәрәплеме қарастырылған. Оның жумысы тюркологияда антонимлерди диссертациялық көлемде изертлеўге баслама болды.

Р.Шукуровтың 1977-жылы «Ўзбек тилида антонимлар», Ж.Мусинниң 1984-жылы «Қазақ тилинің антонимдер сөздігі» мийнетлери басылып шықты. Жумысты жазыўда бул мийнетлерден кең пайдаланылды.

1971-жылы К.Талыбов тәрәпинен азербайжан тилинің антонимлери,² 1982-жылы Б.Усубалиев тәрәпинен қырғыз тилинің антонимлери,³ 1985-жылы Б.Байжанов тәрәпинен түркмен тилинің антонимлери⁴ изертленип, кандидатлық диссертациялар жақланды. Бул диссертациялық жумысларда сәйкес тиллердиң материаллары тийкарында антонимлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери, стильлик қолланылыўы, грамматикалық қәсийетлери анықланған.

Өзбек тил билиминде антонимияның айрықша бир түри болған энантиосемия кубылысы бойынша Ё.Р.Одиловта «Ўзбек тилида энантиосемия» деген темада докторлық диссертациясын жақлады.⁵ Жумыс кирисиў хәм жуўмақтан басқа тийкарығы төрт бапты өз ишине қамтыйды. Диссертацияның кирисиў бөлиминде энантиосемия кубылысының тилдеги көриниси, түркий хәм басқа халықлардың тилиндеги үйренилиў мәселелери, теманың актуальлығы, мақсет хәм ўазыйпалары, илимий жаңалығы сыяқлы мәселелерге кең түрде тоқтаған.

Диссертацияның биринши бабы «Энантиосемияның теориялық тийкарлары» деп аталады. Онда энантиосемияның үйренилиўи, тиллик асимметрияға қатнасы, жүзеге келтириўши факторлар хәм лексикалық қатламдағы орны үйренилген. Изертлеўши энантиосемияны антонимиядан ажыатып туратуғын төмендегидей төрт факторды көрсетеди:

1. Хәр еки кубылыстың тиллик механизми, мәнилик қарама-қарсылыққа тийкарланса да, энантиосемия сөз (фразеологизм) де, антонимия сөз (фразеологизм) лерде өз көрнисине ийе болады; 2. Хәр еки кубылыста бир предметтиң еки қарама-қарсы тәрәпин көрсетеди, бирақ ол антонимияда өз ара тең қарама қарсы мәнилер, энантиосемияда барлық ўақытта да өз ара тең бола бермейтуғын мәнилер арқалы әмелге асады; 3. Антонимияда қарама-қарсы мәнилерден бириниң сәўлелениўи ассоциатив түрде екіншисин талап етеди, яғный *жақсы* деў арқалы санамызда *жаман* түсиниги пайда болады,

¹ *Мусин Ж.* Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Алма-Ата: 1970.

² *Талыбов К.* Антонимы в современном азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Баку: 1971.

³ *Усубалиев Б.* Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Фрунзе: 1982.

⁴ *Байжанов Б.* Антонимы в туркменском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Ашхабад: 1985.

⁵ *Одилов Ё.Р.* Ўзбек тилида энантиосемия. – Докторлик диссертация автореферати. – Тошкент. 2016.

айырым энантиосемиялық сөзлерде болса ондай емес; 4. Хәр еки кубылыстағы қарама-қарсылық сөз (фразеологизм) диң тийкарғы хәм дөренди мәнилердиң арасында да жүзеге шығады. Бирақ антонимлик *сууық-жыллы, жыллы-муздай* типіндеги емес, *сууық-ыссы* түріндеги қарама-қарсылыққа ийе болыуы болып табылады. *Сууық-жыллы, жыллы-муздай* түріндеги қарсылық болса энантиосемиялық қатнас болыуы мүмкин. Сондай-ақ жумыста энантиосемияның полисемияға қатнасы мәселеси де кең түрде үйренілген.

Диссертацияның екінши бабы «Энантиосемия хәм оған жақын тиллик кубылыслар» деп аталады. Онда эвфемия, дисфемия, ирония хәм антифразистиң энантиосемияны тилде пайда етиуине қатнасы, олардың өз ара байланысы мәселелери сөз етиледі.

Диссертацияның үшінши бабы «Лексикалық бирликлерде энантиосемия» деп аталған хәм онда энантиосемияның классификацияланыуы өлшемлери, энантиосемиялық мәнилердиң тәбияты, оппозитивлик механизми, синхрония хәм диахронияға қатнасы, энантиосемияның түрлерге ажыратылыуы хәм ондағы жетискенлик хәм кемшиликлер хаққында пикир жүритилген. Аўызеки сөйлеу хәм жазба тилдеги, номинативлик хәм субъектив-бақалаушы, симметриялы хәм асимметриялы, лексикалық хәм грамматикалық, синхрониялық хәм диахрониялық энантиосемияларға ажыратылып үйренілген.

«Фразеологиялық бирликлердеги энантиосемия» деп аталатуғын төртінши бапта, фразеологиялық энантиосемияны классификациялау өлшемлери, аўызеки сөйлеу хәм жазба тилдеги, номинативлик хәм субъектив-бақалаушы, симметриялы хәм асимметриялы, лексикалық хәм грамматикалық, лингвистикалық хәм паралингвистикалық, синхрониялық хәм диахрониялық энантиосемия сыяқлы түрлери үйренілген.

Хәзирги ўақытта антонимия кубылысы бойынша илимий изертлеу жумыслары бир неше бағдарларда, хәр қыйлы теориялық концепциялар хәм анализлеу методлары тийкарында алып барылмақта. Антонимия бойынша изертлеу жумысларында қойылған теориялық мәселелер хәм олардың нәтийжелерин төмендегише көрсетиу мүмкин:

1. Қарама-қарсылық категориясының тиллик мәнисин анықлау лингвистиканың басқа илимлер – философия, логика, психология илимлери менен кесилскен жеринде үйрениуди талап етеди. Антонимиялық лексиканың улыўма теориялық хәм методологиялық анализлеу тийкарлары, «антонимия» терминин анықлаудың оптималь жолын излеу, бийкарлау хәм антонимияның өз ара мәнилик ғәрезлилизин анықлау бойынша алып барылған илим-изертлеу жумыслары хәм оларда билдирилген пикирлер. Бул мәселелер Л.А.Новиков, Дж.Лайонз, Ю.Д.Апресян, Н.Д.Шмелова хәм т.б. мийнетлеринде изертленди.

2. Бир неше бағдарларда антонимлерди классификация жасау. Бириншиден структуралық классификация жасау. Бирдей түбирлерден жасалған антонимлер, хәр қыйлы түбирлерден жасалған антонимлер. Екиншиден, семантикалық классификация жасау. Антонимлерди

тематикалық топарларға ажыратып үйреніу. Үшіншіден, қарама-қарсылықтың типлери бойынша классификация жасау. Логикадағы контрарлық, қосымша толықтырушылық, конверсивлик, яғнай сөзлердің басқа мәниге ийе болуы, өзіннің парадигмасынан басқа парадигмаға өтиуі көз қарасынан үйренілди. Антонимлердің бундай хәр қыйлы классификацияларын Л.А.Новиков, Е.Н.Миллер, Н.Л.Соколовлардың мийнетлерінде көриуге болады.

3. Антонимлердің жасалыуының тийкарғы усылларын баянлау, сөз жасау моделлери бойынша антонимлик қатнастардың аңлатылыуы машқаласы. Бул мәселе Ю.Д.Апресян, Я.И.Гельблу, Е.Н.Миллер, А.Н.Тихоновлардың мийнетлерінде сөз етилген.

4. Антонимия тилдің лексикасын системалық тәртиплестиріудің көрсеткиши сыпатында, антонимияның басқа семантикалық категориялар – полисемия, синонимияға қатнасы, синонимлик-антонимлик парадигма түсиниги, синоним хәм антонимлердің сөздің лексика-семантикалық топарларын шөлкемлестиріудеги орны, семантикалық майдан түсинигин анықлау. Бул мәселелер Н.Д.Шмелов, Ю.Д.Апресян, Л.А.Введенская хәм т.б. илимпазлардың илимий-изертлеу жұмыстарында баянланды.

5. Антонимия теориясының тийкарғы жетискенликлерин лексикографияда әмелий қолланыуға умтылыу, антонимиялық лексикографияның принциплерин қәлиплестиріу, антонимлер сөзлигин дүзиу. Бул бойынша Л.А.Введенская, М.Р.Львова хәм т.б. сөзликлерин көрсетиу мүмкин.

6. Конкрет тиллик материалды лексика-семантикалық анализлеу, айырым сөз шақаптарындағы антонимлик қатнасты анықлау (келбетлик, фейил, атлықлардағы антонимия). Бул мақсетлерге ерисиу үшін компонентлик анализ методын кеңнен пайдаланыу. Бул бойынша А.М.Завьялова, Л.Г.Коршева хәм т.б. изертлеулерин ушырасады.

7. Фразеологиялық антонимлерди арнаулы изертлеу, лексикалық антонимлер менен фразеологиялық антонимлердің улыумалық хәм өзине тән өзгешелиги машқаласы. Бул бойынша А.И.Алехина, Е.Н.Миллер, М.И.Сидоренка хәм т.б. мийнетлерин көрсетиу мүмкин.

8. Антонимлерди сөйлеу процесінде қолланыу нызамлылығын анықлау, типлик антонимиялық контекстлер. Қурамында барқулла антонимлер жумсалатуғын синтаксислик структура: контекстлик антонимия; антонимлерди көркем баянлаудың қураллары сыпатында қолланыу, антонимияға тийкарланған сөйлеу фигуралары, антонимия антитезаның лексикалық тийкары сыпатында, оксюморон – антонимиялық лексемаларды бир пүтин мәниге жәмлеу усылы, антонимлердің басқа да көркемлеу қуралларының қурамында қолланыуы. Антонимлердің синтагматикалық өзгешелигин хәм олардың стильлик қолланыуы хаққында Л.А.Новикова, Л.А.Введенская хәм т.б. илимпазлардың мийнетлерин көриу мүмкин.

Жоқарыда анализ етилген мийнетлерден көринип турғанындай, антонимия қубылысы қурамалы, көп бағдарда изертлеуде талап ететуғын ең тийкарғы лексика-семантикалық категория екенлиги мәлим болды.

II БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АНТОНИМЛЕРДИҢ БАСҚА ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРҒА ҚАТНАСЫ ХӘМ АНТОНИМИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА

II.1. Антонимлердің пайда болыуы мәселеси

Сөзлик қурамда антонимлердің пайда болыуы себеплерин түсіндириу қыйын хәм қурамалы мәселе болып есапланады. Бул антонимлердің тәбиятынан келип шығады.

Дүньяның қарама-қарсылықлардан туратуғынлығы хәкқинда пикирлер антик дәуірлерден баслап-ақ илимпазларға мәлим болған. Демек, жаратылыстың өзи қарама-қарсылықларға қурылған. Ал антонимлердің буған қандай қатнасы бар? деген сорау пайда болады. Қазақ тилиндеги антонимлерди арнаулы изертлеген Ж.Мусин: «Лингвистикада қарама-қарсы түсиниклерди аңлатыушы сөзлер антонимлер, ал қарсылық түсиниклерди билдириуши сөзлер болымсызлық категориясы деп аталады. Бирақ бул антонимлер сөз емес, ал түсиниклерди аңлатыушы топар дегенди аңлатпайды. Сөзлердің қарама-қарсылығы – антонимлер қубылыстарды өзінше сәулелендириуи менен тиккелей байланыссы емес»¹ десе, қарақалпақ тил билиминде А.Бекбергенов: «Антонимлер предметтиң ямаса оның белгилериниң қарама-қарсылығын емес, ал тек олардың мәнилериниң қарама-қарсылығын көрсетеди»² -деп жазады. Ал қырғыз тилиндеги антонимлерди арнаулы изертлеген Б.Усубалиев болса: «Мәнидеги қарама-қарсылық сөздің семантикалық қәсийетинен келип шықпайды, ал объектив қарама-қарсылықларды билдириуинен пайда болады. Антонимлердің объектив тийкарларын тиккелей объектив хәм прагматикалық (образлы) қарама-қарсылық қурайды. Олар екеуи де реал»³ -деп көрсетеди.

Биз Б.Усубалиевтиң пикирине қосыламыз. Өйткени сөзлер, соның ишинде антонимлер зат, қубылыс, хәрекетлердің ең улыұмалық белгилериниң атамалары болып есапланады. «Түсиниклерде тек ғана ең әхмийетли белгилерге тийкарланған предметлер көрсетиледи. *Белги* дегенимиздің өзи предметлердің бир-бири менен уасалыққа ямаса айырмашылыққа ийе болыуын көрсетиуши тийкар. ... түсиник бир теклес предметлердің көплигиниң ең әхмийетли белгилерин улыұмаластыруу нәтийжесинде пайда болып, реальлықты (хәкыйқатлықты) илимий билиудің ең тийкарғы формаларының бири»⁴.

А.Бекбергенов антонимлердің предмет ямаса оның белгилериниң қарама-қарсылығын емес, ал тек олардың мәнилериниң қарама-қарсылығын көрсететуғынын айта келип, *бас, аяқ* ямаса *от, суу* бир-бирине қарама-қарсы қойылып турған предметлер емес, ал олар бизди қоршаған дүньяда

¹ Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: 1984. –Б.9.

² Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер.–Нөкис: 1971. –Б.126.

³ Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Фрунзе: 1982. –Б.2.

⁴ Berdimuratova A. Filosofiya. –No'kis.: «Bilim», 2007. –Б.23.

биргелкили затлар. Мысалы: *бас*, *аяқ* адам мүшелери болса, *от*, *суу* бизге бирдей керек болган реалы нәрсе экенин айтады.¹

Бир жагынан бул пикирди макуллауға болады, бирок бул келтирилген сөзлөрдүн антоним болууынын тэбиятын тереңирек үйренип карасак, *бас* хэм *аяқ* сөзлөрүнүн антоним болууынын тийкары сапалык мәниге – биринин жокарыда (*бас*), екншисинин төмөндө (*аяқ*) орналасууына байланыслы. Сондай-ак *от* – *ыссы*, ал *суу* – *сууык* болууына байланыслы олар арасында да антонимлик катнас пайда болады. Булардан жуумақ шыгаратуугын болсак, антонимлер сапалык мәни ямаса сапалык белгилерди билдириуши сөзлөр болып есапланады. Зат, кубылыс, хэрекетлер сапалык белгилери бойынша жақсы ямаса жаман, көлөми бойынша үлкөн я киши, салмагы бойынша ауыр я жеңил, орынга катнасы бойынша узақ ямаса жақын хэм т.б. болууы мүмкин. Мэнилеринде зат хэм кубылыслардын сапалык белгилери анык хэм толык сүүлеленген сөзлөр антонимлерди пайда етеди. Буннан антонимлердин тилде пайда болууынын тийкары жаратылыстагы затлар менен кубылыслардын карама-карсылыгы деген жуумақка келемиз. Бирок антонимлердин тийкарын курайтуугын карама-карсылыклар бирдей емес. Бул өзгешеликти есапка алып Б.Усубалиев антонимлерди екиге бөлип караган:

1. Тиккелей объектив карама-карсылыкларды аңлатыуши антонимлер;
2. Прагматикалык карама-карсылыкларды аңлатыуши антонимлер.²

Объективлик шынлыктагы зат хэм кубылыслар бир-биринен өзлеринин көлөми, салмагы, реңи, орын хэм уақытка катнасы хэм т.б. белгилери бойынша ажыралады. Оларды биз бир-бирине салыстыруу аркалы аныклаймыз. Мысалы: Маган *тарлык* етип атыр, Бул Хиндистан *кең* болса да (К.Мэмбетов). «Бирде сансыз *жаман* болсаң, бирде аса *жақсы* болсаң адамлар көзине түсөсөң» деген гөп дурыс экен-дө (А.Абдиев).

Келтирилген мысалда антонимлер салыстыруу аркалы пайда болган. Себеби затларды, белгилерди бир-бирине салыстырғанда олар өз ара карама-карсылыкларды пайда етеди. Мысалы: *кең* хэм *тар* сөзлери бир-бирине антоним болады. Оларды *кең стадион* – *тар стадион*, *кең бөлме* – *тар бөлме* деген контекстлерде келтирип караганымызда предметлердин салыстырмалы карама-карсы койулууы анык сезиледи. Бул тиккелей объектив карама-карсылыкларды аңлатыуши антонимлердин бир түри – салыстырмалы карама-карсылыкларды билдириуши антонимлерди пайда етеди. Ал олардын екнши түри – абсолют карама-карсылыкларды аңлатыуши антонимлер болып, олар хэрекет, кубылыс, процесслердин пүткиллей карама-карсылыгын аңлатады. Мысалы: Ат белине *минеди*, Ийнине сауыт *кийеди* («Алпамыс»). Атлардан жерге *түседи*, Сауытларын *шешеди* («Мэспатша»). Кеулимде *қайнап* қосык, Табылмады хэш бир дослык (Күнхожа). Қазандагы *сууып* қалган тамагымды иштим де, тапсырмань таярлап алыу ушын отырдым (Т.Қайыпбергенов). Мысалдагы *кийеди* – *шешеди*, *қайнап* – *сууып*

¹ Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер. //Қарақалпак тили бойынша изертлеулер.–Нөкис: 1971. –Б.126.

² Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Фрунзе: 1982. –Б.7.

сөзлери тиккелей абсолют қарама-қарсылықтардың тийкарында пайда болған.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги салыстырмалы қарама-қарсы мәни аңлатыўшы антонимлер, тийкарынан, сапалық, жағдайлық, қәсийет мәнилерин, ал абсолют қарама-қарсы мәни аңлатыўшы антонимлер кубылыс, процесс, хәрекет мәнилерин аңлатыўшы сөзлер арасында болатуғынлығы мәлим болды.

Прагматикалық антонимлер ҳаққында Л.А.Новиков былай дейди: «...қарама-қарсылық туўра мәнисинде берилмейди, ал прагматикалық жол менен, образлы қарама-қарсы койыў менен бериледи».¹ Демек, бунда сөзлер аўыспалы мәниде антонимлик қатнасқа түседи. Жоқарыда келтирилген *бас-аяқ* сөзлери буның айқын мысалы болады. Сондай-ақ *пал* хәм *уў* сөзлериниң *мазалы – ашшы* семаларында антоним болыўы прагматикалық антонимлерге мысал бола алады: Ашықты өлтирер ярдың қыялы, Бийхуш етер татсаң ләбиниң *палы* (Әжинияз). *Уўдай* ашшы екен (А.Абдиев).

Антонимлердиң тәбиятын ашыўда қарсылық түсинигине де анықлық киргизиў зәрүр. «Қарсылық (контрадикторлық) қатнасында болатуғын түсиниклер деп биреўи қандай белгилерге ийе болса, екіншиси сол белгилерди басқа белгилерге алмастырмай, тек ғана оларды бийкарлаўшы түсиниклерге айтамыз. Бул түсиниктиң көлеми толық түрде теклик түсиниктиң көлеми менен белгиленеди. Мысалы: А – «қара рең», А ның бийкарланыўы – «қара емес рең».

Логикадағы қарама-қарсылық пенен қарсылық бир-бири менен тығыз байланысly. Логика үш қурылыслық элементтен турады:

- пикирден;
- пикирдиң болымсыз тәрәпинен;
- пикирдиң ҳақыйқат ямаса болымлы тәрәпинен.²

Бул қурылыслық элементлер логикадағы қарсылықтардың сыпатын белгили бир пикирдиң дурыс ямаса қәте тәрәплери болыўы анық. Логикада бундай қарсылық түсиниклер А – А емес формасы арқалы түсиндириледи.

Ж.Мусин бул мәселелер ҳаққында төмендегидей жуўмақлар ислеген: «Қарсылық түсиниклер бирин-бири тиккелей жоққа шығарады. Мысалы: А – А емес, Б – Б емес. Булардың арасында ҳеш қандай аралық ағза болмайды. Тил билиминде буны болымсызлық категориясы деп атайды. Қарама-қарсы түсиниклер бир логикалық қатардың ең шетки еки ағзасы болып табылады. Олардың арасында үшінши аралық түсиник (ағза) болыўы мүмкин. Қарама-қарсы түсиниклер бирин-бири жоққа шығарып ғана қоймайды, соның менен қатар затқа, кубылысқа жана баха береди. Логикада булардың аралық қатнасы А – А емес Б, Б – Б емес – С деп белгиленеди».³

Солай етип, антонимлердиң пайда болыўы қарама-қарсылықтар менен байланысly болады. Демек, антонимлердиң тийкарын қарама-қарсылықтар

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. –Москва: 1973. –С.156.

² Кубрякова В.И. Логика. –Ростов-на-Дону: 2001. –С.99.

³ Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі.–Алматы: 1984. –Б.5.

курайды. Енди қандай сөзлерди антоним деп есаплаймыз? -деген орынлы сораў пайда болады.

Өзбек тил билиминде Р.Шукуров сөзлердиң антоним болыўын белгилеў усылы сыпатында *логикалық орай* (мантикий марказ) түсинигин қолланады. Бул ҳаққында айта келип, ол былай жазады: «... *сайыз-шуқыр* сөзлери де антоним бола алмай қалады, себеби олардың екеўи де суўға байланыслы алынған. Суў логикалық орай деп есапланса, нәтийжеде оларды шын мәнисинде қарама-қарсы қойыўға болмайды. Сондай-ақ, *бәлент – нәс* сөзлери де антоним сыпатында тегислик үстиндеги бойы хәр түрли нәрселерге байланыслы емес, ал тегисликтің үстинги хәм төменги тәреплерин билдирип, нәтийжеде бул сөзлерди де қарама-қарсы қойыўға болмайды. Логикалық орай қағыйдасы тил билиминде жаңа қубылыс болып, еле оны хәр тәреплеме үйрениўге туўра келеди»¹ -деп жазады.

Бунда Р.Шукуров сөзлердиң антоним болыўында логикалық орай түсинигин қолланып, егер логикалық орай болмаса сөзлер антоним бола алмайды, деген пикирди билдиреди. Мысалы: *ақ* хәм *қара* сөзлери антоним болып, олар арасында логикалық орай хызметин *көк* ямаса *қызыл* сөзлери атқарады. Егер усындай логикалық орай болмаса, сөзлер антоним бола алмайды, деп жуўмақ ислеген.

Рус тил билиминде Л.А.Новиков қарама-қарсылықларды еки түрге ажыратады: контрарлық хәм комплементарлық. Контрарлық қарама-қарсылық түсинигин *x* хәм *y* көринисинде билдириледі, олар арасында үшінши орта *z* болып, ол тек бир-бирин бийкарламайды, ал унамлы мазмун менен сыпатлайды: *молодой – средних лет, пожилой – старый*.

Комплементарлық қарама-қарсылық *x* хәм *y* көринисинде болады. Олар арасында үшінши орта түсиник болмайды: *истинный – ложный*,² -деп жазады.

Буннан логикалық орай түсиниги барлық антонимлерди белгилеўде емес, ол тек араларында контрарлық қарама-қарсылық бар болған антонимлерге қолланылады. Р.Шукуров та *логикалық орай* түсинигин еле изертлеў керек деген пикирди айтқан еди.

Биз де Л.А.Новиковтың пикирине қосыла отырып, барлық антоним сөзлер арасында тек контрарлық қарама-қарсылық болмайды деген пикирдемиз. Төмендеги антонимлерди алып қарайық: *азайтыў – көбейтиў*, *аза – той* хәм т.б. *Азайтыў* хәм *көбейтиў* арасында «орта» деген түсиник, ал *аза* хәм *той* арасында ондай түсиник жоқ. Демек, биринши антоним контрарлық қарама-қарсылық, ал *аза* хәм *той* арасында комплементарлық қарама-қарсылық бар.

Антонимиялық қатнастың тилдеги көриниси адамзаттың санасы менен ойлаўына тиккелей байланыслы. Адам баласы ойлаў арқалы этираптағы өзін қоршаған зат хәм қубылыслардың қәсийетин, сапасын бир-бири менен салыстыра отырып, оларды қарама-қарсы қояды. Усылайынша қарама-қарсы

¹ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.12.

² Новиков Л.А. Русская антонимия и её лексикографическое описание. –Москва.: «ТЕРРА», 1997. –С.9.

қойып салыстырыудың нәтижесінде антонимиялық байланыс пайда болады.

Соның менен тиллик қарама-қарсылық логикалық қарама-қарсылық тийкарында пайда болады. Солай да антонимлик байланысларды изертлеп жүрген илимпазлардың ортасында түрли пикирлер бар. Айырым илимпазлар оны логикалық көз қарастан изертлеп, *антоним* дегенимиз қарама-қарсы ұғымларды билдиретуғын сөзлер десе, ал екінши топар илимпазлар оны лингвистикалық көз-қарастан қарастырып, мәнилери қарама-қарсы сөзлерди *антонимлер* деп қарайды. Б.Исабеков: «Антонимия логикалық ұғым менен тығыз байланыста болғаны менен оны тек ғана логикалық тәрептен анықлауға болмайды. Өйткени логикалық ұғымлар тиллик, яғный лексикалық мәни арқалы жүзеге асады. Сонлықтан антонимияны лингвистикалық тәрептен анықлау керек,¹ -дейди. Биз де усы пикирдің тәрепдарымыз.

Объектив дүньядағы затлар арасында көлем қатнасы болады. Көлеми үлкен болған затты «үлкен» сөзи сәўлелендиреди, көлеми киши болған затты «кишкене» сөзи тийкарында сәўлелендиремиз. Бирақ көлеми үлкен болған зат (мәселен, *үлкен жулдыз, үлкен дәрья*) көлеми кишкене болған затқа (мәселен, *кишкене жулдыз, кишкене дәрья*) қарама-қарсы емес, олар биреўи-биреўин бийкарламайды. Хәтте, олар ортасында зәрүрли байланыс бар. Бирақ адамның санасы олар арасындағы хәм усыған уқсас басқа да затлар арасындағы өзгешеликти улыўмаластырады. Өне усы қатнаслардың салыстырылыўы нәтижесинде қарама-қарсы түсиник пайда болады. Түсиник болса сөз арқалы жүзеге шығады, реалласады, нәтижеде *үлкен* хәм *кишкене* сыяқлы антоним пайда болады. *Жақты* хәм *қараңғы*, *ыссы* хәм *суўық*, *жумсақ* хәм *қатты*, *алыс* хәм *жақын* сыяқлы антонимлерде усының тийкарында пайда болған антонимлер деп есаплаў мүмкин.

Екиншиден, жоқарыда көрсетип өткенимиздей, адам сөздің мәнисине өз индивидуал қатнасын қосыўы, әсиресе әйемги дәўирлерде тәбийғый халат есапланады. Бул инсанның психикалық өзгешелигинен келип шығады. Инсан өзи реалласқан зат хәм кубылысларға унамлы ямаса унамсыз, жақсы ямаса жаман қатнаста болатуғыны белгили. Өне усы субъекттиң объектке болған қатнасы сөз бенен сәўлелениўи мүмкин. Нәтижеде пайда болған унамлы ямаса унамсыз, жақсы ямаса жаман қатнасты сәўлелендириўши мәнили сөз антонимлерди пайда етеди. Мысалы, *ақыллы- ақмақ*, *шырайлы -шырайсыз*, *уятлы-уятсыз*, *сақый-сықмар* хәм т.б.

Солай етип, антонимлердің пайда болыўында логикалық хәм психологиялық факторлар әхмийетли хызмет атқарады. Бул жағдай болса логика хәм психологияның тил билими менен тығыз байланыслығын билдиреди.

Түсиник логикалық категория сыпатында тил материаллары тийкарында қәлиплеседи, сөздің мәниси де түсиник пенен байланыслы түрде раўажланады. Бул байланыс, әсиресе, тилдеги антоним сөзлерде айрықша

¹ *Исабеков Б.* Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Ташкент.: 1973. –С.4.

көзге тасланады. Себеби жоқарыда көрсетип өткениміздей, антонимлер зат хәм қубылысқа, олардың белги хәм хәрекетлерине адамның қатнасы қандай екенлигин сәўлелендиретуғын сөзлер болып табылады. Бул қатнас салыстырыў сыяқлы логикалық категорияларда өз сәўлелениўин табады. Логикалық категория улыўма адамзатқа тән болғаннан кейин, оны өзінде сәўлелендириўши антонимияда да универсаллық сыпатлар жәмленген. Түсиник тилден тысқары да жасаса да, хәр бир тилдиң сөзлик қурамының раўажланыўында белгили орны болады. Солай етип, түсиниктиң улыўма адамзат тилине тән екенлиги генетикалық жақтан туўысқан болмаған тиллерде де бирдей антонимлик қатарлардың пайда болыўына алып келеди. Логикалық категория болған түсиник хәр қыйлы тиллерде хәр қыйлы сеслик материал тийкарында жүзеге асады. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги *жақсы* хәм *жаман* антонимлик қатары, өзбек тилинде *яхши* хәм *ёмон* түринде, рус тилинде *хороший* хәм *плохой* түринде антонимлик қатарды дүзеди. Бул семантикалық қубылыс улыўмалық характерге ийе екенлигин көрсетеди. Антонимия тил қубылысы сыпатында логикалық категориялар менен байланыслы екенлигин төмендеги халатта да көриўимиз мүмкин. Егер антонимлик жуплықлардың сыңарларының биреўиниң мәниси өзгерсе, ямаса гөнерген сөзге айланса онда оның орнын басқа бир сөз ийелейди.

Бул сөз гөнерген сөз сәўлелендирилген түсиникти сәўлелендириў ўазыйпасын өзине алады хәм гөнерген сөз орнында оның антоними менен антонимиялық қатнасқа кириседи. Мысалы, Махмуд Қашғарийдиң «Девану луғат-ит-түрк» мийнетинде «*бай*» сөзиниң (3,173) лексикалық мәнисине қарама-қарсы болған лексикалық мәни «*чығай*» сөзи (3,257) менен сәўлеленип, сол дәўирлерде *бай* хәм *чығай* сөзлери антоним еди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде «*чығай*» сөзи қолланылмайды. Бул сөздиң қолланыўдан шығып қалғанлығы ол сәўлелендиретуғын түсиниктиң де бизиң санамыздан шығып қалғанлығын көрсетпейди. Солай етип, «*чығай*» сөзи қолланыўдан шықса да ол сәўлелендирген түсиник бизиң санамызда жасар екен, сол түсиниктиң тилимиздеги қабығы болыўы керек. Түсиниктиң қандай сеслик материал менен сәўлелениўи бул түсиникке байланыслы емес. Солай екен, жарлы түсиниги «*чығай*» сеслик комплекси менен сәўлелене ме ямаса *жарлы* сеслик комплекси менен сәўлелене ме, бул оның ушын әхмийети жоқ.

Қарақалпақ тилинде *жарлы* сөзи «*чығай*» сөзи аңлатқан түсиникти сәўлелендириў ўазыйпасын әсте-ақырынлық пенен ийелеп алғанлықтан «*чығай*» сөзи сөзлик қурамнан шығып қалды хәм өзиниң антонимлик қатардағы орнында «*жарлы*» сөзине босатып берди. Бундай мысалды тилимизде көплеп ушыратыўымызға болады.

Солай етип, антонимияға тән көплеген фактлер оның логикалық фактордың тилде өз сәўлелениўин табыўы екенлигинен дәрек береді. Буның менен антонимия тек логикалық қубылыс болып, логика пәниниң үйрениў объекти екен, тилде тек өз сәўлелениўин табады деген жуўмақ жасаўға болмайды. Антонимия тиллик қубылыс. Ол тил билиминиң үйрениў объекти есапланады. Себеби, ол тил материалы болған сеслер арқалы өз сәўлелениўин табады.

Соңғы ўақытлары жазылған илимий мийнетлерде «антоним» терминин формасы, семантикасы хэм функциясы бойынша дәстүрий түсиниў оның хэр қыйлы текстлик вариантларын толық қамтый алмай атырғанлығы көрсетеди. Соған байланыслы соңғы изертлеўлерде «антонимиялық оппозиция», «антонимиялық кубылыс» терминлери жумсалып атыр. «Антоним» хэм «антонимиялық оппозиция» терминлериниң илимий әдебиятлардағы мәнилерине қарап өтейик.

Л.А.Введенская «әдетте мәнилери қарама-қарсы сөзлер антонимлер есапланады. Олар объектив дүньядағы бир теклес кубылысларды аңлататуғын түсиниклерди атап келеди, қурылысы жағынан бир сөз шақабына киреди», -деп жазады.¹

Бизиң пикиримизше, антонимлик бирликлердиң тексттеги хызметин толық ашып бере алмайды. Қарақалпақ шайыр, жазыўшыларының шығармаларын анализлеў барысында антонимиялық мәни тек сөзлерге ғана тән емес, ал тексттеги сөз дизбеклери, гәп, қоспа гәп түриндеги нақыл-мақаллар, хәтте тексттеги диктемаларға да тийисли екенлигиниң гүўасы болдық.

Солай етип, антонимди дәстүрий түсиниў, антонимиялық бирликлердиң тексттеги хызметиниң айырмашылығын толық сәўлелендирмейди. Сонлықтан да антонимия кубылысының семантикалық аспектине тийкарғы дыққатты аўдарып антонимлердиң контекстлик формаларын үйрениўде «антонимиялық оппозиция» терминин қолланған мақул. Бизиң пикиримизше, антоним бул тилдиң бирлиги, ал антонимиялық оппозиция сөйлеўдиң бирлиги. Антонимиялық оппозицияның тийкарғы өзгешелик белгиси семантика, форма хэм хызметлериниң рәң-бәреңлиги, стандарт емеслиги. Тилдеги антонимлер көркем сөз шебериниң ой-пикирин баянлаўда текстлик кеңисликте бурынғы қәлиплескен шеңберден шығып, әдеттегиден өзгеше қолланыў мүмкиншилигине ийе болады, мәнини байытады хэм солай етип антонимиялық оппозицияны пайда етеди.

Антонимиялық оппозиция – бул кең мәнили термин болып, антонимияның тийкарғы белгиси болған қарама-қарсылық хэм қарама-қарсы қойыўды билдиреди, өзиниң ишине сөз – антонимлер, гәп – антонимлер, сөз дизбеги – антонимлер хэм көлемли текстлердеги диктемалардың тексттеги бинар қатнаслы сәўлелендиреди.

II.2. Антонимлердиң классификациясы

Тил билиминде антонимлерди бир неше аспектлерде классификациялаў тәжирийбеси ушырасады. Ең дәслепп курамындағы сыңарларының мәнисиниң өз ара қарсылық дәрежесине қарай толық антонимлер хэм ярым антонимлерге ажыратылады.² Бул классификацияда ярым антонимлерге бирдей түбирден аффикслер арқалы жасалған антонимлерди киргизген.

¹ *Введенская Л.А.* Словарь антонимов русского языка. –Москва.: «Астрель»: АСТ. 2008, –С.5.

² *Усманов С.* Антонимлер. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», -Тошкент, 1958, №2

Сондай-ақ, антонимлерди бирдей түбирли хәм хәр қыйлы түбирден жасалған антонимлер деп классификациялаў ушырасады.¹

Айырым антонимлер семантикалық структурасы толық қарама-қарсы сыңарлардан пайда болған болса, айырым антонимлер семантикалық қурылысының айырым лексикалық мәніси қарама-қарсы сыңарлардан ибарат болады. Усындай жағдайларға байланысly антонимияны еки позициядан классификация жасаў тәжирийбеси де ушырасады:

1. Сөзлердиң өз ара қарама-қарсы келиўи лексикалық мәнилерине қарай классификация жасалады;

2. Сөзлердиң өз ара қарама-қарсы лексикалық мәнилериниң стилистикалық бояўға ийелигине қарай классификация жасалады.

Антонимлердиң компонентлери полисемантикалық сөз болыўы да, моносемантикалық сөз болыўы да мүмкин. Антоним сыңарлары болған сөзлердиң көп мәнилиги усы сөзлердиң өз ара барлық лексикалық мәнилері менен де, ямаса айырым лексикалық мәнилері менен де қарама-қарсы болыўы ушын мүмкиншилик береді. Антонимлердиң сыңарлары болған сөзлер мине усындай өз ара қарама-қарсы лексикалық мәнилерине қарай еки түрге ажыратылады:

1. Сыңарларының лексикалық мәніси қарама-қарсы болған антонимлер, яғный абсолют антонимлер;

2. Компонентлериниң айырым лексикалық мәніси қарама-қарсы болған антонимлер.

Абсолют антонимлердиң компонентлери болған сөзлер өзиниң лексикалық мәніси өз ара қарама-қарсы болып келеди. Мәселен, атлық сөз шақабына киретуғын қымбатшылық-арзаншылық, жақсылық-жаманлық, рәуиш сөз шақабына киретуғын бурын-соң, ерте-кеш, келбетлик сөз шақабына киретуғын рас-өтирик, ақ-қара антонимлери абсолют антонимлер. Себеби бул абсолют антонимлердиң хәр бириндеги хәр бир сыңар моносемиялық сөзлерден ибарат. Яғный сөзлерде тек бир ғана моносемантикалық өз ара қарама-қарсылық болғаны ушын олар антонимлерди пайда етип тур. Антоним сыңарлары болған сөзлер өз ара абсолют қарама-қарсы семантикаға ийе.

Абсолют антонимлердиң компонентлери моносемантикалық сөзлерден болыўы да, сондай-ақ, полисемантикалық сөзлерден болыўы да мүмкин. Усыған байланысly абсолют антонимлер еки түрге ажыралады:

а) моносемантикалық абсолют антонимлер;

б) полисемантикалық абсолют антонимлер.

Моносемантикалық абсолют антонимлердиң сыңарлары бир мәнили сөзден ибарат болады. Оған жоқарыда мысал бердик. Ал полисемантикалық абсолют антонимлердиң сыңарлары көп мәнили сөз болады. Антоним сыңарлары болған көп мәнили сөзлердиң барлық лексикалық мәнилері өз ара антонимиялық қатнаста болыўы мүмкин, яғный антонимниң бир сыңары бир неше мәниге ийе болса, екиншиси де эне усындай мәниге ийе болады

¹ *Шукуров Р.* Бир хил ўзақли антонимлар. «Ўзбек тили ва адабиёти». –Тошкент, 1972, №3

хәм олар хәр бири өз ара қарама-қарсы түрде болады. Мысалы, *қарыўлы* хәм *әззи* антониминиң хәр бир сыңары үш лексикалық мәниге ийе, яғный «*күшли*» сөзиниң хәр бир лексикалық мәнисине қарама-қарсы лексикалық мәни «*әззи*» сөзиниң семантикалық қурылысында жәмленген.

1. «*Күшли*» сөзиниң «*күши көп*» мәнисине «*әззи*» сөзиниң «*күши аз*» лексикалық мәниси қарама-қарсы жағдайда. Мысалы: *Күшли* алады, *әззи* қалады, биреўди-биреў аяп атырған жоқ (Ш.Сейтов).

2. «*Күшли*» сөзиниң «*беккем, шыдамлы*» лексикалық мәнисине «*әззи*» сөзиниң «*бос, морт*» лексикалық мәниси қарама-қарсы болады. Өгизиң *күшли* болмаса бунша төгинди төгиў қайда (Ққ.х.е.). Өзиниң *әззилиги* ушын өзін-өзи сөгип, өзін үлкен емес, ешейин бир жәнликтин қаралтымында көре алады (Ш.Сейтов).

3. «*Күшли*» сөзиниң «*бай, резервлери көп*» лексикалық мәнисине «*әззи*» сөзиниң «*резервлери жоқ*» лексикалық мәниси қарама-қарсы жағдайда болады. Мысалы: *Күшлилер әззини* қақбайлап шетке, Қой дерге хожа жоқ деген усы дә (И.Юсупов).

Қарақалпақ тилинде сыңарлары көп мәнили сөзлердиң барлық мәнилери өз ара қарама-қарсы болыўы онша көп ушырамайтуғын қубылыс. Солай болса да, бундай антонимлер тилимизде ушырасады.

Қарақалпақ тилинде *жуўан* хәм *жиңишке*, *пайда-зыян*, *гүна-саўап* сыяқлы антонимлерде өз ара бирден артық лексикалық мәниси бойынша абсолют жағдайда қарама-қарсы. *Жуўан-жиңишке* антониминиң хәр бир сыңары үш мәниге ийе болып, барлық лексикалық мәнилери бойынша антонимиялық қатнаста болады. *Жуўан* сөзи *енли* лексикалық мәниси менен *ени кишкене* лексикалық мәнисиндеги *жиңишке* сөзине антоним болады: Билеги жуўан биреў хәр жолыққанда, созған қолымды қорқа-қорқа аламан, қолымды аўыртып қысып турғанда, Билими *жиңишке*лигин сезип қаламан (И.Юсупов). Мине соннан бери оның қоржыны *жуўанып*, алдынан кесе өткенге аўыз салып жүр (К.Султанов). Бели *жиңишке* жаўырны кең, қәлеген кийим белин буўса жарасып та сала береди (Ш.Сейтов).

Жуўан сөзиниң *семиз* лексикалық мәниси *жиңишке* сөзиниң «*арық*» лексикалық мәнисине қарама-қарсы болады: Тереңге кеткен *жуўан* тамыр, *Жиңишкерип* созылыңқыраса да беккем (И.Юсупов). Өзлери бизлердиң мийнетимизди сорып, *жуўан қарын* бай болажақ (К.Султанов). Жолаўшы аўзына нәр тийгенин абайлап, әдеп тамсанды, соң биреў тартып алатуғындай *жиңишке* бармақлары менен кесениң ернегин беккем услады, қолы – дир-дир (Ш.Сейтов).

«*Жуўан*» сөзиниң «*пәс, қопал*» лексикалық мәниси *жиңишке* сөзиниң «*жоқары, өткир*» лексикалық мәнисине қарама-қарсы: Дүньяға айбарак салып шырлаған *жуўан даўыс* басылғаннан соң, аңлып жүрген Қәнигүл апай апамның қасына келген (Ж.Аймурзаев). Айқыздың сыңсыған толқынлы *жиңишке даўысы* әлемди басына көтергендей болды (А.Бегимов).

2. Антонимлердиң компоненти болған сөзлер айырым лексикалық мәниси менен де өз ара қарама-қарсы болады. Мысалы: *қалың* хәм *жуқа* сөзлери тек генетик мәнилери менен антоним сыңарлары бола алады.

«Қалың» сөзинің «жақын, қәдирдан» лексикалық мәнісіне жуқа сөзинің лексикалық мәнілеринің бир де биреуі антонимиялық қатнас пайда ете алмайды. «Қалың» сөзинің бул лексикалық мәнісіне «узақ» көп мәнилі сөзинің «көз таныс» лексикалық мәнісі антоним болыуы мүмкин. Мысалы: Муратбайдың ең қалың досты Генжемурат та урысқа кетти.

«Қалың» көп мәнилі сөзи «тығыз» мәнісі менен «сийрек» сөзине антоним болады. Мысалы: Қалың шатлық арасынан, мөлдиреп көз жасын булап (И.Юсупов). Майдың ақыры болса да балалар шомылғаны менен бирли-ярым иши қызғаны болмаса үлкенлердің суўға түсиуі сийрек (Ш.Сейтов).

Солай етип генетикалық мәнісі менен антоним сыңарлары болған қалың хәм жуқа көп мәнилі сөзлери аўыспалы мәнісі менен антонимлерди пайда етпеген хәм аўыспалы арқалы басқа сөзлер менен антоним болған. Мине, усы жағдайлардан келип шығып, айырым лексикалық мәнілери қарама-қарсы болған антонимлерди еки түрге ажыратыу мүмкин:

1. Генетикалық антонимлер;
2. Дөренди антонимлер.

Генетикалық антонимлер сөзлердің аўыспалы мәнісінен ғәрезсиз, генетикалық мәнісі өз ара қарама-қарсы болған антонимлер. Қарақалпақ тилинде бундай антонимлер көплек ушырасады. *Жақсы-жаман, ашшы-душшы, жоқары-төмен* антонимлери сөзлердің генетикалық мәнісінің қарама-қарсылығына тийкарланған. Олардың аўыспалы мәнілери қарама-қарсы болыуы да мүмкин, болмауы да мүмкин.

Дөренди антонимлер сөзлердің генетикалық мәнісі емес, ал айырым басқа мәнісі өз ара қарама-қарсы болған антонимлер. Сөзлердің аўыспалы мәнілери өз ара қарама-қарсы антонимияның пайда болыуы қарақалпақ тилинде жүдә кең тарқалған қубылыс емес. Қарақалпақ тилиндеги антонимлердің сыңарлары экспрессив-стильлик бояўларға ийе болыуы ямаса ийе болмауына байланыслы да екиге бөлинеди:

- а) экспрессив-стилистикалық бояўсыз антонимлер;
- б) экспрессив-стилистикалық бояўға ийе антонимлер.

Экспрессив-стилистикалық бояўсыз антонимлер сыңарларының мәнілери нейтрал болады. Мысалы, *аш* хәм *тоқ*, *тез* хәм *әсте*, *жуп* хәм *тақ* хәм т.б. Қарақалпақ тилинде антонимлерди пайда етиуши сөзлердің көпшилиги нейтрал лексикалық мәнилі сөзлер. Себеби нейтрал лексикалық мәнилі сөзлер аўызеки хәм жазба сөйлеудің тийкарын қурайды. Бундай сөзлерсиз аўызеки ямаса жазба түрде байланыс жасау қыйын. Экспрессив-стилистикалық бояўсыз антоним сыңарлары нейтрал лексикалық мәнилі болғаны ушын аўызеки сөйлеу процесинде де, жазба стильдің барлық түрлеринде де кеннен қолланылады. Мысалы: Қытай, Қоңырат булар бұлди, *Дослар жылап душпан* күлди (Бердақ).

Экспрессив-стилистикалық бояўсыз антонимлер атлық, келбетлик, рәуиш хәм фейил сөз шақабына киретуғын сөзлерден қуралады. Экспрессив-стилистикалық бояўлы антоним сыңары болған сөз лексикалық мәнісі сөйлеушинің өзи билдирип атырған пикирге қатнасын сәулелендиреди.

Антоним үшін тийкар болған лексикалық мәни объектти сәулелендириу менен бирге объектке субъекттиң қатнасын да билдиреди. Бул субъектив қатнас болса субъектив баға болыуы да, стильлик өзгешеликти сәулелендириуи де мүмкин. Усыған байланысly экспрессив-стилистикалық бояулы антонимлер еки түрге бөлинеди:

а) субъектив баға мәнисине ийе антонимлер;

б) стилистикалық бояуға ийе антонимлер.

Субъектив баға да еки түрли болады. Сонлықтан да субъектив баға бояуына ийе антонимлердиң сыңарларының бири унамлы, екиншиси унамсыз бояуға ийе болады. Мәселен, аўыспалы мәниде жумсалған *жақын-узақ* антоними. Мысалы, *Жақынына* ат жоллап, *Узағына* хат жоллап («Мәспатша»).

Айырым антонимлердиң компонентлери стильлик көз-қарастан шегараланған болады. Сол себепли оларды стильлик бояуға ийе антонимлер деп есаплау мүмкин. Бердақтың «Хорезм» поэмасындағы «Гәхи әшкар, гәхи пинхан» деген қосық қатарындағы *әшкар-пинхан* антонимлери көркем әдебиат стилине тән антонимлер.

Улыўма алғанда, қарақалпақ тилиндеги антонимлер сыңарлары арасындағы қарама-қарсы лексикалық мәнилери усылайынша классификация жасалады.

II.3. Антонимлердиң синонимлер менен өз ара қатнасы

Тилши илимпазлар антоним хәм синонимниң өз ара байланысы, өз ара тәсири мәселесине дыққат аўдарды.¹ Синонимлик-антонимлик қатнастарды өз ара байланысly изертлеу лексикология, семасиология үшін да әхмийетли. Лексикалық категорияларды бир диалектикалық пүтинлик, бир системаның элементлери сыпатында үйрениу мүмкиншилигин береди. Мәнилери бир-бирине жақын хәм мәнилери бир-бирине қарама-қарсы сөзлердиң семантикалық қатнастарын үйрениу бул лексика-семантикалық категорияның мәнилерин тереңирек түсиниу, сөздиң контексттеги астарлы мәнилерин анықлау мүмкиншилигин береди. Синонимлик-антонимлик қатнастар лексикадағы ең әхмийетли системалық қатнастар машқаласы менен байланысly. Антонимлик-синонимлик қатнастарды изертлеу барысында тил билиминде антонимиялық қатар (АҚ), синонимиялық қатар (СҚ), антонимлик-синонимлик блок (АСБ), антонимлик-синонимлик парадигма (АСП) түсиниклери пайда болды.

¹ *Бежбински Я.* Антонимо-синонимические отношения в лексике (на материале художественных произведений А.П.Чехова). –АҚД, –Ростов на Дону, 1983; *Талалакина Е.В.* Синонимы и антонимы в русском и английском языках, как предмет параллельного изучения в начальной школе. –АҚД, –Москва, 2008; *Гордиенко Е.А.* Моделирование интенсивности эмоциональной нагрузки в антонимо-синонимических блоках русского языка. –АҚД, –Волгоград, 2005; *Федосов Ю.В.* Принципы построения идеографического антонимо-синонимического словаря русского языка. –АДД, –Волгоград, 2002; *Мордвина-Щодро О.А.* Антонимо-синонимические блоки прилагательных называющих черты характера человека (лингвокультурологический аспект). –АҚД, –Санкт-Петербург, 2007; *Задорожнева Е.З.* Сочетаемость компонентов антонимо-синонимических блоков (на материале существительных, прилагательных, наречий русского языка. –АҚД, –Волгоград, 2007.

Қарақалпақ тил билиминде антонимлер менен синонимлердің өз ара байланысы еле арнаулы изертлеудің объекти болған жоқ. А.Бекбергеновтың мақаласы «Синонимлер хәм антонимлер» деп аталғаны менен, онда бул еки семантикалық категорияның өз ара байланысы сөз етилмеген. Мақалада антонимлер өз алдына, синонимлер өз алдына қаралған.¹ Сонлықтан бул бөлімде биз антонимлер менен синонимлердің өз ара қатнасы мәселесін үйрениуді ұазыйпа етип белгиледик.

Антонимлер менен синонимлер арасында оғада тығыз байланыс болып, олар өз ара бир-бирин анықлау хызметін атқарады. Биз қандай да бир сөздің антонимін табыу үшін, оның синонимін ядқа түсиреміз хәм керисінше бир сөздің синонимін табыу үшін оның антонимін пайдаланамыз. Мәселен: *жаңа* сөзінің антонимін табыу үшін оның *таза* деген синонимін, ал *әззи* деген сөздің синонимін анықлау үшін оның *күшли* деген антонимін еслейміз. Мысалы: Айшаның көзі соқыр болғаны менен жүдә бир *таза* кемпир еди (С.Нурымбетов). *Жаңа* едим хәм гөнердим, Оны хеш бир умытпаспан (Күнхожа). Булар *әззини* қолайлайды, -деди Бийби (Т.Қайыпбергенов). Киятырған атлы жигит оннан *күшли* келди (Ә.Шамуратов). Дүньяда адамнан *күшлирек* ямаса *әззирек*, адамнан *батырырақ* ямаса *қорқагырақ*, адамнан *ақыллырақ* ямаса *нәпәмирек*, түсиниуи қыйын қоспалы, өзгермели қайсы мақлуқат бар? (Т.Қайыпбергенов).

М.Р.Львов антонимлер сөзлігі хәққинда айта келип, лексикалық бирліклердің семантикалық тәбиятын ашып бериуде антонимлер сөзлігі менен синонимлер сөзлігі бир-бирин толықтырады. Сонлықтан инглиз, француз, немис хәм т.б. тиллердің көплеген сөзліктері «Синонимлер хәм антонимлер сөзлігі» деп аталған,² -деп жазады.

Бир синонимлик қатардағы бир сөз екінши бир синонимлик қатардағы сөз бенен ямаса олардың хәммеси менен синонимлик қатар дүзеди. Мысалы: *дүзеу* - *оңлау* - *салыу* сөзлери бир синонимлик қатар дүзеди. Бул синонимлик қатардағы үш сөз бенен де *бузыу* сөзи антонимлик жуплық дүзе алады: *дүзеу* - *бузыу*, *оңлау* - *бузыу*, *салыу* - *бузыу*. Мысалы: Тауды, тасты жел *бузар*, Адамзатты сөз *бузар* (Ққ.х.н-м.). Кәйұаны үйин *дүзер*, Бийгәна бойын *дүзер* (Ққ.х.н-м.). Усталы ел *дүзелер*, қассаплы ел *бузылар* (Ққ. х. н-м.). *Бузды* гөне қамыс қосын, Мәканлап көлдің жағасын (Бердақ). Сынған арбаларды *оңлап*, қора-қопсыны тазалау керек (К.Султанов). Зәхәрли қастыян қара жыланның, Ордаларын *бузып* ойран етермен (Омар). Парахатшылық үшін гүрес, Бөгетлерди өтер *бузып* (И.Юсупов). Сол жолды *салыуға* халқың қунықты, Қыйын исти қырық бөлиуге шынықты (А.Дабылов).

Қарақалпақ тили синонимлеринің қысқаша сөзлігінде *соңғы*, *кейинги*, *артқы*, *ақырғы*, *изги* сөзлери бир синонимлик қатарға, *дәслепки*, *әдепки*, *әуелги*, *бурынғы*, *баслапқы* сөзлери бир синонимлик қатарға киретуғыны

¹ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1971. –Б.115-131.

² Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. –Москва.: «Русский язык». 1984. –С.7.

көрсетілген.¹ Бул еки синонимлик қатардағы сөзлерден төмендегідей антонимлик жуплықтар дүзіледі: *соңғы - әдепки, соңғы - әуелги, соңғы - бұрынғы, соңғы - баслапқы, соңғы - әзелги, кейинги - әдепки, кейинги - әуелги, кейинги - баслапқы, кейинги - бұрынғы, кейинги - әзелги, ақырғы - әдепки, ақырғы - әуелги, ақырғы - бұрынғы, ақырғы - баслапқы*. Ал *артқы - әдепки, артқы - әуелги, артқы - бұрынғы, артқы - баслапқы, артқы - әзелги, ақырғы - әзелги, изги - әдепки, изги - әуелги, изги - бұрынғы, изги - баслапқы, изги - әзелги* сөзлері антонимлик жуплықтар дүзе алмайды. Ал *әсте, жай, тосаң, ақырын* синонимлик қатары *тез, жылдам, шаққан, дәрриу* синонимлик қатары менен толық антонимлик қатнаса түседі: *әсте - тез, жай - тез, тосаң - тез, ақырын - тез, жай - жылдам, жай - шаққан, жай - дәрриу, тосаң - тез* хәм т.б.

Синонимлер менен антонимлердің қатнасы өзіннің өзгешелигіне хәм құрамалылығына ийе. Антонимлер менен синонимлердің байланысы сонда көринеді, қандай да бір сапалық белгінің хәр қыйлы дәрежесін билдиретуғын сөзлер тийкарында пайда болады. Синонимлик қатарлардың ишінде салыстырмалы қарама-қарсы мәни антонимлик жуплықтардың пайда болыуы бір неше факторларға байланысly болады. Бириншіден, салыстырылатуғын синонимиялық қатарлардың көлеміне, екіншіден, хәр бір синонимлик қатардағы сөздің мәнісіннің айырмашылығы характерінен, үшіншіден, эмоционал-бақалау ямаса стилистикалық характерінен, сондай-ақ, салыстырмалы қарама-қарсы мәнилі сөзлердің дизбеклесіуі дәрежесіне байланысly болады. Еки синонимлик қатардағы антонимиялық қатнастағы сөзлердің ортасында радиаль хәм сызықша тәрізлі байланыс болады. Радиаль байланыс болғанда, бір синонимлик қатардағы сөз басқа синонимлик қатардағы хәр бір сөз бенен антонимлик жуплық хызметін атқарады. Ал сызықша тәрізлі байланыс болғанда, бір қатардағы синонимлер қарама-қарсы қатардағы тек бір сөз бенен антонимлик қатнаста болады. Синонимлик-антонимлик қатнастар белгилі форма хәм модельлер тийкарында шөлкемлеседі. Антонимлик қатарлар еки топарға бөлінеді: еки қатарлы структура хәм бір қатарлы структура. Еки қатарлы құрылыста антонимлик қатардың еки ағзасының да синоними болады. Бір қатарлы структурада антонимлик қатардың ағзаларының тек биреуінің синоними болады.

Синонимлер хәм антонимлер бул парадигманың интеграл-дифференциаллық белгілері оның барлық сыңарлары ушын бирдей болған бір парадигмаға шөлкемлесіуі зәрүр. Бундай бирлесіуі илимпазлар тәрәпинен хәр қыйлы терминлер менен аталған. М.Р.Львов оны «антонимлик уя» деп атаса,² М.И.Фомина «антонимлик қатар», деп атайды,³ Л.А.Новиков «антонимлик блок» деп атаса,¹ В.В.Иванова «антонимлик-синонимлик блок»

¹ *Қалендеров М.* Қарақалпақ тили синонимлерінің қысқаша сөзлігі. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990. –Б.115.

² *Львов М.Р.* К вопросу о типах лексических антонимов. //Русский язык в школе. 1970, №3, –С. 71-76.

³ *Фомина М.И.* Современный русский язык. –Москва.: «Высшая школа». 1983, –С.119.

¹ *Новиков Л.А.* Художественный текст и его анализ. –Москва.: Русский язык. 1988. –С. 78-82.

деген атама менен атайды.² Ю.В.Федосов өзінің докторлық диссертациясында бундай бірліктерде антонимия тийкарғы орында туратуғынын көрсетеди. Сонлықтанда оны антонимлик-синонимлик блок термини менен атау мақсетке муапық деп жазады.³

Улыума айтқанда, антонимлер хэм синонимия арасында тығыз байланыс болып, олар бирин-бири толықтырады.

II.4. Полисемия хэм антонимия

Тилдің раужланыу барысында сөз мәниси хэр қыйлы өзгерислерге ушырайды. Сөз мәниси еки түрли жағдайға байланыслы өзгереді. Бириншиден, тилден тыс, сыртқы экстралингвистикалық факторлар, екиншиден, ишки, таза лингвистикалық факторларға байланыслы болады. Сыртқы факторлар төмендеги жағдайларға байланыслы:

а) жәмийеттің раужланыу барысында сиясий-экономикалық хэм мәдений жетискенликлер нәтийжесинде затлар хэм кубылысларға атама бериуге байланыслы;

б) басқа тиллерден сөзлерди өзлестириу нәтийжесинде;

в) сөз түсиникти аңлатыудың материаллық формасы болғанлықтан, сапалық раужланыуы менен байланыслы болатуғын түсиниклерди де сәулелендиреди. Ойлаудың раужланыуына тән болған ауысыу процесслери сөз мәнисинің раужланыуына да тәсир етеди;

г) сөздің мәниси функционал семантика нызамы бойынша да өзгереді. Ол предметтің қолланыу хызметине тийкарланады. Бир предмет ямаса кубылыстың орнына қолланылады, соңғысы қолланыу хызметине қарай дәслепки заттың аты менен аталады;

д) түсиниктің конкретлесип, дифференциация жасалыуы сөз мәнисинің раужланыуына да тәсирин тийгизеди.

Көп мәнили сөзди таллаудың еки усылы бар: 1) сөздің хэр бир мәнисин типологиялық баянлау; 2) сөздің ишки семантикалық парадигмасын улыума баянлау. Анализлеудің еки усылы да көп мәнили сөзлердің хэр бир мәнилеринің мазмунын компонентли анализлеуге тийкарланады. Көп мәнили сөзди таллаудың биринши усылын қарайық. Ол сөздің хэр бир жеке мәнисине сыпатлама берилетуғын билим параметрине тийкарланады. Оған төмендеги белгилер киреди:

а) тийкарғы – тийкарғы емес;

б) еркин – контекстке байланыслы;

в) туура – ауыспалы;

д) бийтәреп (нейтраль) – стилистикалық.

Усы метод пенен қарақалпақ тилиндеги «қара» сөзинің бир неше мәнилерин таллап көрейік. Таллау барысында оны компонентлик таллауға

² *Иванова В.А.* Синонимно-автономические блоки. // Вопросы русского языка и литература. – Кишинев: Штиинца. 1979, –С.70.

³ *Федосов Ю.В.* Принципы построения идеографического антонимо-синонимического словаря русского языка. –АДД. –Волгоград, 2002, –С.4.

алып келетуғын, сөздің талланып атырған мәнісіннің мазмунын анықлауға тийисли төрт тийкарғы хәм таярлық басқышын көрсетиўге болады. Мысалы: 1. Қазаннан *қара* нәрсе жоқ, Ассаң қарын тойдырар (Нақыл). 2. *Қара* сууық қысты елди, Бултлар басып теңиз көлди. 3. Қарамадың жағдайыма, *Қара* тиктиң маңлайыма (Бердақ). 4. Буның күйеуи сени *қара* жүреклерден қорғап жүр (Ө.Хожаниязов).

Жумыста биз «*қара*» сөзинің берилген Мысалдағы мазмунын анықлаймыз: 1. Түр-түсти билдиреди, ақ сөзине антоним; 2. Қурғақ, кара сууық; 3. Бахытсыз етиў, ұайран етиў; 4. Жаман нийетли адам.

Биринши басқыш сөз мәнісін анықлауда тийкарғы хәм тийкарғы емес белгиге сүйенеди. «*Қара*» сөзинің тийкарғы мәніси биринши мысалда берилген. Екинши басқыштың мақсети берилген контекстке байланыслы сөз мәнісине сыпатлама бериў. Көп мәнили сөз қолланылған мысал менен текстлерди анализлеў тийкарында оған тән мәнилерди ажыратыў. Ол ушын зәрүрли хәм жеткиликли шәрт – текстлер менен көп мәнили сөзлердің хәр түрли лексика-семантикалық вариантлары қолланылған мысал. Мысалдағы сөз еркин бе, турақлы ма, синтаксислик байланыслы ма, контекстли шәртли мәни ме, соны көрсетиў. Көп мәнили сөзди изертлеўдің үшінши басқышында хәр бир мәни қандай мазмунда, яғный туўра мәниде ме, ямаса аўыспалы мәниме, сол анықланады. Тийкарғы мәни – туўра мәни, ал тийкарғы емес мәніси аўыспалы мәни есапланады. Төртинши басқышта сөз мәніси стилистикалық жақтан үйрениледі. Сөз аўыспалы мәни алғанда семантикалық компонент пенен бирге оның хызметлик (сөйлеў стилине қатнасы), норматив (әдебий нормаға байланыслығы), экспрессив бояўы да өзгериўи мүмкин. Солай етип, сөзде стилистикалық компонент пайда болады. Стилистикалық компонент дегенде сөздің стильлик бояўы түсиниледи. Стилистикалық бояўдың үш түри болады: хызметлик (сөйлеў стилине қатнасы), нормативлик (әдебий тил нормасына қатнасы) хәм экспрессивлик. Солай етип, таллаў нәтийжесинде биз «*қара*» сөзинің мәнісін төмендегише сыпатлай аламыз:

1. Түр-түсти, реңди билдиреди: тийкарғы, еркин, туўра хәм бийтәреп (улыўма халықлық);

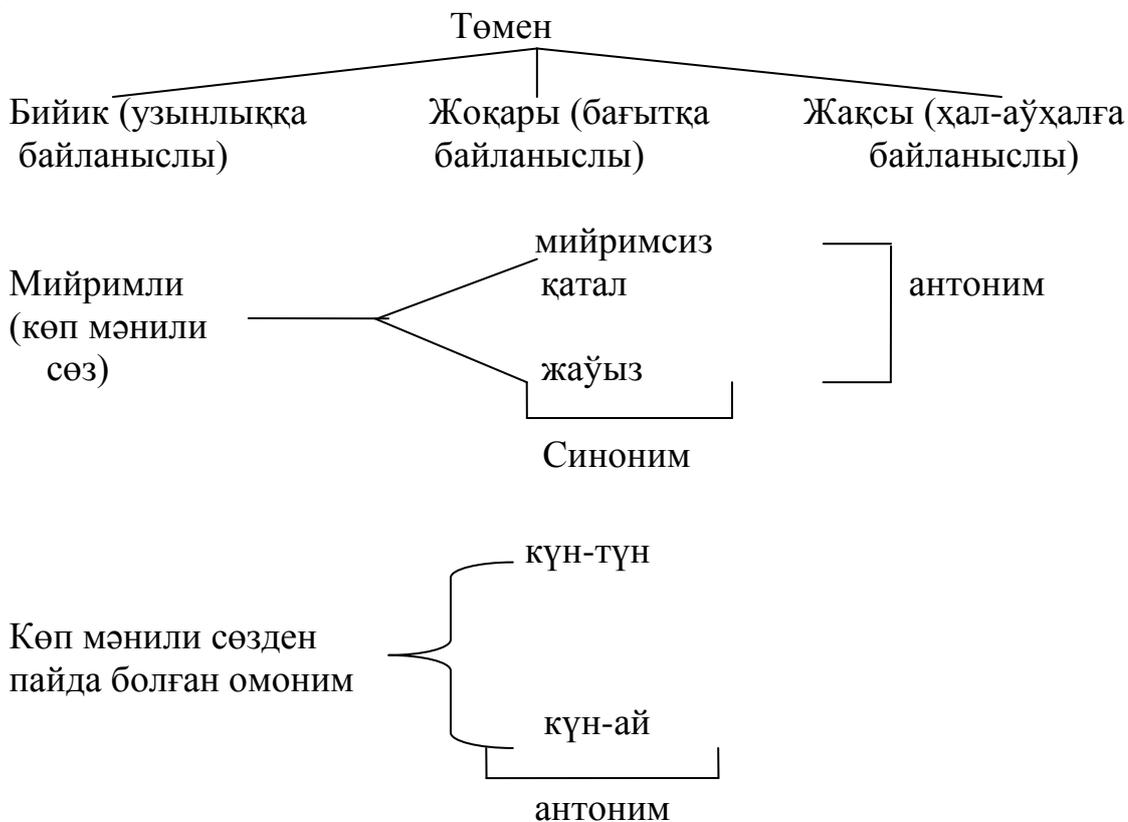
2. Қурғақ қарсыз сууық – тийкарғы емес, контекстли, аўыспалы, бийтәреп;

3. Бахытсыз етиў, ұайран етиў – тийкарғы емес, контекстке байланыслы, аўыспалы, стилистикалық бояўлы;

4. Жаман нийетли – тийкарғы емес, контекстке байланыслы, аўыспалы, стилистикалық бояўлы.

Тилимиздеги антоним сөзлер көп мәнили болып келиўи де мүмкин. Сондай-ақ бир антонимнің бир неше синонимлери болыўы да тилимизде ушырасады. Олар аўыспалы мәниде қолланылып, контекстте хәр қыйлы тәрепинен көринис береді. Антонимлер сөздің толық мәнісінде емес, тек белгили бир мәнісінде ғана жақынласады. Демек, тилимизде антонимлерди таңлап қолланыўда сөздің көп мәнилиги де есапқа алынады. Көп мәнили сөз хәр қыйлы түсиникти билдиретуғын болғанлықтан көп мәнили сөздің

аңлататуғын түсиниги тийкарында антонимлерде пайда болады. Солай етип, бир сөздің көп мәниге ийе болатуғыны себепли оның хәр қыйлы антоними хәм синоними де пайда болады. Оны төмендеги кестеден көриўимизге болады:

Солай етип, сөзлик қурамдағы полисемия, синонимия, антонимия кубылыслары бир-бири менен тығыз байланысқан, лексиканы система сыпатында үйрениўди талап ететуғын кубылыс болып табылады. Айырым жағдайларда сөз өзиниң туўра мәнисинде жумсалғанда оның антоними болыўы мүмкин. Ал гейде керисинше, аўыспалы мәни де жумсалғанда оның антоними болмаўы да мүмкин. Ал гейде сөз тийкарғы номинатив мәнисинде қолланылғанда антоним болатуғын сөзлер аўыспалы мәнисинде де антоним болады. Мәселен, «бас» сөзиниң тийкарғы мәниси адамның мүшесин билдирип келгенде «аяқ» сөзи оған антоним болады. Бас сөзиниң «жумыстың басы», «китаптың басы» сыяқлы аўыспалы мәнилери бар. «Аяқ» сөзиниң де «жумыстың аяғы», «китаптың аяғы» сыяқлы мәнилери бар. Усы жағдайда бул еки сөз бир-бирине қарама-қарсы мәниде жумсалып антоним болады. Сондай-ақ, *баслаў* – *аяқлаў* деген сөз мысалында да буны көриўге болады.

Солай етип, антонимияның полисемия кубылысы менен байланысы сөзлердиң контекстлик мәниси, аўыспалы мәниде қолланыўы, оның экспрессивлик-стильлик, синонимлик мәни хәм т.б. менен тығыз байланыслы болады.

Тил билиминде семантикалық кубылысларды хәр қыйлы аспектлерден изертлеўге қызығыўшылық күшейгенин көриўге болады. Сөзлердиң көп мәнилиги көпилик илимпазлардың усы темаға байланыслы мийнетлеринде

үйренілген. Хәзирги дәуірде сөздің көп мәнилігі – полисемия кубылысы тилдің лексика-семантикалық системасының басқа категориялары менен бирге оғада курамалы байланыслары аспектинен үйрениўге дыққат аўдарылмақта. Полисемияны изертлеўде лексика-семантикалық категориялар менен бирге интеграцияға умтылыў, яғный полисемия менен антонимия хәм синонимия кубылысларын бир системаның элементлери, микросистема сыпатында үйрениў Н.В.Драчук хәм Ғ.Қ.Резуанова мийнетлеринде көзге тасланады.¹ Лексика-семантикалық вариантлардың жыйындысы сыпатында түсинилетуғын көп мәнилі сөз иерархиялық шөлкемлескен кубылыс түринде болып, ол үш басқышқа ажыралады: а) лексемалық; б) семемалық; в) семалық.

Полисеманттың (көп мәнилі сөз) семалық курамы оның тийкарында антонимлик-синонимлик блокты, антоним хәм синонимлерди улыўмалық хәм өзгешелик белгилери бойынша бириккен парадигма сыпатында қәлиплесиўине имканият береди.

Көп мәнилі сөздің курылыслық шөлкемлесиўи, антонимлик-синонимлик блоктағы парадигматикалық қатнасларының өзгешеликлерин изертлеў, компонентлик анализлеў методы тийкарында әмелге асырылады. Бул метод жәрдеминде антонимлик-синонимлик парадигмадағы сөзди анықлаў хәм оның семантикасын белгилеў нәзерде тутылады.

Солай етип, көп мәнилі сөздің семалық курамы антонимлик-синонимлик блоklarдың пайда болыўы хәм жасалыўының өзине тәнлигин анықлайды.

Көп мәнилі сөзлердің мәнилик мазмунында интеграл семалардың болыўы оның айырым мәнилери тийкарында пайда болатуғын антонимлик-синонимлик блоklarдың мәнилик бирлигин тәмийинлейди. Бирақ, улыўмалық компонентлер қаншама әхмийетли болыўына қарамастан, блоklarдың шөлкемлесиўиндеги тийкарғы хызмет – дифференциаллық семаларға тийисли болады. Себеби олар сөздің антонимлик-синонимлик байланысын анықлайды.

Сөзлик курамдағы қәлеген сөз көп мәниге ийе емес, ал тилде бурыннан бар, күнделикли қарым-қатнаста жийи қолланылатуғын, ең зәрүрли затлар менен кубылысларды атайтуғын сөзлер көп мәниге ийе болады. Мәселен, *көз, қулақ, бас, аяқ, бет, ақ, қара* хәм т.б.

Сөзлердің көп мәнилігі контекстте мәлим болады. Мысал ушын *көз* сөзиниң түсиндирме сөзликте төмендегидей мәнилери көрсетилген: Адамлардың, хайўанатлардың, барлық тири жәниўарлардың, жанлы-жәнликлердің көриў мүшеси. Бул сөз ең жийи қолланылатуғын көп мәнилі сөзлердің бири болып, түсиндирме сөзликте оның *жер асты байлықларының шығатуғын жери, жолы, булақтың көзи, ийнениң сабақ*

¹ *Драчук Н.В.* Полисемия как один из факторов формирования антонимо-синонимических блоков: на материале качественных прилагательных русского языка. –АҚД, –Волгоград, 2006, –С.2; *Резуанова Ғ.Қ.* Қазақ тиліндегі көп мағаналы сөздерден жасалған синонимдік, омонимдік, антонимдік қатарлар. –АҚД, –Алматы, 1999.

өткеретуғын тесиги хәм т.б. мәнилери көрсетилген.¹ Сондай-ақ, көз сөзи бир неше аўыспалы мәнилерде де жумсалады.

Көп мәнили сөзлер барлық мәнилеринде ямаса тек бир мәнисинде антоним болыўы мүмкин. Мәселен, *ақ* сөзи өзиниң тийкарғы реңди билдириў мәнисинде *қара* сөзине антоним болады. Сондай-ақ, ол *хақ*, *хадал*, *таза* деген аўыспалы мәнисинде *қара* сөзиниң аўыспалы мәнидеги *жаман*, *қарам* мәнилерине антоним болады. Мысалы: Ол *ақ* көкирек адам (А.Абдиев). Оның ойлаған *қара* нийети әмелге аспады (Т.Халмуратов).

Хәзирги қарақалпақ тилинде *бас* сөзи көп мәниге ийе болып, оның тийкарғы мәниси *адамзат пенен жанлы-жәниўарлардың ең жоқарғы бөлеги, мүшеси, мийдиң орналасқан жери*. Ол өзиниң бул мәнисинде туўра мәнисиндеги *аяқ* сөзи менен антоним бола алмайды. Ал аўыспалы мәнилерде *бас* хәм *аяқ* сөзлери антонимлик жуплық дүзе алады. Мысалы: Атын айдап аяўсыз, Шықты таўдың *басына* («Қырық қыз» дәстанынан). Мудамы *аяқта* баралмай төрге, Есикте орны бар шығалмай төрге (А.Дабылов).

Демек, бул мысалда *бас* сөзи «*төбеси*» деген мәниде, *аяқ* сөзи «*төмени*» деген мәниде антонимлик жубай дүзген.

Жақынға шекем антонимлер мәселеси сөз етилген сабақлықларда, хәттеки илимий жумысларда да антонимлерди пайда етиўши көп мәнили сөзлердиң тек дәслепки мәнилери ғана есапқа алынып, нәтийжеде антонимлик жуплықлар жекке мәнили бирликлер сыпатында қаралатуғын еди. Тилди система сыпатында қараў сөзлердиң туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де антонимин анықлаўды талап етеди.

Көп мәнили антонимлер саны бойынша барлық ўақытта көп мәнили сөзлердиң санынан әдеўир аз болады, себеби тилдеги көп мәнили сөзлердиң хәммеси де басқа сөзлер менен антоним бола бермейди, Сондай-ақ, көп мәнили сөзлер антоним болып келгенде де, олар тең қатнаста болмайды. Антоним сөзлердиң синонимлери көбейип барған сайын, олардың көп мәнили болыў қәсийети де кемейип барады.

Көп мәнили сөз қандай да бир мәниси менен екінши сөз хәм оның синонимлерине антоним болған жағдайда, басқа мәниси менен үшінши сөз оның синонимлерине антоним болып келиўи мүмкин. Мәселен, *қыйын* сөзи туўра мәнисинде *жеңил* сөзи менен антоним болса, *қыйын* сөзиниң *аўыр* деген аўыспалы мәниси, ал *жеңил* сөзиниң *аңсат* деген мәниси өз ара антонимлик жуплық дүзеди. Сондай-ақ, *қыйын* сөзиниң *машақат* деген синонимлик жубайы бар, ал *жеңил* сөзиниң *оңай* деген синоними бар. Бул сөзлер де өз ара антоним бола алады. Бул мысалдан антонимлер менен көп мәнилик арасында шийеленискен байланысты көриўге болады.

Қарақалпақ тилиндеги *қатты* сөзиниң төмендегидей антонимлик жуплықлар дүзетуғынын көремиз: *қатты* - *әсте*, *қатты* - *жумсақ*, *қатты* - *бос*, *қатты* - *сақый*, *қатты* - *тәўир*. Мысалы: Атлардың дүбирлиси дәслеп *әсте*, соң *қатты-қатты* шыға баслады (А.Бекимбетов). Қолыңыз сондай *жумсақ*, сондай қәдирли екен (А.Бекимбетов). Жер *қатты* болса, өгиз-

¹ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Т.Ш. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1998. –Б.11.

өгизден көреді (Ққ.х.н-м.). Жамғыр жаўса *қатты* жерлер бос болар, Ярым, келсең, қапа кеўлим хош болар (А.Бегимов). *Сақыйлық* аршасы ашылып кетер (Т.Матмуратов). Ол *қатты* адам (А.Абдиев). Турымбет *қатты* аўырған еді (Т.Қайыпбергенев). Бүгин *тәўир* болып, бети берман қарайын деди (С.Жумағұлов).

Улыўма айтқанда, сөздің көп мәнилігі менен антоним арасында тығыз байланыс бар. Көп мәнилі сөзлердің антонимін анықлау үшін контекст талап етіледі. Барлық сөзлердің антоними болмағанындай, көп мәнилі сөзлер де барлық мәнилерінде антоним бола бермейді. Көріп өткеніміздей, айырым сөзлер тек аўыспалы мәнісінде антоним болса, айырымлары туўра мәнісінде де антоним болады.

II.5. Энантисемия антонимлердің айрықша бир түрі

Энантисемия қубылысы соңғы ўақытларда дәретілген илимий мийнетлерде сөз етіледі. Татар илимпазы Р.Закирова өзинің «Татар тилиндеги антонимлер» деген мийнетінде энантисемияны антонимияның айрықша түрі екенлігін көрсетип, белгили бир сөйлеу ситуациясы ямаса контекст шараятында қарама-қарсы мәни билдиретуғын лексикалық бирлик, - деп анықлама береді.¹ Энантисемияның еки – номинатив хәм эмоциональ бахалау түрлери болады. Энантисемия қубылысында қарама-қарсылық тек бир сөз бенен бериледи. Усы тәрәпи менен антонимлердеги қарама-қарсы мәнини аңлатыу усылының өзгешелигі менен ажыралып турады. Тилдің сөзлик қурамында энантисемияның пайда болуы, сөздің мәнилик жақтан байуы хәм бир сөзге хәр қыйлы эмоционаллық бахалау бояўларының сиңдирилиуи менен байланыслы жүзеге келеди. Қумық илимпазы З.Хасбулатованың «Қумық тилиндеги антонимлер» деген кандидатлық диссертациясында стилистикалық фигуралардың бири сыпатында энантисемия қубылысы үйренілген.² Лак тилиндеги энантисемия қубылысы Н.М.Тупчиеваның изертлеулерінде де берилген.³ Ол өз мийнетінде энантисемия қубылысы лак тилинде тек фейил сөзлерге ғана емес, ал атлық сөзлерде де ушырасатуғынын көрсетеди.

Бир сөздің қурылысындағы антонимиялық қубылысқа тил билиминде дәслепкилерден бири болып В.Шерцель дыққат аўдарды. Ол өзинің «Қарама-қарсы мәнилі сөзлер хәққында» деген мақаласында контекстте бир сөздің қарама-қарсы мәниде жумсалатуғынын анықлады.⁴ Бирақ елеге шекем хәр қыйлы сөз шақапларының материаллары тийкарында хәр тәрәплеме хәм терең изертленбеди.

¹ *Закирова Р.* Антонимы в татарском языке (Лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления). Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Казан, 2001, –С.7.

² *Хасбулатова З.А.* Антонимы в кумыкском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Макачкала, 2010, –С.10.

³ *Тупчиева Н.М.* Антонимия в современном лакском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Макачкала, 2006, –С.5.

⁴ *Шерцель В.О.* О словах с противоположными значениями или о так называемой энантисемии. – Воронеж, 1983, –Вып. V-VI. –С.3-39

Қарақалпақ илимпазы М.Қудайбергенов, Т.Башировлар «Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги» мийнетинде қарақалпақ тилиндеги бул қубылыс туўралы былай жазады: «Антонимлер - энантиосемия қубылысы менен де байланыслы. Энантиосемия - антонимниң айрықша бир түри. Бул қубылыс бойынша тилимиздеги айырым бир сөздиң өзи қарама-қарсы мәни аңлатады. Мысалы: Қарақалпақ тилинде «көзли» сөзи: 1) көзи бар (яғный көреді); 2) көзи көрмейди (соқыр) деген мәнилерде жумсалады, яғный бул сөз қарама-қарсы мәни аңлатпайды. Бирақ бул қарама-қарсылық мәни антонимлик мәнилерге салыстырғанда айрықша», -деп жазады.¹

Антонимлер тек еки сөзден емес, ал бир сөздиң кеминде еки мәни аңлатып хәм олардың бир-бирине қарама-қарсы мәни аңлатыўынан да жасалады. Өзбек тилинде бул мәселе ең дәслеп С.Усманов тәрәпинен үйренилип, ол бул ҳаққында былай жазады: «Антоним сөзлердеги мәни қарама-қарсылығын билдиретуғын түсиник болғаны ушын ол бир сөз арқалы аңлатыла ма, көп сөз арқалы аңлатыла ма, буған қарамастан, бәри бир антоним деп қаралыўы керек. Антонимлердиң бул еки түрин бир-биринен ажыратыў ушын олардың бириншисин – түрли сөзлер арқалы қарама-қарсы мәнилерди аңлатыўын формалары хәр қыйлы антонимлер, екиншисин формалары бирдей антонимлер (омоантонимлер) деп атаўға туўра келеди».² Қырғыз тилинде Б.Усубалиев бул мәселеге тоқтап, оны *энантиосемия қубылысы* деп атайды хәм бир сөздиң ишки қарама-қарсылығын ямаса бир сөздиң қарама-қарсы қолланылыўын *энантиосемия* деп қарайды.³

Энантиосемияны антонимлердиң айрықша бир түри деп есаплаймыз. Бир сөз кеминде еки мәни аңлатып, олардың бир-бирине қарама-қарсы қолланылыўы *энантиосемия* деп аталады. Қарақалпақ тилинде *көзли* сөзи «*көзи бар*» дегенди, соның менен бирге «*көзи көрмейди, соқыр*» мәнилерин аңлатады. Мысалы: Айна жүдә көп *көзли* екен («Еркин Қарақалпақстан»). Ғаррының *көзли* болғанына бир жылдан асламырақ болды (Қ.Айымбетов). Үш *көзли* дәў тура умтылды (Ққ.х.е.).

Антонимлик қарама-қарсылық, тийкарынан, хәр қыйлы түбирге ийе сөзлер арасында болады, ал энантиосемияда қарама-қарсылық бир сөздиң көлеминде болып, ол контекст арқалы белгили болады, яғный қандай сөзлер менен дизбеклесип келиўине, сөздиң хәр қыйлы грамматикалық формаларда келиўине байланыслы болады. Мысалы: *жумысқа алыў - жумыстан алыў, қарызға алыў - қарызын алыў*. Сондай-ақ, *метроға миниў* дегенде *миниў* сөзи «*түсиў*» дегенди аңлатып, энантиосемияны пайда етеди. Соның менен энантиосемияға бир сөздиң ирониялық хызметте жумсалып қарама-қарсы мәни аңлатыўын киргизиўге болады. Мысалы: Хәзиргилер менен ойнама бала, Олар *көзи ашық*, шетинен *дана* (И.Юсупов).

Бул мысалдағы *көзи ашық* фразеологизми хәм *дана* сөзи ирониялық мақсетте қолланылып, өзиниң туўра мәнисине тиккелей қарама-қарсы

¹ Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 1995, –Б.4-5

² Усманов С. Антонимлар. //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 1956. –№2. –Б.35.

³ Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Фрунзе: 1982. –С.14.

қолланылып тұр. Мысалы: Намысым қорланып, қайнады кегім, Атқа тийди ылақтырған кесегім, Көк жал ат абайсыз үркіп кетти де, Ыңқ етип жығылды, қам семіз «бегім» ...

Бұл мысалдағы «бегім» сөзі ирониялық мақсетте И.Ю.Осуповтың «Бұлбұл уясы» поэмасында унамсыз қахарман семіз аўлаткомға байланысly қолланған. «Бек» сөзі туўра мәнисинде «ел бийлеўши» байларға, майда феодалларға хәм де олардың хызмет етиўши адамларына берилиўши атак (Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, I том, 258 бет). Жоқарыдағы мысалда өзиниң туўра мәнисине қарама-қарсы мәни аңлатып тұр.

Қарақалпақ сөйлеў тилинде *ақыллым, батырым, файласуф* сөзлери көбирек ирониялық хызметте қолланылып, энантиосемияны пайда етеди. Демек, антонимия қубылысы тек хәр қыйлы түбирге ийе сөзлер арасында ғана емес, ал бир сөздиң қарама-қарсы мәниде қолланылыўынан да пайда болады.

Улыўма айтқанда, антонимлердиң семантикалық дүзилиси оғада курамалы болып, олар диалектиканың қарама-қарсылықлардың бирлиги хәм гүреси нызамы менен байланысады. Антонимлер логикалық қатардың ең шетки орынларында пайда болады. Бирақ антонимлердиң барлығында үшінши аралық ағза бола бермейди. Антонимлер синонимлер менен тығыз байланысly. Хәр қандай сөздиң синонимин табыў ушын, олардың антонимлерин ямаса қандай да бир сөздиң антонимин табыў ушын, олардың синонимлери пайдаланылады.

Антонимлер менен полисемия қубылысы арасында да тығыз байланыс бар. Сөзлер тек ғана өзиниң туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәнилеринде де антоним болады. Антонимлер менен омонимлердиң байланысы энантиосемия қубылысын пайда етеди.

II.6. Антонимлик қатнастағы фразеологизмлер

Фразеологизмлер мәниси жағынан бир-бирине үйлес келип, өз ара синоним болып жумсалатуғыны сыяқлы, олар мәниси жағынан қарама-қарсы болып та қолланыла береді. Фразеологизмлер арасындағы усындай қубылысты фразеологиялық антонимлер деп атаўға болады. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық антонимлер негизинен еки түрде ушырасады.

Бириншиден, фразеологизмлердиң курамындағы сыңарларды басқа сөзлер менен алмастырыў арқалы жасалады. Мысалы: *аты шықты-аты өшти, ат изин салмады-ат изин құргатпады, көзи тири-көзи жоқ, сыр алдырды-сыр бермеді, үмит етти-үмитин үзди* хәм т.б.

Екиншиден, қурылысы жағынан да, курамы жағынан да өзгеше болады. Мысалы: *шөли қанды-қаны кепти, оң босаға-жат есик, аўзыңа май-жағың қарыссын, айы оңынан туўды-жолы болмады, баўыр басты-жат баўыр болды*, хәм т.б. Қарақалпақ тили фразеологиялық синонимлерге қандай бай болса, фразеологиялық антонимлериниң де саны жағынан аз емеслиги

байқалады. Булай болыуы антонимлердің хәр қыйлы стилистикалық колланылыуы менен тығыз байланыслығында деп түсинген мақул.

Тил билиминде фразеологиялық антонимия көп ғана илимпазлардың дыққат орайында болып келген хәм олар өз изертлеулеринде фразеологизмлер арасындағы антонимия кубылысына түрлише пикирлер билдиреди.

Қазақ тилин изертлеуши Ж.Мусин «Фразеологизмлердің антонимлик қатнасқа түсиудің баслы себеби, көпшилик фразеологизмлер предметтің анау яки мынау бақалылық тәрәпин, сыпатын билдирип келиуінде»¹ - деп көрсетеди. Сондай-ақ, Ә.Болғанбаев өзинің изертлеуінде² фразеологиялық антонимлердің жасалыуы хәққында сөз етип, ол турақлы сөз дизбеклеринің курамындағы компонентлерди басқа сөзлер менен алмастырыу арқалы жасалатуғынлығын көрсетеди (*аты шығыу-аты өшиу, ашық минез-туйық минез, бетинен оты шықты-бети бүлк етпеди* хәм т.б.).

Б.Байжанов түркмен тилиндеги фразеологизмлер арасындағы антонимлик қатнасты анықлауда, олардың компонентлеринің мәнилерин тек салыстырыу ғана емес, ал фразеологизмлердің лексикалық мәнилері менен бирге қарау керек деген пикирди айтады.³

Бизиң пикиримизше, антонимлик қатнастағы фразеологизмлерди дүзиуде, олардың мәнилерин салыстырыудан келип шығыу керек, яғный фразеологизмлер биринши гезекте компонентлеринің айрықшалығы хәм семантикалық пүтинлиги менен өзгешеленеди. Хәқыйқатында да, фразеологизмлердің компонентлери өзлеринің алдыңғы, еркин колланылыуындағы семантикалық, грамматикалық белгилерин жойтады. Олар фразеологизмлердің курамында бир пүтин түсиникти билдиреди. Сол ушын да фразеологизмлер арасындағы антонимликти (қарама-қарсылықты), олардың компонентлеринің семантикасын салыстырыуды өз алдына емес, ал фразеологизмлердің лексикалық мәнилері пүтин халында қарау мақсетке мууапық. Бириншиден, фразеологизмлер бир предметтің, кубылыстың, хәрәкет хәм тағы басқалардың қарама-қарсы тәрәпин билдиргенде антонимия келип шығады. Екиншиден, антонимлик қатнасты қарама-қарсы мәниге ийе хәм бир объектив бирдей (бир тематикаға тән) предмет хәм кубылыслардың қарама-қарсы мәнисин билдиретуғын фразеологизмлерден де дүзиледи. Үшиншиден, фразеологизмлер бирдей лексика-грамматикалық сыпатқа ийе болса, бир гәп ағзасына киретуғын сөзлерге салыстырылғанда антоним болыуы мүмкин. Мысалы: *аузына қатық уйытқандай (үндемес)* хәм *жағы-жағына тиймеу (сөйлемшек)* фразеологизмлери бир-бирине антонимлик қатнаста тур. Олар екеуи де адамға тән хәрәкетти билдиреди, бирақ хәр қыйлы тәрәпин түсиндиреди. Еки фразеологизм де адъектив болып есапланады хәм *дым үндемес, жүдә сөйлемшек* келбетликлери менен салыстырылады. Нәтийжеде олар антонимлик жубайды дүзеди. Усылардан

¹ Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. –Алма-Ата: 1970. –С.14.

² Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. –Алматы.: «Мектеп», 1988. –Б.116-117.

³ Байжанов Б. Антонимы в туркменском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. –Ашхабад: 1985. –С.20.

келип шыққан халда қарама-қарсы мәниге ийе, бірдей объективлік кубылыстың бір тарауына тән, бірдей тематикалық топарға киретуғын бір теклес лексика-грамматикалық сыпатқа хәм бірдей лексикалық дизбекке ийе фразеологизмлерди антонимлер деп билемиз. Қарақалпақ тилиндеги антонимлик қатнаста турған фразеологизмлерди сөз шақаптарына қатнасына қарай төмендегидей топарларға бөлип қарауға болады:¹

1. Фейил мәнили фразеологиялық антонимлер: *айы оңынан тууыу-жолы болмау, иштейи ашылыу-тәбияты алмау, кеуил бөлиу-мәни бермеу, арасынан қыл өтпеу-аузы ала болыу* хәм т.б.

2. Субстантивлик фразеологиялық антонимлер: *тас бауыр-жан ашыр, ер жүрек-қоян жүрек* хәм т.б.

3. Адъективлик фразеологиялық антонимлер: *қой аузынан шөп алмайтуғын-көтерип соқпай, кем сөзли-аузынан тозған, аузынан сарысы кетпеген-жасарын жасаған, асарын асаған* хәм т.б.

4. Адвербиальлық фразеологиялық антонимлер: *демнің арасында-түйениң қуырығы жерге тийгенде, ат шаптырым жер-ийт өлген жер, қамырдан қыл сууырғандай (сөйлеу)-түйеден постын таслағандай* хәм т.б.

Солай етип, қарақалпақ тили фразеологиясында антонимия кубылысы да көплек ушырасады хәм олар өнимли қолланылады. Буның себеби фразеологизмлердің тилдеги сан әлуан стильлик қолланыу өзгешеликleri менен тығыз байланыслы деп жуумақ шығарыуға болады.

II.7. Антонимиялық деривация

Антонимия кубылысындағы сөз жасау аспекти аз изертленген. Илимпазлар антонимия кубылысындағы сөз жасау тууралы сөз еткенде, антонимиялық қатар (АҚ), сөз жасау уясы (СУ), сөз жасау парадигмасы (СП) терминлерин, антонимлик-синонимлик блок (АСБ) түсиниклерин қолланады.

Дәслеп барлық АҚ бірдей түбирли параллель қатарларға ийе ме, қарама-қарсы қойылатуғын еки АҚ дың антонимleri арасында қандай формалық-мәнилик қатнастар пайда болады, бірдей түбирли антонимлердің қандай типleri хәм модельleri бар? - деген сораулар пайда болады.

Қарама-қарсы СУ да бірдей түбирли сөзлердің антонимлигин анықлау жұмыстың жоқарғы параграфларында, полисемия, синонимия хәм антонимияның өз ара тәсири, байланысын анализлеу, хәрекет етиуши нызамлылық бар екенлигин көрсетти. Көп мәнили сөзлерде, сондай-ақ, АҚ дың ағзалары да барқулла антонимиялық қатнасақ киресе бермейди. Бундай таңлап алынған жағдайларды антонимиялық қатнастардың реалласыуы қарама-қарсы мәниси СУ ның ағзаларына тийисли. Мәселен, *жас-ғарры, бай-жарлы, ақ-қара* келбетликлериниң антонимleri анық екенлигин дәлиллеудің зөрүрлиги жоқ болса, *жаслық-ғаррылық, жасарыу-қартайыу, турпайылық-нәзиклик, байлық-жарлылық, байшылық-жарлышылық, ағарыу-қарайыу, аңлау-қаралау* сөзлериниң антонимлигин дәлиллеу талап етиледи.

¹ *Ешбаев Ж.* Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1995. –Б.16-19.

Соның менен бирге, мәниси бойынша бірдей түбірлі сөзлердің қурамы бірдей емес.

Антонимиялық қатардың сөз жасау парадигмасы модели

Егер де қарақалпақ тилиндегі екі антоним сөзлер басқарған сөз жасау уясын бір-бирине параллель халда салыстырып қарағанымызда төмендегідей картинаны көріуимізге болады:

қууаныў	қайғы
қууаныш	қайғылы
қууанышлы	қайғырыў
қууанышлырақ	қайғыланыў
қууанышы	қайғылырақ
қууандырыў	қайғысы
қууантыў	қайғышылық
қууанысыў	қайғыртыў
қууанышлылық	қайғысыз
қууаныштай	қайғыдай
	қайғыландырыў
	қайғылас
	қайғырысыў
	қайғышыл
ақыл	ақмақ
ақыллы	ақмақлық
ақылсыз	ақмағырақ
ақыллырақ	ақмақлылық
ақыллысы	ақмағы
ақыллылық	ақмақлар
ақыллылар	
ақ	қара
ағы	қарасы
ағырақ	қарарақ
ақлаў	қаралаў
—	қаралы
ақшыл	қарашыл

Хәтте әпиуайы көз-қарастан қарағанда да СУ ның қурамы хәм дауамлылығы бірдей емес, стандарт емес, ассимметриялы екенлиги көринеди. Илимпазлардан Е.С.Кубрякова, Е.А.Земскаялар «Хәтте бир түрдеги семантикалық топарлар хәр қыйлы конфигурациялар, хәр қыйлы

тереңликте, хәр қыйлы тармақларға ажыралған түрінде ушырасатуғыны» анықланғанын жазады.¹ Дәслепки сөзи антоним болған сөз жасаў уясын салыстырыў тийкарында оның еки бөлимнен туратуғынын көриўге болады. Биринши, әдетте аз сандағы сөзлер сөздің сөз жасаў қурылысында симметриялы болады (*қуўаныў-қайғырыў, қуўаныш-қайғы, қуўанышлы-қайғылы, қуўанышы-қайғысы*). Екиншиси хәр бир антонимлик қатар ушын тән болған, қурылысы бойынша хәр қыйлы сөзлер: *қайғысыз, қайғысызлық*.

Жумысымызда биринши топардағы антонимлерден жасалған симметриялы сөз жасаў шынжырын антонимлик қатардың сөз жасаў парадигмасы термини менен атаймыз. Сөз жасаў парадигмасы түсиниги комплексли бирлик сыпатында деривацияда соңғы ўақытларда пайда болды. Е.А.Земскаяның анықламасы бойынша, бул «Деривацияның бирдей басқышында туратуғын бирдей сөз жасаў тийкарында дөрелетуғын қурал».² Сөз жасаў парадигмасы түсиниги арқалы бирдей түбирли антонимлерди де түсиниў мүмкин, оларда антонимиялық дериватлардың саны оғада аз болады: *исенимли-исенимсиз, исенимlilik-исенимсизлик*.

Түбирлери хәр қыйлы антонимлердің парадигмасы

Бир антонимлик қатарға киретуғын хәр қыйлы түбирли антонимлер еки хәр қыйлы сөз жасаў уясына киретуғын еки сөз жасаў парадигмасына ийе. Мысалы, *ақ-қара* антонимлик қатардың ағзалары *ақ-қара, ағы-қарасы, ақлаў-қаралаў* сөз жасаў парадигмасының қурамына киреди.

Хәр қыйлы түбирли антонимлер еки тәреплеме байланысып келеди: а) антонимлер арасындағы қарама-қарсылығының семантикалық қатнасы бойынша; б) сөз жасаў байланысы жағынан формал-семантикалық қатнасы бойынша. Егер де еки сөз жасаў парадигмасын олардың антонимиялық қатнасы бойынша жайластырсақ, онда горизонтал бағдардағы байланыс – яғный қарама-қарсылығы бойынша мәнилик байланыс, вертикал бағдардағы байланыс – сөз жасаў байланысларының формал-мәнилик фәрезлилиги пайда болады.

дос	душпаң
↓	↓
дослық	душпаңлық
↓	↓
досларша	душпаңларша

Бул мысалда сөз жасаў хәм оппозициялық байланыс ажыралған хәм хәр қыйлы бағдарларға бағдарланған. Хәр қыйлы түбирли антонимлердің сөз жасаў парадигмасы дәслепки сөзге тийкарланып топарларға бөлинеди. Дәслепки басқыш ретінде түбир антонимлик қатар таңланады. Мысалы, *жарлы-бай, жәннет-дозақ, дос-душпан, ақ-қара, турпайы-нәзик, гарры-жас* сыяқлы антонимлик қатарлар биринши басқыштағы антонимлер есапланады.

¹ *Кубрякова Е.С., Соболева Н.А.* О понятий парадигмы в формообразовании и словообразовании. – В кн: Лингвистика и поэтика. –Москва, 1979, –С.16; *Земская Е.А.* О парадигматических антонимиях в словообразовании. –В кн: Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. –Москва, 1978. –С.72-73.

² *Земская Е.А.* Көрсетилген мийнети. –С.63-77.

Себеби олар дөрөңди емес, олардың тийкарында кейинги басқыштағы сөзлер пайда болады. Мысалы, *жарлылық-байлық, жәннетий-дозақыи, дослық-душпанлық, ақлау-қаралау, турпайылық-нәзиклик, ғаррылық-жаслық* хәм т.б.

Келбетлик сөзлерден басланатуғын парадигма Еки ағзалы парадигма

Қарақалпақ тилинде еки ағзалы парадигманың еккинши ағзасының сөз шақабы менен өзгешеленетуғын үш түрли модели бар. Биринши модель келбетлик-атлық түринде болып, еки семантикалық белгини - заттың белгисин хәм белгили қәсийетти аңлататуғын атлықтан болады.

К – А модели:

бай - жарлы	жақсы - жаман
байлық - жарлылық	жақсылық - жаманлық

Еккинши модел келбетлик-фейилди өз ишине алады, еки семантикалық орында жайласады: предметтиң белгисин хәм белги мәнисиндеги хәрекетти аңлатады.

К – Ф модели:

ақ - қызыл
ағарыу - қызарыу

Үшинши модел келбетлик-рәуиш түринде болады. Ол келбетлик арқалы аңлатылған белги хәм рәуиш арқалы аңлатылған халатты, қәсийетти билдиреди.

К – Р модели

ашшы - мазалы	жақсы - жаман
ашшылай - мазалылай	жақсылай - жаманлай

Үш ағзалы парадигма еки түрли модель түринде болады.

1) Бул модел келбетлик-рәуиш-атлық сөзлерден болып, келбетликтен билдирилген белги, рәуиш арқалы түбир келбетликке тән болған белгиниң белгисин, белги хәм өзгешеликти билдиретуғын атлықлар болады.

К – Р – А модели:

ыссы - сууық	тез - әсте
ыссылай - сууықлай	тезлей - әстелей
ыссылық - сууықлық	тезлик - әстелик
жас - ғарры	
жасларша - ғаррыларша	
жаслық - ғаррылық	

2) Бул модел келбетлик, рәуиш хәм фейилден ибарат, келбетликтен аңлатылған белги, рәуиш арқалы аңлатылған белги хәм тийкарғы келбетликтеги белгиге ийе болыу мәнисиндеги фейилден жасалады.

К – Р – Ф модели:

беккем - эззи
беккемлей - эззилей
беккемлеу - эззилеу

ақ - қара
ақлай - қаралай
ақлау - қаралау

Атлық сөзлерден басланатуғын парадигма

Еки ағзалы парадигма еки түрлі модел арқалы жасалады. Биринши модел атлық-келбетлик түрінде болады. Ол предметтің атамасын тийкарғы сөзге тән болған белгини аңлатады.

А – К модели:

дозақ - бейиш
дозақый - бейиший
урыс - парахатшылық
урыслы - парахатшылықлы

шығыс - батыс
шығыслы - батыслы

Үш ағзалы парадигма еки түрде ушырасады:

а) Бул парадигма атлық-келбетлик-рәуиштен куралады. Атлық арқалы аңлатылған халаттың белгиси, келбетлик хәм рәуиш арқалы аңлатылған белгини билдиреди.

А – К – Р модели:

ыссы - сууық
ыссылы - сууықлы
ыссылай - сууықлай

б) Екинши түри де сол сөз шақапларынан хәм сол модел тийкарында болады. Бирақ аңлататуғын мәнисинде өзгешелик болады. Ұақыт мәнисин билдиретуғын атлық, ұақытқа қатнасты билдиретуғын келбетлик, ұақыт мәнисин билдиретуғын рәуишлерден болады.

А – К – Р модели:

бәхәр-гүз
бәхәрги-гүзги
бәхәрлей-гүзлей
күн-түн
күндизги-түнгі
күндизлей-түнлей

азан-кеш
азанғы-кешки
азанлай-кешлей

Төрт ағзалы парадигма үш түрлі моделде пайда болады:

1. Бул парадигма атлық, келбетлик, рәуиш хәм атлықтан куралады. Өзинің формасы хәм мазмуны бойынша төртинши ағзаға шекем үш ағзалы парадигмаға сәйкес келеди. Төртинши ағза сыпатында белгини билдиретуғын алық сөз жасалады.

А – К – Р – А модели

пайда - зыян

пайдалы - зыянлы

пайдалай - зыянлай

пайдалық - зыянлық

хақыйқат - жалған

хақыйқатлы - жалғанлы

хақыйқатлай – жалғанлай

хақыйқатлық - жалғанлық

2. Бул парадигма өзиниң формасы хәм мазмуны бойынша үш ағзалы парадигмаға сәйкес келеди. Төртинши ағза сыпатында атлық арқалы билдирилген мәниге байланысly хәрекет ямаса халат мәнисин билдиретуғын фейил сөз жумсалады.

А – К – Р – Ф модели:

қайғы - қуўаныш

қайғылы - қуўанышлы

қайғылырақ - қуўанышлырақ

қайғыланыў - қуўаныў

3. Бул парадигмаға атлық, фейил, келбетлик киреди. Ол ўақыттың басланыўы ямаса тамамланыўын билдиретуғын атлық, атлық арқалы билдирилген мәниге байланысly хәрекет мәнисин билдиретуғын фейил хәм предметтиң белгисин билдиретуғын келбетлик сөзлерди аңлатып келеди.

А – Ф – К модели:

тамамланыў - басланыў

тамамлаў - баслаў

тамамланыўшы-басланыўшы

ақыры - басы

ақырлады - баслады

ақырғы - басқы

Фейил сөзден басланатуғын парадигма Еки ағзалы парадигма

Антонимлик қатардың биринши ағзасы сыпатында фейил сөз жумсалып хәм атлықтан болған еки ағзалы парадигманы пайда етеди. Мәниси жағынан хәрекет ямаса халаттың атамасы хәм хәрекет мәнили атлықты билдиреди.

Ф – А модели:

ушырасыў - айырылысыў

ушырасыў - айралық

дем алыў - жұмыс ислеў

дем алыс - жұмыс

айыплаў - кешириў

айып - кеширим

Рәуиш сөзлерден басланатуғын парадигма **Еки ағзалы парадигма**

Бул түрдеги парадигманың ишинде рәуиш-келбетлик түри жийи ушырасады. Ұақыт хәм кеңислик мәнисиндеги рәуиш пенен ұақыт хәм кеңислик мәнисин билдиретуғын келбетлик сөзден қуралады.

Р – К модели:

ертең - бүгин	онда - хәзир
ертеңги - бүгинги	ондағы - хәзирги
бурын - хәзир	
бурынғы - хәзирги	

Үш ағзалы парадигма

Бул парадигма еки ағзалы парадигмаға рәуиш ағзаның дизбеклесийи арқалы пайда болып, кеңислик мәнисин билдиретуғын және бир ағза қосылады.

Р₁ – Р₂ – К модели:

иши - тысы
ишкери - тысқары
ишкерили - тысқарылы

Түбирлери бирдей антонимлердің сөз жасаў парадигмасы

Қарақалпақ тилиндеги бирдей түбирли антонимлердің сөз жасаў парадигмасы ағзалары арасындағы қатнас хәр қыйлы түбирли антонимлердің парадигмасы ағзалары арасындағы қатнасқа салыстырғанда басқаша болады. Бирдей түбирли антонимлерде қарама-қарсылық қатнас сөз жасаў процеси тийкарында пайда болады. Сонлықтанда сөз жасаў хәм семантикалық байланыслардың биригиўине алып келеди. Бирдей түбирли антонимлердің сөз жасаў парадигмасының ишинде төмендеги қатнастар орнайды:

Антонимлик қатардың биринши ағзасы екинши ағзаға тек семантикалық қарама-қарсы қойылмайды, ал оны пайда етиўши тийкар болады. Мысалы, *дыққатлы, инсаплы антонимлери дыққатсыз, инсапсыз* сөзлерине мазмуны жағынан қарама-қарсы болыў менен бирге сол ұақыттың өзінде сөз жасаў тийкары – дериваты есапланады.

Бирдей түбирли антонимлердің сөз жасаў парадигмасын атаўыш хәм фейиллерге ажыратыў мақсетке муўапық.

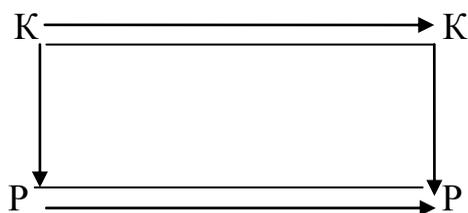
Келбетлик сөзлерден басланатуғын парадигма

Төрт ағзалы парадигма

1) Бул моделде қатнастың еки түри сәўлеленеди: горизантал бағдар бойынша антонимиялық сөз жасаў (келбетлик-келбетлик, рәуиш-рәуиш);

вертикал бағдар бойынша тек сөз жасалыуы (келбетлик-рәуиш). Горизонтал бойынша парадигманың мәніси келбетлик (рәуиш) арқалы аңлатылған белги, келбетлик ямаса рәуиш арқалы аңлатылған қарама-қарсы белгини билдиреди. Вертикал жағдай бойынша келбетлик аңлатқан белги, рәуиш аңлатқан белги.

Моделі:

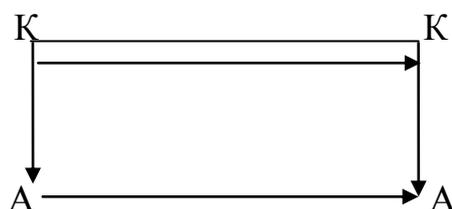

Мысалы:

Таныс - бийтаныс
 ↓
 Танысларша - бийтанысларша
 Кеуіллі - кеуілсіз
 ↓
 Кеуіллірек - кеуілсізирек

2) Бул моделде парадигма горизонтал бойынша келбетлик-келбетлик, атлық-атлық түрінде болады. Вертикал жағдай бойынша келбетлик-атлық түрінде болады. Горизонтал жағдай бойынша келбетлик ямаса атлық арқалы аңлатылған белги – келбетлик ямаса атлық арқалы билдирилген белгиге қарама-қарсы мәніни билдирсе, вертикал жағдай бойынша келбетлик арқалы билдирилген белги – атлық сөз арқалы аңлатылған белги түрінде болады.

Моделі:

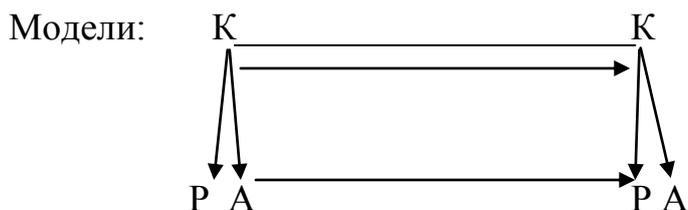
Мысалы:

Өнімлі-өнімсіз
 ↓
 Өнімлілік-өнімсізлік
 Билимлі-билимсіз
 ↓
 Билимлілік-билимсізлік

Хабарлы - хабарсыз
 ↓
 Хабарлылық - хабарсызлық

Алты ағзалы парадигма

Қарақалпақ тилиндеги бирдей түбирли антонимлердің ең жийи ушырасатуғын модели алты ағзалы модел. Горизонтал бойынша еки ағзалы, вертикал жағдай бойынша үш ағзалы болып келеди. Модель жоқарыда көрсетилген төрт ағзалы еки моделдің мәнісин өзінде бирлестиреди.

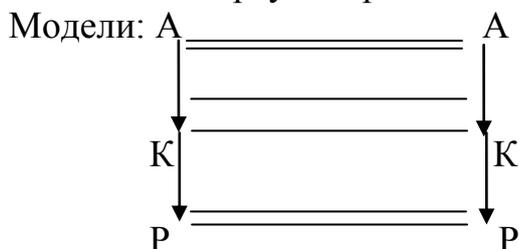

Мысалы:

инсаплы-инсапсыз
 инсаплырақ - инсапсызырақ
 инсаплылық - инсапсызлық
 исенимли - исенимсіз
 исенимдилерше - исенимсізлерше
 исенимділік - исенимсіздік

Атлық сөзлерден басланатуғын парадигма

Алты ағзалы парадигма сәулеленіуі планында горизонтал жағдай бойынша атлық-атлық, келбетлік-келбетлік, рәуиш-рәуиш түрінде, вертикал жағдай бойынша атлық-келбетлік-рәуиш түрінде болады. Горизонтал жағдай бойынша оның мәнісі: атлық сәйкес түрде келбетлік хәм рәуиш сөз арқалы билдирилген белги – дәслепки ағза атлық сәйкес түрде келбетлік, рәуиш арқалы аңлатылған қарама-қарсы белги, вертикал жағдай бойынша атлық арқалы аңлатылған белги – келбетлік арқалы аңлатылған белги – рәуиш арқалы аңлатылған белги түрінде болады.

Мысалы:

жас - ғарры	өли - тири
жастай - ғаррыдай	өлидей - тиридей
жаслай - ғаррылай	өлилей - тирилей
бахыт - бахытсызлық	
бахытлы - бахытсыз	
бахытлыларша - бахытсызларша	

Сөзлік қурамдағы антонимлердің пайда болуы себебин анықлау қыйын хәм қурамалы мәселе. Антонимлердің шегараларын анықлаудағы тийкарғы түсиник қарама-қарсылық түсиниги есапланады. Антонимия контрарлық хәм комплементарлық болып екиге бөлинеди: Контрарлық қарама-қарсылық түсиниги x хәм y көринисинде болады, олар арасында орта z болуы да мүмкин, олар бир-бирин бийкарламайды ал унамлы мазмун менен сыпатлайды: *жас - орта жас - ғарры*. Комплементарлық

қарама-қарсылық *x* хәм *y* көринисинде болады, олар арасында үшінши ағза болмайды: *аза - той*.

Антонимлер сапалық мәни ямаса сапалық белгилерди билдириўши сөзлер есапланады. Затлар, қубылыслар, хәрәкетлер сапалық белгилери бойынша жақсы ямаса жаман, көлеми бойынша үлкен ямаса киши, салмағы бойынша аўыр ямаса жеңил, орынға қатнас бойынша узақ ямаса жақын болады. Мәнилердеги зат хәм қубылыслардың сапалық белгилери анық хәм толық сәўлеленген сөзлер антонимлерди пайда етеди. Сөзлердиң антоним болыўын белгилеўде логикалық орай түсиниги белгили орынды ийелейди.

Антонимлер қурылысына қарай бирдей түбирли антонимлер хәм хәр қыйлы түбирлерден жасалған антонимлерге бөлинеди. Антонимлер менен синонимлер арасында оғада тығыз байланыс болып, олар бир-бирин анықлаў хызметин атқарады. Антонимлик-синонимлик қатар лексиканы системалы үйрениўде әхмийетли лексика-семантикалық категория болып табылады. Қандай да бир сөздиң антонимин табыў ушын оның синонимин ядқа түсиремиз хәм керисинше бир сөздиң синонимин табыў ушын оның антонимин пайдаланамыз. Сөзлердиң антонимин анықлаўда олардың көп мәнилигин де есапқа алыў керек. Мәниниң раўажланыў барысында сөздиң тийкарғы мәниси де, аўыспалы мәниси де пайда болып, олар контекстте бир де тарайып, бир де кеңейип қолланылады. Көп мәнили сөзлер барлық мәнилеринде ямаса тек бир мәнисинде антоним болыўы мүмкин. Мысалы, *ақ* сөзи өзиниң тийкарғы ренди билдириў мәнисинде қара сөзине антоним болады. Сондай-ақ, *ол ҳақ, ҳадал, таза* деген аўыспалы мәнилеринде *қара* сөзиниң аўыспалы мәнидеги *жаман, ҳарам* мәнилерине антоним болады.

Антонимлер энантиосемия қубылысы менен өз ара тығыз байланыслы. Энантилсемия қубылысында бир сөз кеминде еки мәни аңлатып, олар өз ара қарама-қарсы қойылады: көзли болыў - а) көзи бар болыў; б) көзи көрмей соқыр болыў.

Антонимия қубылысы турақлы сөз дизбеклеринде де ушырасады. Бир сөз турақлы сөз дизбегине антоним болыўы да мүмкин, ямаса еки турақлы сөз дизбеги бир-бирине антонимлик қатнаста болыўы мүмкин.

Қарақалпақ тили фразеологиясында антонимия қубылысы да көплеп ушырасады хәм олар өнимли қолланылады. Биз тилимиздеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөз шақапларына қатнасын үйренип қарағанымызда, тийкарынан атлық, келбетлик, фейил, рәўиш мәнили фразеологизмлер арасында антонимия қубылысы көплеп ушырасатуғынлығы мәлим болды. Мысалы: ... керек болса ал деп *тил қатып* еди, шығарма сестинди! - деп бир баспашы мылтығын гөзлеп атыўға мейил берди (К.Султанов). Ерназар тымсырайып, *иллә деп аўзын ашпады* (К.Султанов). *Тас баўырлар* елдиң күлин көкке суўырмақшы (Т.Қайыпбергенов). Олар қызды қашан әкелер екен деп уйықламай отырған *Қайыптың жан ашырлары* (К.Султанов). Оңбасын, *қой аўзынан шөп алмайтуғын* бала (Ж.Аймурзаев). Ол жарлы болса да ер көкирек болып өскен, *көтерип соқпай* бир жигит еди (Ш.Сейтов).

III БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АНТОНИМЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

III.1. Антонимлердің қурылысы бойынша түрлері

Қарақалпақ тилиндеги антонимлердің қурылысы бойынша түрлері еле арнаұлы изертленбеди. Бул мәселеге анықлық киритиұ ушын басқа тиллердеги антонимлерди арнаұлы изертлеген мийнетлер менен танысып шықтық. Нәтийжеде антонимлерди қурылысы бойынша түрлерге ажыратыұ хәр қыйлы принциплер тийкарында иске асырылғанын хәм сонлықтан олардың дүзилиси бойынша саны да хәр қыйлы екени мәлим болды.

Биз хәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлерди қурылысы бойынша үйренип шығып, оларды төмендегидей түрлерге ажыраттық.

1. *Түбир сөз – түбир сөз* дүзилисиндеги антонимлер: *көп-аз, кел-кет, узақ-жақын, ақ-қара* хәм т.б. *дана-надан, жақын-узақ* хәм т.б.

Бизиң анықлаұымыз бойынша *түбир сөз – түбир сөз* дүзилисине ийе антонимлер қарым-қатнас жасаұда, көркем хәм публицистикалық шығармалар тилинде ең көп қолланылатуғын антоним жуплықлар болып есапланады. Олардың сөз шақапларына қатнасын үйренип қарағанымызда, барлық сөз шақапларында усындай дүзилiske ийе антонимлер кең қолланылатуғынын көремиз.

2. *Түбир сөз – дөренди сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *ақмақ-ақыллы, сулыұ-сықылсыз, әззи-күшли* хәм т.б.

3. *Түбир сөз – құрама сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *күлки-көз жас, күндиз-түн бойы* хәм т.б.

4. *Түбир сөз – бириккен қоспа сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *бүгин-ертең, быйыл-жарын, татыұ-алакөзлик* хәм т.б.

5. *Түбир сөз – жуп сөз* дүзилисиндеги антонимлер: *душпан – яр-дос, қуұаныш – қайғы-дәрт, гурғын – жоқ-жуқа, тегис – қыңыр-қыйсық* хәм т.б.

6. *Түбир сөз – тәкирар сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *әсте – тез-тез, аз – көп-көп, бирдей- қыйлы-қыйлы* хәм т.б.

7. *Түбир сөз – фразеологиялық сөз дизбеги* түриндеги антонимлер: *шад-қабагынан қар жабыұ, әсте-көзди ашып жумғанша, узақ-таяқ таслам жер* хәм т.б.

8. *Дөренди сөз – дөренди сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *шырайлы-сықылсыз, жақсылық-жаманлық, гаррылық-жаслық* хәм т.б.

Демек, *дөренди сөз – дөренди сөз* дүзилисиндеги антонимлер еки түрли болады:

1) түбирлері хәр қыйлы сөзлерден жасалған антонимлер;

2) бир түбирден жасалған антонимлер.

Соны да есапка алыұ керек, түбирлері бирдей сөзлерге болымсызлық қосымтасы қосылыұынан барлық ўақытта антоним жасала бермейди (бул хәққында «Фейиллерден жасалған антонимлер» бөлимінде сөз етилди).

9. *Дөренди сөз – құрама сөз* дүзилисине ийе антонимлер: *шаұқымлы-өли тынышлық, жайпаұытлық-тик жар* хәм т.б.

10. *Дөренди сөз – бириккен қоспа сөз дүзилисине ийе антонимлер: ғайратлы-исжақпас, умытшақ-қатықулақ, қызба-кишипейил хәм т.б.*

11. *Дөренди сөз – жуп сөз дүзилисине ийе антонимлер: хәзлик – азап-ақырет, есаплы – сан-санақсыз, шадлық – қайғы-ууайым хәм т.б.*

12. *Дөренди сөз – тәкирар сөз дүзилисине ийе антонимлер: шауқымлы – тыр-тырыс, шырайлы – быдым-быдым хәм т.б.*

13. *Дөренди сөз – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: ашыушақ-қой аузынан шөп алмайтуғын, қорқақлық-жау жүрек, қууанышылы-етеги жасқа толы хәм т.б.*

14. *Қурама сөз – қурама сөз дүзилисине ийе антонимлер: ханлық салтанат-қуллық мийнет, оң таманы- сол таманы, күн бойы-түн бойы хәм т.б.*

15. *Бириккен қоспа сөз – бириккен қоспа сөз дүзилисине ийе антонимлер: бержағы-аржағы, ауызбирлик-алауызлық хәм т.б.*

16. *Қурама сөз – жуп сөз дүзилисине ийе антонимлер: ғайры биреу-жақын-жууық, жым-жырт-шуу ете қалыу хәм т.б.*

17. *Қурама сөз – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: меҳрин бериу- ууын жайыу, ай десе аузы бар, күн десе көзи бар-маймыл түсли хәм т.б.*

18. *Бириккен қоспа сөз – бириккен қоспа сөз дүзилисине ийе антонимлер: бержағы-аржағы, алауызлық-ауызбирлик хәм т.б.*

19. *Бириккен қоспа сөз – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: бүгин – түйениң қуырығы жерге жеткенде, жайпарахат-көзди ашып жумғанша, дәужүреклик-жаны көзине көринуу хәм т.б.*

20. *Жуп сөз – жуп сөз дүзилисине ийе антонимлер: тамыр-таныс – жек-жат, зауқы-сапалы – қайғылы-қапалы, жым-жырт – уу-шуу хәм т.б.*

21. *Жуп сөз – тәкирар сөз дүзилисине ийе антонимлер: майда-шүйде – ири-ири, әсте-ақырын – тез-тез, тым-тырыс – ғауыр-ғауыр хәм т.б.*

22. *Жуп сөз – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: жоқ-жуқа – қой үстине торғай жумалау, суу серипкендей – азан-қазан, аш-әптада – муртын балта кеспеу хәм т.б.*

23. *Тәкирар сөз – тәкирар сөз дүзилисине ийе антонимлер: аз-аз – көп-көп, әсте-әсте – қатты-қатты, жылай-жылай – күле-күле хәм т.б.*

24. *Тәкирар сөз – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: быдым-быдым – он төртлик айдай, әсте-әсте – көзди ашып жумғанша, қыйлы-қыйлы – бир бесикке бөленгендей хәм т.б.*

25. *Фразеологиялық сөз дизбеги – фразеологиялық сөз дизбеги дүзилисине ийе антонимлер: ийт өлген жер-таяқ таслам жер, басына бахыт қоныу-ығбалы тайыу, бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде болыу-аузынан сарысы кетпеген, дизгинди қолдан бериу- беглигин бузбау хәм т.б.*

Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлер дүзилиси бойынша хәр түрли болып келеди. Олардың түрлериниң тилде қолланылыуы бирдей емес. «Түбир сөз – түбир сөз, дөренди сөз – дөренди сөз» түриндеги антонимлер өнимли қоллынылса, қоспа сөз түриндеги антонимлер өнимсиз қолланылады. Әлбетте, антонимлердиң дүзилиси бойынша буннан басқа да

түрлери ушырасыуы мүмкин. Биз жыйнаған материаллар антонимлердин усындай жигирма бес түрин анықлауымызға мүмкиншилик берди.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлер қурылысы хәм жасалыуы усыллары бойынша төмендеги түрлерге бөлинеди:

1. Хәр қыйлы түбирли антонимлер. Бундай антонимлер лексикалық антонимлер деп те аталады.

2. Бирдей түбирли антонимлер. Бундай антонимлер грамматикалық антонимлер деп те аталады.

3. Фразеологиялық антонимлер, яғный сөздин ишки мәнилик өзгериси тийкарында пайда болатуғын қарама-қарсы мәнини аңлататуғын сөзлер.

1. Хәр қыйлы түбир сөзлерден жасалған антонимлер.

Хәр қыйлы түбирлерден болған антонимлерде қарама-қарсы мәни хәр қыйлы түбир сөзлерди қарсы қойыу арқалы аңлатылады: *келю-кетю*, *ыссы-сууық*, *әсте-тез*, *жаны-өши* хәм т.б. Мысалы: Көлде қуслар базары тарқап, *ыссы* жаққа ушып барады (И.Юсупов). Шыпта төселмегеннен соң ақыры, сүймент деген *сууық* болады (Ш.Сейтов). Бәлки *писик* шығар, бәлки шығар *көк* (И.Юсупов). *Қуаныш* хәм *қайғы* сыйыспас бирге (И.Юсупов).

Хәр қыйлы түбирли антонимлер тилимизде саны жағынан көп, санлықлар хәм айырым көмекши сөзлерден басқа барлық сөзлердин лексика-грамматикалық класларында ушырасады. Сөз шақапларына антонимлердин қатнасы бирдей емес. Ең көп антонимия келбетлик, рәуиш хәм фәйил сөзлерде ушырасады. Буның тийкарғы себеплериниң бири бизди қоршаған объектив дүньядағы процесс, хәрекет, халат белгили дәрежеде сапалық, санлық хәм уақытлық өлшемлер тийкарында жүзеге келеди. Келбетлик хәм рәуишлерден жасалған антонимлерге градуал оппозиция тән болып табылады. Себеби келбетлик хәм рәуиш сөзлер предметтиң белгисин ямаса хәрекеттиң белгисин билдирип келеди. Градуал оппозиция үш тийкарғы сөз түринде көринеди: *жақсы-орташа-жаман*, *әуелги-хәзирги-кейинги*, *аз-орташа-көп* хәм т.б. Мысалы: Қызғаныш үш түрли реңге ийе, *Қара* реңи – душпанлардың пейлинде, *Қызғышы* – дослардың күшлилигинде, *Ақ* реңи – басқалардың бәринде (И.Юсупов). Хәр кимниң өзинше өлшеу тасы бар, Салмағың ол тасқа тууры келмейди. *Жеңил* келсең, ол күлиуге асығар, *Ауыр* келсең жақтырмайды, күлмейди (И.Юсупов).

Келбетлик хәм рәуиш сөзлерге градуал оппозициядан басқа тең мәнили оппозиция тән болып табылады. Бундай оппозицияда ортаңғы ағза болмайды: *бийик-төмен*, *жақсы-жаман*, *ақ-қара*. Мысалы: *Жақсылар* көп, *жаман* хийлепаз келер, *Журтты* алдамаса, пайда аз келер (И.Юсупов). Бирақ сениң орның бөлек оғада, Дослардың да *жақсы-жаманы* болар (И.Юсупов). *Қара* түнде қәлем шайнап, *Ақ* қағазды қаралайман (И.Юсупов). Қалпағым *қарадур* кеулим *ақдур* (И.Юсупов).

Қарақалпақ тилинде сийрек жағдайларда бир түбирли антонимлер *-нас// -нес*, *-қир// -қир* аффикси арқалы аңлатылып, олар этимологиялық жақтан ески дәуірлерде қәлиплескен. Мәселен: *өтқир-өтнес*, *сезгир-сезбес* хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги грамматикалық антонимлердин пайда болыуындағы және бир өзгешелик сөзге «*тыс*» тиркеуишиниң жалғаныуы

арқалы аңлатылады: *әдеттеги-әдеттегиден тыс, нызамлы-нызамнан тыс* хәм т.б. Мысалы: Жыл куслары *әдеттегидей* ыссы үлкелерге ушып баратыр (Г.Изимбетов). Тосыннан келген *хәдден тыс* қатты қууаныштың, тосыннан келген өлимнен парқы аз болса керек (Ш.Сейтов).

Бир түбирли антонимлердің жасалыуында сеплик формаларыда әхмийетли хызмет атқарады. Барыс сеплигиниң *-га//ге, -қа//-ке* аффикслери шығыс сеплигиниң *-дан//-ден, -тан//-тен, -нан//-нен* қосымталарының мәнисине қарама-қарсы мәнини аңлатып келеди: *үйге-үйден, сарайга-сарайдан, аўылға-аўылдан, көшеге-көшеден, мектепке-мектептен, пахтаға-пахтадан* хәм т.б. Мысалы: Олар күн батқанда *аўылға* араласты (Т.Қайыпбергенов). *Аўылдан* кеткели Сайымбеттеги болған өзгерислерди Мәдияр да, Сайымбетти бұрыннан билетуғынлар да абайлайды (Ш.Сейтов). *Таслаққа* адам жиберип, тас қопартаман (Ш.Сейтов). *Таслақтан* шығып жасыл алапқа ениўден-ақ, күнниң қәхәри қайтқандай сезилгени менен еле қәхәри қайтпаған (Ш.Сейтов).

Қаракалпақ тилинде бирдей түбирли антонимлердің айрықша бир топарын басқа тиллерден өзлестирилген префикслерден жасалған антонимлер қурайды:

- *анти* префикси: *демократия-антидемократия, семитизм-антисемитизм, милитаризм-антимилитаризм.*

- *дез* префикси: *информация-дезинформация, инфекция-дезинфекция.*

- *контр* префикси: *революция-контрреволюция.*

на префикси: *хақ-нахақ.*

бий префикси: *таныс-бийтаныс, жөн-бийжөн.*

Мысалы: Шықты *мәрт* ойшыллар асаў сахраның, Ой-пикир әрманын изертлемекке (И.Юсупов). Қашайын десе бириниң бирин «нәмәрт, қорқақ» деўинен қорқады (Ш.Сейтов). Бир де жақсылықты, бир де жаманлықты умытпаған *жөн* (Ш.Сейтов). *Бийжөн* көтермеди адамға қолын (И.Юсупов). Ең кеминде болсын көз-көрген *таныс* (Әжинияз). Тек сорлы пешанасындағы әжим ғана Сайымбет баслыққа бийгана, *бийтаныс* (Ш.Сейтов).

Фейил сөз шақабындағы антонимия қубылысы фейилдің болымлы хәм болымсыз түрлеринен өзгешеленип турады. Фейил антонимлер бир-бирине қарама-қарсы бағдарланған хәрекетти аңлататуғын сөзлер арқалы аңлатылады. Мәселен, *барыў-қайтыў, миниў-түсиў, кириў-шығыў* хәм т.б. Әрманым сол *турсам-жатсам*, Сөз қусын ушардан атсам (И.Юсупов).

Фейилдің болымсыз формасында болымлы фейил арқалы аңлатылған хәрекет байқарланғаны менен қарама-қарсы жаңа хәрекет аңлатылмайды.¹ Мәселен, *келди-келмеди, келе ме - келмей ме, ойлаў-ойламаў* мысалында бир-бирине қарама-қарсы бағдарланған хәрекет билдирилмейди.

Келбетлик фейилдің *-ған//-ген, -қан//-кең, -маған//-меген, -паған//-пеген, -ар//-ер* аффикслери арқалы да антонимлик қатнаслар аңлатылады: *тискен-тиспеген, көрген-көрмеген, сөйлеген-сөйлемеген, айныған-айнымаған, қайтқан-қайтпаған* хәм т.б. Мысалы: Журтқа *айтпаған* сырымды, *Айтайын*

¹ *Хабиров Л.Г.* Структурно-семантические особенности антонимов в таратарском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Уфа, 1984. – С.10.

саған достым (И.Юсупов). Редактор *келер-кетер* хәр ұақта, Дәўир менен сен каларсаң бирақ та (И.Юсупов).

Бирақ бундай антонимлик жуплықларда антонимиялық мәниниң дәрежеси хәр қыйлы түбирлерден жасалған антонимлерге салыстырғанда төмен болады. Татар илимпазы Л.Г.Ғабибов «Оларды антоним сыпатында тән алыў ушын бундай сөзлер бириншиден, өз ара антоним болмаған өзлериниң синонимлерине ийе болыўы лазым, екиншиден, басқа тиллерде аўдарма жасалғанда сөздиң пүтин эквиваленти қолланыў мүмкиншилигине ийе болыўы керек» -деп есаплайды.¹

III.2. Антонимлердиң сөз шақапларына қатнасы

Антонимлер хәр қандай тилдиң сөзлик қурамында белгили орынды ийелейди. Олардың бир өзгешелиги сыпатында антонимлик жуплықлардың бирдей сөз шақабына тийисли болыўын атап көрсетиў мүмкин. Тилде антонимлик жуплықлардың биреўи бир сөз шақабынан, екиншиси басқа бир сөз шақабынан болмайды, яғный олар бир сөз шақабынан болыўы керек. Бирақ соны да есапқа алыў керек, лексика-семантикалық усыл арқалы бир сөз шақабынан екинши бир сөз шақабына аўысқан сөзлер де антоним болады. Мысалы: *жақсы* хәм *жаман* сөзлери лексика-семантикалық усыл арқалы атлыққа өткен жағдайда да антоним болады. Мәселен, *Жақсы* бар жерде, *жаман* бар, *Жорға* бар жерде, *жортаң* бар (Т.Жумамуратов). *Ақмақтың* ағасы болғанша, *Ақыллының* иниси бол (Ққ.х.н-м.). *Аларманға* алтаў аз, *Берерменге* бесеў көп (Ққ.х.н-м.).

Ғәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлердиң сөз шақапларына қатнасын үйренип қарағанымызда, атлық, келбетлик, рәўиш хәм фейиллер арасында антонимия қубылысы ушырасады. Әсиресе, келбетликлер менен рәўишлер арасында сөзлердиң антоним болыўы өнимли болып, бул олардың семантикасына байланыслы болады. Сондай-ақ, қарақалпақ тилинде айырым алмасықлар хәм таңлақ сөзлердиң арасында да антонимлер ушырасады: *анаў-мынаў*, *төт-төте-төте*, *жит-күшко* хәм т.б. Бирақ, бул қубылыс аталған сөз шақапларында тек бирең-сараң сөзлер арасында болғанлықтан, жумыста оларға арнаўлы тоқтап отырмадық. Бул бапта тийкарынан антонимлердиң қурылысы бойынша түрлери хәм атлық, келбетлик, фейил, рәўишлерден жасалған антонимлер үйренилди.

III. 3. Атлықлардан жасалған антонимлер

Атлықлардың қурамында антонимия қубылысы көплеп ушырасады. Қарақалпақ тилиндеги атлықлардан жасалған антонимлер өз ара қарама-қарсы мүнәсибетлерди аңлатып келеди. Мысалы: *Бардың* иси пәрман менен, *Жоқтың* иси әрман менен (Бердақ). *Бирди* биреў береди, *Көпти* мийнет

¹ *Ғабибов Л.Г.* Структурно-семантические особенности антонимов в таратарском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Уфа, 1984.–С.10.

береди (Ққ.х.н-м.). *Батыр* бар жерде, *қорқақ* бар, *Душшы* бар жерде *ашишы* бар, *Той* бар жерде *жыраў* бар (Т.Жумамуратов).

Атлық антонимлер темасы бир қанша дәрежеде қурамалы болып, көп ғана мәселелерди өз ишине алады. Тил билиминде ўақытты, тәрепти, жынысты хәм туўысқанлықты билдиретуғын сөзлер арасындағы антонимия анық хәм исенимли түрде дәлиленген деп қараўға болмайды. Бирақ, рус тил билиминде бул мәселе жөнинде бир қатар жұмыслар исленген. Мысал ушын, профессор В.Н.Клюеваның мақаласында ўақытты билдириўши антонимлер ҳаққында баҳалы пикирлер баян етилген. Бул мақалада сутканың бир-биринен ең узақ бөлеклери хәм ең көп жақтылыққа хәм ең көп қараңғылыққа ийе болған бөлеклери бир-бирине қарама-қарсы қойылыўы, тийкарынан, олардың атлары, яғный *ерте-кеш*, *күн-түн* хәм т.б. антоним бола алыўы мүмкин екенлигин айтқан.¹ Тилши алым Э.И.Родичева ўақыт хәм тәреп мәнисин билдириўши антонимлерди төмендегише белгилейди:² ўақытқа байланыслы антонимлерди белгилеў ушын сутка шеңбер сыпатында сәўлелендирилсе, бул шеңбер орайынан өткизилетуғын тик сызықлардың қарама-қарсы тәреплериндеги точкалар хәм олардың атлары бир-бирине антоним есапланады. Сондай-ақ, бир жылды да шеңбер сыпатында көз алдымызға келтирсек, олардың қарама-қарсы материклериндеги мәўсимлердиң атлары бир-бирине антоним бола алады:

Тил билиминде жыныслық хәм туўысқанлыққа тийисли: *ата-ана*, *бала-қыз*, *ер-қаял*, *өгиз-сыйыр*, *қораз-таўық* сыяқлы сөзлер көп ўақытлардан берли антонимлер қатарында қаралып киятырған еди. Бундай пикирлер өзбек тил билиминде де ушырасады.³ Бирақ, кейинги жыллары жазылған илимий жұмысларда жыныслық хәм туўысқанлық мәни билдириўши сөзлер антонимлер қатарынан алып тасланды. Рус тилиндеги антонимлерди терең анализ қылған Л.А.Введенская да усы пикирди қоллап-қуўатлайды.⁴ Өзбек тил билиминде Р.Шукуров та оларды антонимлер деп санамайды.⁵ Биз бул мәселеге байланыслы пикирлер менен терең таныса отырып жыныслық хәм туўысқанлық мәни аңлатыўшы сөзлерди антонимлер деп есапладық. Себеби олар контекстлер ишинде бир-бирине қарама-қарсы мәниде қолланылып келиўи мүмкин. Олар арасындағы қарама-қарсылық антонимлердиң айрықша бир түрин қурайды. Дурыс, олардың арасында логикалық орай болмайды.

¹ *Клюева В.Н.* Проблема антонимов. //Уч. записки МГПИ иностранных языков. –Москва.: 1956. №9. –С.83.

² *Родичева Э.И.* К проблеме антонимии, //Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. Изд. МГУ. 1968. –С.291.

³ *Мирзаев М., Усманов С., Расулов И.* Ўзбек тили. –Тошкент: 1966. –Б.31-32.

⁴ *Введенская Л.А.* Словарь антонимов русского языка. Изд. «Ростовского университета». 1971. –Б.29.

⁵ *Шукуров Р.* Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.24-25.

Мысалы: *Әкең күйеу, өзің жийен, Дегишип тур дайың сениң* (Бердақ). *Улымда усы, қызым да усы, Алла болғай жалғыз досы* (Бердақ). *Хаяллар аўыл-елдің қазыуында, еркеклер еки бастан - қосшы* (Ш.Сейтов). *Хәр қашан ер киси хаялына, хаялы ерине мийримли болып қараса, Аллатаала да оларға рахмет нәзери менен қарайды* («Хәдис»тен).

Ж.Мусин қазақ тилиндеги атлық сөзлерден жасалған антонимлерди лексикалық мәниси жағынан алты топарға ажыратады.¹ Р.Шукуров өзбек тил билиминдеги атлықлардан жасалған антонимлерди лексикалық мәниси жағынан сегиз топарға бөлип көрсетеди.²

Тил билиминдеги атлықлардан жасалған антонимлердің жоқарыда көрсетилген мийнетлердеги сыяқлы топарларға бөлиниўин қарақалпақ тилиндеги атлық антонимлер ушын да қолланыўға болады. Биз жумысымызда жоқарыда көрсетилген мийнетлерден айтылған пикирлерден келип шыққан халда қарақалпақ тилиндеги атлықлардан жасалған антонимлерди лексикалық мәниси жағынан төмендегидей топарларға бөлип үйрендик.

1. Адамлардың өз ара мүнәсибетин аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *дос-душпан, ағайин-жат* хәм т.б. Мысалы: Базарбай да: *«жаттан жақсы-ғо, қәйткенде де әмеки»*, -деп, басқаға түсирмей исин әмекисиниң қолына түсиргени ушын қудайға мың қәтле шүкираналық етти (Ш.Сейтов). Зер көйлектің етегин илермекен, *Дос жыласа душпаным күлермекен* («Алпамыс» дәстанынан). Бизиң үйге көмек бер, анаў-мынаў ислес, *жат емес, ағайин* адамбыз ғой (Н.Дәўқараев). Қалпақ болсаң жаным *жат* болмассыз (Әжинияз).

2. Адамлардың социаллық турмысына байланыслы түсиниклерди аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *байлық-кәмбағаллық, молишылық-жетиспеўшилик, молишылық-жоқшылық* хәм т.б. Мысалы: Азын илекерлеп *жарлы* өтер, Көбин қаржыламай *бай* өтер (Ққ.х.н-м.). Өлим – *жоқтың* халын, *бардың* малын шашады (Ққ.х.н-м.). Мениң кеўлим *байдан* өзге, *Кәмбағалды* сүйер атам (Бердақ).

3. Адамлардың психологиялық жағдайына, минез-кулқына байланыслы түсиниклерди аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *шадлық-қайғы, садалық-қайырлық, қуўаныш-қайғы* хәм т.б. Мысалы: Жөнсиз қырық күн *қайғы-уўайым* шеккеннен, Ден саўлықта бир күн *шадлық* жақсырақ (Бердақ). *Шадлық* сизге, *қайғым* өзиме қалсын (И.Юсупов).

4. Белгили бир ўақытқа (дәўирге) байланыслы қарама-қарсы түсиниклерди аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *ескилик-жаңалық, зулымлық-еркинлик* хәм т.б. Бундай атлықлардан жасалған антонимлердің қарама-қарсы мәниси контекст арқалы мәлим болады. Мысалы: Нешше жыллар *зулымлықта* езилген халық, енди *еркинликте* уўх деп бир бой жазбақшы (Т.Қайыпбергенов). Өне соннан баслап бул елде *зулымлық* заманы жоғалып, *әдиллик* орнапты (Ққ.х.е.). *Жаңаны*, қуўатлап күтпеген жерде, *Ескиликтің* егиз туўары болар (И.Юсупов).

¹ Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. –Алма-Ата. 1970. –Б.19-20.

² Шукуров Р. Көрсетилген мийнети. –Б.25-26.

5. Күнделікті турмысқа, үрп-әдетке байланысты түсиниклерді аңлатыушы атлықтардан жасалған антонимлер: *өмір-өлім, той-аза* хәм т.б. Мысалы: *Өмір* жақсы көрер мәртлік затынды, *Өлім* ол ушын бир ескірген нәрсе (И.Юсупов). Ата, пәрманыңызды бийкар етиң, болмаса *тойыңызды азаға* айландыраман («Ғәрип Ашық» дәстанынан). Урыс – өлиге *аза*, тириге – *тамаша* деген екен (А.Бекимбетов).

6. Ұақытлық мәни билдириуши түсиниклер менен байланысты болған атлықтардан жасалған антонимлер: *бәхәр-гүз, қыс-жаз, ерте-кеш, күн-түн* хәм т.б. Мысалы: Қатты ғәзеп етип тур *қыс*, *Қыслар* өтип, *жаз* келерме (Бердақ). Наұрыздан соң *қыс* болмас, Мийзаннан соң *жаз* болмас (Ққ.х.н-м.).

7. Сауда-сатық ислерине байланысты атлықтардан жасалған антонимлер: *аларман-сатарман, арзанышылық-қымбатшылық, аларман-берермен, пайда-зиян* хәм т.б. Мысалы: *Сатарманға* бермес онша жәбирин, *Аларманға* жүргизер өз хәмирин (И.Юсупов). *Арзанышылық* болса аларманнан, *қымбатшылық* болса сатарманнан инсап кетеди (Ққ.х.н-м.).

8. Диний түсиниклерді аңлатыушы атлықтардан жасалған антонимлер: *бейши-дозақ, гүнә-сауап, обал-сауап* хәм т.б. Мысалы: Кимде-ким кәпирлерге қарсы урыста оққа ушса, оған *дозақ* оты харам, жаны *жәннетте* болады (Т.Қайыпбергенов). Ерназар алакөзди де ертип келип, соның алдында *обал-сауабын* мойнына қойып, қандай азапты, қыйын өлім есине келсе солай өлтириуді ойлады да ... (Т.Қайыпбергенов). Улама бир ұақытта айтып отырған хикаясының изин о дүньяға, *жәннет* пенен *дозаққа*, *обал* менен *сауапқа* бурды (Ө.Хожаниязов).

9. Кеңісликтеги тәрәплерге байланысты түсиниклерді аңлатыушы атлықтардан жасалған антонимлер: *арқа-қубла, батыс-шығыс, оң-шөп, жер-аспан* хәм т.б. Мысалы: *Аспанда* жүр ала-ала көринип, *Жерге* түссе куйрығынан сүринип (Әжинияз). *Арқадан* жағымлы самал есип тур (М.Дәрибаев). *Қубладағы* атызды қыр дөгереклеп тәрнек пенен жамбылша егиу оның жылдағы дәстүрине айланған (Г.Есемуратова).

10. Жынысты хәм тууысқанлықты аңлатыушы атлықтардан болған антонимлер: *ул-қыз, дайы-жыйен, қораз-мәкийен, қыз-бала, кемпир-гарры* хәм т.б. Мысалы: *Улымда* усы, *қызым* да усы, Алла болғай жалғыз досы (Бердақ). Ер *жигиттиң* атын *хаял* шығарар (А.Садықов).

Жоқарыдағы көрсетілген топарларға кирмейтуғын атлықтардан жасалған антонимлер: *шын-хәзил, нур-зулмет, рахмет-нәлет, хақыйқат-жала, шөл-бостан, от-суу*. Мысалы: *Шөл* хәм *бостан* мәңги өшлескен жерде, Гүл хәм жууған қоңсы өскен өңирде (И.Юсупов). *Суу* менен ойнама батарсаң, *От* пенен ойнама жанарсаң (Ққ.х.н-м.). Әуездің *хәзиліне* шыны менен жууап берди (Ш.Сейтов). *Хақыйқатлықтың* ашылыуы қандай қыйын, оның қасында бәрқулла нахақыйқатлық, *өтирик, көз бояушылық* турады (С.Бахадырова).

Хәзирги қарақалпақ тилинде атлықтардан жасалған антонимлер өзлериниң лексикалық қурамына қарай үш топарға бөлинеди:

- 1) өз сөзлик қатламға тийисли антонимлер;
- 2) өзлестірилген сөзлик қатламға тийисли антонимлер;

3) бир сыңары өз сөзлик қатламға, ал екіншиси өзлестірілген қатламға тийісли антонимлер.

Өз сөзлик қатламға тийісли антонимлерге *батыс-шығыс, бай-жарлы, күн-түн, қыс-жаз* хәм т.б. киреди. Өзлестірілген сөзлик қатламға тийісли антонимлерге *дос-душпан, ашыў-ақыл, эпилог-пролог* хәм т.б. киреди. Бир сыңары өз сөзлик қатламға, екіншиси өзлестірілген сөзлик қатламға тийісли антонимлерге *бай-гедей, дос-жаў, өтирик-хақыйқат* хәм т.б. киреди.

Атлықтан жасалған антонимлер морфологиялық қурылысы бойынша дөрэнди хәм дөрэнди емес болып екиге бөлинеди. Дөрэнди антоним атлықлар хәр қыйлы аффикслердің қосылыўынан жасалады. Бунда түбирдеги антонимлик мәни дөрэнди сөзге өтеди. Мысалы: *аш-тоқ* антониминен *ашлық-тоқлық* деген антонимлик жубай дүзиледи. *Дос-душпан* антонимлик жубайынан *дослық-душпанлық, гарры-жас* антонимлик жубайынан *гаррылық-жаслық* антонимлик жубайлары пайда болады.

Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилинде атлықлар арасында түрли мәнидеги сөзлер өз ара антонимлик жубайлар дүзе алады. Көбирек, басқа сөз шақапларына тийісли сөзлер субстантивлесип, өз ара антоним болып жумсалады.

III.4. Келбетликлерден жасалған антонимлер

Келбетлик – затлардың сын-сынбатын, сапасын, қәсийетин, көлемин, салмағын, түр-түсин хәм т.б. белгилерин билдиретуғын сөз шақабы. Синтаксислик хызмети бойынша олар атлық сөзлерди анықлап келип, анықлаўыш гәп ағзасының хызметин атқарады. Ал морфологиялық жақтан дәреже категориясына хәм өзине тән сөз жасаўшы қосымталарға ийе.

Келбетликлер мәнилик хәм грамматикалық өзгешелиги бойынша сапалық хәм қатнаслық келбетликлер болып екиге бөлинеди. Сапалық келбетликлер затлардың түр-түсин, дәмин, реңин, сапасын, көлемин қосымталарсыз, түбир сөз түринде билдиреди. Мысалы: *сулыў, ашышы, ақ, гөне, үлкен* хәм т.б.

Қатнаслық келбетликлер болса басқа сөз шақапларына келбетлик жасаўшы қосымталар қосылыў арқалы жасалып, затлардың белгисин билдиреди. Мысалы: *кешки, ашыўлы, үйли* хәм т.б. Келбетликлер семантикалық жақтан бай сөз шақабы, олардың қолланылыў өриси жүдә кең. Келбетликлер сапалық мәни билдиргени ушын оларда антонимия қубылысы үлкен орын ийелейди.

Келбетликлерден жасалған антонимлер көпшилиқ түркий тиллерде кең түрде үйренілген. Мәселен, қазақ тилиндеги келбетлик антонимлер лексикалық мәниси жағынан алты топарға ажыратылған.¹ Өзбек тилиндеги келбетликлерден жасалған антонимлер лексикалық мәниси жағынан бес түрге бөлінген.¹

¹ *Мусин Ж.* Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. –Алма-Ата. 1970. –Б.21-22.

¹ Хәзирги ўзбек адабий тили. –Т.І. –Тошкент: 1966. –Б.230-232.

Биз усы мийнетлердеги айтылған пикирлерден келип шыққан халда карақалпақ тилиндеги келбетликлерден жасалған антонимлерди төмендегидей мәнилик топарларға ажыраттық:

1. Адамларға тән болған қасиетлерди билдириуши келбетликлерден жасалған антонимлер. Оларды төмендегидей мәнилик топарларға бөлиуимизге болады:

а) адамлардың минез-қулық өзгешелигин билдиретуғын келбетликлерден жасалған антонимлер. Мысалы: *Жақсы* адам сөз мәнисин аңлайды, *Жаман* адам шийрин жанды қыйнайды (Ққ.х.н-м.). Биреу *балент* биреулер *пәс*, Биреулер эзелден нәкәс (Бердақ). Қыз *ақыллы* екен, бизлер *ақмақ* екенбиз («Алпамыс» дәстанынан). Үй ийеси Асқарбай деген бир ақ көкирек, түри *жаман* болса да жаны *жақсы* жигит екен (Ш.Сейтов).

б) адамлардың психологиялық жағдайларын билдиретуғын келбетликлерден жасалған антонимлер. Мысалы: Ол күтә *менмен*, жауыз адам еди (Ж.Сапаров). *Кишпейил* бол жастан балам (Бердақ). - Әкең жүдә *сақый* еди, оның алдында сен ким болыпсаң? (Ққ. х.е.). Қәдирбай – күтә *қытымыр*, *дүньяпараз*, алдаушы, арсыз адам (А.Бекимбетов). Мениң күйеуим ондай *жауыз* емес, *мөмин* адам (Х.Сержанов).

в) адамларда тәбийий түрде жүзеге келетуғын белгилерди билдиретуғын келбетликлерден жасалған антонимлер: *жас-гарры*, *бойшаң-пәкене*, *семиз-арық* хәм т.б. Мысалы: *Жас* мухаббат алдында *гарры* шайыр, Дизе бүгип қәлийма жығылғанын (И.Юсупов). Үйине жақынлағанда қораның шууақ тәрәпинде ықлап турған көзлери шүңирейген, *арық* балаға көзи түсти (Ж.Муратбаев). *Семиз* адам көп уақытларға шекем үндемей турды (И.Қурбанбаев).

г) адамлардың социаллық хәм экономикалық жағдайларын билдириуши келбетликлерден жасалған антонимлер. Мысалы: *бай-жарлы*, *бардамлы-кәмбағал*, *азат-тутқын* хәм т.б. Мысалы: Кимиңди *хан* демеймен, Кимиңди *қара* демеймен («Алпамыс» дәстанынан). Әкем Әуез *жарлы* дийхан болған. Үбби болса ... қатты гүрес жүргизген *бай* адам (Ж.Сапаров).

д) адамлардың өз ара қатнасын билдиретуғын келбетликлерден жасалған антонимлер. Мысалы: *дос-душпан*, *татыу-ала ауыз* хәм т.б. Мысалы: *Дос* адам дослығын айтар (Бердақ). Сени *душпан* адам деп есапламайман (А.Абдиев). Дәслебинде үш тууысқан жүдә *татыу* еди (Т.Қайыпбергенев). *Алтау ала* болса ауыздағыны алдырар (Ққ.х.н-м.). Зәриу буларға *дос* еди, Өзи жигиттиң басы еди, Бирақ уәзирлер *қас* еди (Бердақ).

е) адамлардың физиологиялық жағдайлары менен байланыслы болған келбетликлерден жасалған антонимлер: *узын-келте*, *күшли-әззи*, *сау-ауырыу*. Мысалы: Шашың *узын*, ақылың *келте* қатынсаң («Алпамыс» дәстанынан). *Күшли әззини* хорлаған, Бир әлеумет заман болды (Бердақ). Бир жаман менен бир жақсы бас қосса *ауырыу* менен *саудай* болады (Ққ.х.н-м.). Дүньяда адамнан *күшлирек* ямаса *әззирек*, адамнан *батырырақ* ямаса *қорқағырақ*, адамнан *ақыллырақ* ямаса *нәпамирек*, түсиниуи қыйын қоспалы, өзгермели қайсы мақлукат бар? (Т.Қайыпбергенев).

ж) адамлардың нәсиллик өзгешеликлерине байланысly келбетликлерден жасалған антонимлер. Мысалы: *Перзентли* адам дуз базар, *Бийперзент* болар куў мазар («Алпамыс»). Жасы быйыл қырық екини басса да хәўлирип сөйлегенин қоймаған Асқарбай деген *жекке баслы* бар еди (Ш.Сейтов). Сорастырып көрсе ол әлле қашан-ақ *хожалықлы* болып кеткен екен (Ж.Муратбаев).

2. Хайўанларға тән болған өзгешеликлерди билдириўши келбетликлерден жасалған антонимлер. Олар өз ишинде төмендегидей мәнилик топарларға бөлинеди:

а) хайўанлардың минез-қулық өзгешелигин билдириўши келбетликлерден жасалған антонимлер: *жуўас-асаў (ат)*, *жуўас-қабаған (ийт)*, *жуўас-сүзеўик (мал)* хәм т.б. Мысалы: *Қабаған* ийт қарны тойғаннан кейин бираз *жуўасыды*. *Жуўас* деген қотыр тай, *асаў* болып шығады («Алпамыс» дәстанынан).

б) хайўанлардың жасаў шәрияты хәм физиологиялық өзгешеликлерин билдиретуғын келбетликлерден жасалған антонимлер: *жабайы-асыранды*, *қысыр-буўаз*, *шақлы-тоқалақ*, *жүйрик-шабан* хәм т.б. Мысалы: Атаң берген Байшубар, *Жақсыма* екен *жаман* ба? *Жүйрикне* екен *шабан* ба? («Алпамыс» дәстанынан). *Арық* атын бақтырсын, *Семиз* атын таплатсын («Алпамыс» дәстанынан). Бул тоғайда бир неше *жабайы* аңлардың түрлери ушырасады (М.Дәрибаев). Сибирде *асыранды* ийтлер адамның ең жақын жәрдемшиси, қолқанаты болып есапланады («Еркин Қарақалпақстан»).

3. Затларға тән болған өзгешеликлерди көрсетиўши келбетликлерден жасалған антонимлер:

а) көлем, аўырлық, ўақыт пенен байланысly болған келбетликлерден жасалған антонимлер: *үлкен-киши*, *кең-тар*, *узын-қысқа*, *бәлент-пәс*, *аўыр-жеңил*, *толы-бос* хәм т.б. Мысалы: *Бәлент* көше, *пәс* көше, *Ырас* көше, *тар* көше («Алпамыс» дәстанынан). Болғандай-ақ *кең* дүньялар бизге *тар* («Ер-Зийўар» дәстанынан). Жумыс ўақты болғаны менен Халқабатдың *қысқа* базары еди, *узақ* базардан айырмасы, бул күни тек қара мал түспейди (Ш.Сейтов).

б) затлардың қәсийетлерин хәм жағдайларын билдириўши келбетликлерден жасалған антонимлер: *өткир-топыр*, *қалың-жуқа*, *шуқыр (ой)-сайыз*. Мысалы: Ой бийшара сулыў ғана гүбелек, Қанатың бар мысалы *жуқа* шүберек (И.Юсупов). Алыстан *қалың* тоғай көринипти (Ққ.х.е.).

в) затлардың баҳасына байланысly өзгешеликлерди билдириўши келбетлик антонимлер. Мысалы: Нелер *арзан*, нелер *қымбат* елинде, Бадам сеннен нырқ аўхалын сорайман («Алпамыс»).

г) дәм билдириўши келбетликлерден жасалған антонимлер: *ашишы-душишы*, *мазалы-уўдай*. Мысалы: Жол үстинде нәрўан терек, Шақасы әлемге керек, Бир мийўасы *ашишы*, Бир мийўасы *душишы* (Ққ.х.ж.). Аўызымызға салып шайнап жибергенемиз, *уў-зәхәр* (Ш.Сейтов). Шайнап қарасақ, бурыштың дәммин алады екен, бурыштың ашыўы кеткен соң қарасақ, *тап-татлы!* (Ш.Сейтов).

д) затлардың сапасына байланыссыз өзгешеліктерді билдириуші келбеттіктерден жасалған антонимдер: *қатты-бос, шийки-пискен*. Мысалы: - Шырағым *қатты* ма, *бос* па, *пискен* бе, *шийки* ме деп бір қасық құйырмашты узатты («Алпамыс»). Жамғыр жауса *қатты* жерлер *бос* болар, Ярым келсең қапа кеуіміз хош болар (А.Бегимов).

4. Адам, хайуан хәм затлар ушын улыума болған белгилерді билдириуші келбеттіктерден жасалған антонимдер: *үлкен-киши, ауыр-жеңіл, жақсы-жаман* хәм т.б. Мысалы:

1) Адамларға байланыссыз: *Жақсы-жаманын* билмедим, Бір кәсе шарап қолында, Шығып еді үйинен («Алпамыс»).

2) Хайуанларға байланыссыз: Атам берген Байшубар, *Жақсы* ма екен *жаман* ба? («Алпамыс»).

3) Затларға байланыссыз: Аттан *үлкен*, ийттен *аласа* (Ққ.х.ж.).

Соның менен бирге *шырайлы-сықылсыз* сөзлери адамларға, хайуанларға хәм де жансыз затларға тән өзгешеліктерді сәулелендириу ушын тилимизде қолланылады.

Келбеттіктерден жасалған антонимдер бір қыйлы түбирден жасала ма, *бахытлы-бахытсыз* сөзлери антоним бола ала ма? Бул сорауға хәр қыйлы жууаплар берилген. Рус тил билиминде айырым изертлеушілер буларды антоним деп есапламайды,¹ ал айырымлары антоним деп есаплайды.² Тюркологияда да пикирлер хәр қыйлы. Ж.Мусин қазақ тилинде бундай аффикслер менен антоним жасалмайды деп қарайды.³ Өзбек тил билиминде Р.Шукуров бул хаққында былай жазады: «Өзбек тили материаллары тийкарында топланған антонимдерді терең үйреніп шығыуымыздың нәтийжесинде бул тилде де сөз жасаушы аффикслер жәрдемінде көплеген бирдей түбирге ийе антонимдер жасалатуғынлығын анықлауға еристик. Мәселен: *жүрекли-жүрексиз, ақыллы-ақылсыз, мазалы-биймаза, ұпадар-бийона, әдепли-бийәдеп* сыяқлы. Бундай сөзлерді олардың хәр қыйлы түбирге ийе синонимлери менен салыстырсақ, мәселе және де айдынласады».⁴

Бул мәселени үйрене отырып, *-лы//-ли, -сыз//-сиз, бий, на, нә* аффикслериниң жәрдемінде антонимдер жасалады деп есаплаймыз. Бул кураллардың жәрдемінде жасалған антонимдерді шәртли түрде *грамматикалық антонимдер* деп жүргизиу мақсетке мууапық болады. Соны да айтып өтиу орынлы, бул аффикслер жәрдемінде қәлеген сөзлерден антонимдер жасала бермейди. Мысалы: *дәптерли-дәптерсиз, китаплы-китапсыз* деген сөзлер антоним бола алмайды. Аффикслер жәрдемінде қандай жағдайда антоним жасалады хәм қандай жағдай антонимлик қатар пайда болмайды, деген мәселе әхмийетли болса да усы күнге шекем оларды ажырату бойынша анық пикирлер жоқ. «Бақлаулар бирдей түбирге ийе

¹ Булаховский Л.А. Введение в языкознание. –Москва.: «Учпедгиз», 1954. –С.44-45.

² Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. –Москва: 1964. –С.63.

³ Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Алма-Ата: 1970. –С.21-22.

⁴ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.8.

дөренди сөзлер тек өз ара қарама-қарсы болған теңдей түсиник яки теңдей лексикалық мәни билдиргенде ғана антонимлик қатар жасай алады,¹ деген пикирге алып келди. Сондай-ақ, олардың антоним болыуында «... усы тилде формалық пүтинликке ийе болған синонимлердің барлығы менен яки басқа тилге бирдей лексикалық бирлик (сөз) арқалы аўдарма етилиуи менен дәлиллеу мүмкин.² Демек, усы өлшемлерге сәйкес келетуғын сөзлерден антонимлер жасалады.

Жуўмақлап айтқанда келбетликлер қолланылуы жағынан өнимли сөз шақабы есапланады. Антонимлик қатнастағы келбетликлер де келбетликлердің семантикалық топарлары ишинде үлкен топарларды қурайды. Қарақалпақ тилинде келбетликлерден жасалған антонимлердің, жоқарыда көрип өткенимиздей, түрли мәнилик өзгешеликлерди бере алуы тилимиздің бай екенлигинен дерек береді.

III.5. Фейиллерден жасалған антонимлер

Фейил сөзлер арасында антонимлердің пайда болуы келбетлик хәм рәуишлерден жасалған антонимлер менен тиккелей байланыссы. Мысалы: *жас-ғарры, бай-кәмбағал, тез-әсте* сөзлери антоним болғанындай-ақ, усы сөзлерден жасалған *жасарыу (жасармақ)-қартайыу (қартаймақ), байыу-кәмбағалласыу (кәмбағалласпақ), тезлесу-әстенлесу* сыяқлы сөзлер де антонимлик мәниге ийе. Булардан басқа да *кирмек-шықпақ, (жоқарыға) шықпақ-(төменге) түспек, жыйналмақ-тарқаммақ* сыяқлы қарама-қарсы бағдарланған хәрекетти билдириуши сөзлер фейил антонимлер қатарына киритиледи.³ Қарама-қарсы бағдарланған хәрекетти билдириуши фейиллердің арасында антонимлердің жийи ушырасуын төмендегидей мысалдан көриуге болады: Қара өгиз *кетип* атыр, Қызыл өгиз *келип* атыр (Қ.х.ж.). *Ушқаны* көкте сайрайды, *түскени* ыссыда қанатын қағып, жорғалап кетип, пута-пута менен көк шөпplerдің арасын сайран етеди (Ж.Аймурзаев).

Фейиллерден жасалған антонимлердің лексикалық мәниси бойынша топарлары қазақ тил билиминде Ж.Мусин тәрeпинен анық көрсетип берилген.⁴ Өзбек тилши алымы Р.Шукуров өз мийнетинде өзбек тилиндеги фейиллерден жасалған антонимлерди лексикалық мәни бойынша төрт түрге бөлип қараған.⁵

Биз қарақалпақ тилиндеги фейиллерден жасалған антонимлердің лексикалық мәниси бойынша топарларға бөлинуин төмендеги тәртипте алып қарадық:

I. Қарама-қарсы бағдардағы хәрекетти сәулендириуши фейиллерден жасалған антонимлердің төмендегидей мәнилик топарларын бөлип көрсетиуге болады:

¹ Шукуров Р. Өзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.10.

² Шукуров Р. Көрсетилген мийнети. –Б.12.

³ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хәзирги өзбек адабий тили. –Тошкент: 1965. –Б.147.

⁴ Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. –Алма-Ата: 1970. –Б.22.

⁵ Шукуров Р. Көрсетилген мийнети. –Б.26-27.

1. Қарама-қарсы тәрепке болған бағдарды аңлатыушы фейиллерден жасалған антонимлер: *келмек-кетпек, келмек-бармақ, бармақ-қайтпақ, шығыу (жоқарыға)-түсиу, илгерилеу (алға басыу)-шегиниу* хәм т.б. Мысалы: Биреуи *келип*, биреуи *кетип*, Ағылған ағым сездирмес өзін (Т.Жумамуратов).

2. Ишкериге хәм сыртқа болған бағдарды аңлатыушы фейиллерден жасалған антонимлер: *кириу-шығыу, жүклеу-түсириу, кирмек-шықпақ, толтырыу-босатыу* хәм т.б. Мысалы: Егизбаевтың кабинетине биреу *кирди*, биреу *шықты* (Ш.Сейтов). «Химм гәп буюқта екен» - дедим де шықтым, ат арбаны қосып, кешке шекем бир арбасын *жүклеп* қайттым-ә! (Ш.Сейтов). Шарбақшы да қыңырлық етпеди, Аманлық пенен ешегине бир гөне сейисхананы *босатып берди* (Т.Қайыпбергенов).

3. Қандай да бир предметти (қапыны, айнаны, қутыны хәм т.б.) ашыу хәм жабыуды сәулелендириуши фейиллерден жасалған антонимлер: *ашыу-жабыу (есикти), ашыу-қулыплау (қулып), орау-ашыу (сауға), бурау-өшириу (радио)* хәм т.б. Мысалы: Сеннен басқа бул есикти тек жел *ашып*, жел *жабады* (Т.Қайыпбергенов). Кабинеттиң қапысын шалқайта *ашып*, көзи күлимлеген, қыпша бел, ақсары келиншек, байлаудан босанған баспақпай сыпайы жүриси менен ойнақшып келип Сәмен менен сәлемлести (Ж.Муратбаев). Есигин *қулыплап*, тартып-тартып көрди де сыртқа шығып тууры базар жайға қарай тартты (Ш.Сейтов).

4. Кийиниу хәм шешиниуди аңлатыушы фейиллерден жасалған антонимлер: *кийиу-шешиу (кийим), тағыу-шешиу (галстук)* хәм т.б. Мысалы: Кийимлерин *шешиндирип*, бир қатар отқа қағып, қайта *кийиндирди* (Т.Қайыпбергенов). Үстиндеги қара костюмы, ақ көйлеги өзине тарлық етип, мойнына *таққан* галстуги де тамағын қылғындырып баратырғандай. Басындағы қырпық үшкулағын *шешиуге* де буған рухсат жоқ (Ш.Сейтов). Шөгирмесин жерге *тартып урды* да, шапанын *ийнине таслады* (И.Қурбанбаев).

5. Предмет көлеміндеги өзгеристи сәулелендириу мәнисіндеги фейил антонимлер: *кеңейиу-тарайиу, узайиу-қысқарыу, үлкейиу-киширейиу* хәм т.б. Мысалы: Шеп қасының үстиндеги мәштей *кишкене* меңи муштай болып *үлкейген* сыяқланды, еки инисинен де отжаққышлық қылып отырған атқосшыдан да кейип қашты (Т.Қайыпбергенов). Март айларының ақырлары, түн *қысқарып*, күнлер *узайып* атырған бир мәхәл еди (Ж.Сапаров).

6. Предметти қосыу хәм ажыратыу мәнисіндеги фейиллерден жасалған антонимлер: *байлау-шешиу, үзиу-жалғау* хәм т.б. Мысалы: Сол тийкарда *үзилип қалған* сауда байланысларын қайта *жалғамақшы* (Т.Қайыпбергенов). - *Босаттым*, жас үлкенлер! Үш күн болды кеткенине, ғапылда қалмасын деп сизлерди өзим излеп шықтым. - *Байлаң* қолын! - деп буйырды шайық (Т.Қайыпбергенов). Анау екеуине шофёр отлап жүрген еки ешектің тусауын *шешип* әкеліп, қолларын артына қайырып, тырыстырып *байлады* (Ш.Сейтов).

7. Адамлардың өз ара байланысын, алыс-берисин аңлатыушы фейиллерден жасалған антонимлер: *алмақ-бермек, алыу-сатыу* хәм т.б.

Мысалы: *Алмақтың бермеги бар* (Қ.х.н-м.). *Үй соғыу* жақсылардың иси, *бузыу* доңызлардыки (Т.Қайыпбергенов). - *Дүканда ун бар ертең аласаң, дүканшы «бүгин басқа сауданы жүргізбей таслайды, унның килолап өлшеуі кыйын, нарқы арзан»* - деп сатпай тур, ертең *сатажақ*, - деди Абыллаға карап Мәдияр (Ш.Сейтов).

II. Предмет халатына байланыслы фейиллерден жасалған антонимлер төмендегидей топарларға бөлинеди:

1. Предмет халатындағы өзгерістерді сәулелендіріуші фейиллерден жасалған антонимлер: *ауырласуу-жеңиллесуу*, *асыруу-кемейтуу* (*жоба*), *ысытуу-сууытуу*, *зорайуу-пәсейуу* (*жамғыр*), *күшейуу-пәсейуу* (*самал*), *тезлесуу-әстелеуу* (*машина*) хәм т.б. Мысалы: Денеси биресе *жанды*, биресе *сууыды*, төртинши күни таңның алдында Ақбийдай биротала тамам болды (Т.Қайыпбергенов). Сонлықтан тезликті өзгертуу ушын сцеплениени ямаса тормозды қайта-қайта басып, жийи-жийи газди *пәсейтип*, я *күшейтип* отырууға туура келди (А.Дәулетмуратов).

2. Предметтің пайда болуу хәм тамам болууын аңлатыушы фейиллерден жасалған антонимлер: *тууылыу-өлиу*, *жаныу-өшиу*, *көгериу-қуурау* хәм т.б. Мысалы: - Бизге бала *туудырып* елди көбейтпекшимисең? Олар және *гәреп болады*, сен ширкин гәреп қыласаң! (Т.Қайыпбергенов). Күни менен *жанып* турған электр нурлары он екилерден кейин бирим-бирим *сөне баслады* (Ө.Ембергенов).

III. Адамларға тән болған халат хәм мүнәсибетлерді сәулелендіріуші фейил антонимлер төмендегидей топарларға бөлинеди:

1. Адамлардың руухый халатын сәулелендіріуші фейиллерден жасалған антонимлер: *күлиу-жылау*, *қууаныу-қайғыруу*, *сүйиниу-күйиниу*, *рәхәтлениу-азапланыу* хәм т.б. Мысалы: Заводтың естелик альбомында биринши рет өзимнен айнамаған әкемнің сүүретин көрип *қуғансам*, дайымның фамилиясында екенлигиме қатты өкинип *қана болдым* (А.Азизов). Кийели дүнья! Биреулерди *жылатпай*, биреулерди *күлдирмейсең* (Т.Қайыпбергенов). *Қуғанды* ма, *қыйналды* ма, хатты тутып қолына («Қырық қыз» дәстанынан).

2. Адамлардың физиологиялық халатын сәулелендіріуші фейиллерден жасалған антонимлер: *жасаруу-қартайуу*, *семириуу-азыуу* хәм т.б. Мысалы: Екеуи де толысып *семирди*. Шеке тамырлары шертилип, андыз шөптей *азғанын*, ернинің бир жағы айғыз-айғыз жарылғанын Аманлық енди көрди (Т.Қайыпбергенов). Барлық кеселден айығып, үшінши күн дегенде таңланғанға «түпирип қара» деп булттан шыққан айдай жарқылдап шыға келди, он сегизиндегидей *жасарыпты* (Ш.Сейтов). Мен *қартайдым*, мени сайламаң деп үйлерге кирип шықса да бәрибир сайланып кетти (Ш.Сейтов).

3. Адамлардың материаллық жағдайын сәулелендіріуші фейиллерден жасалған антонимлер: *байуу-кәмбағалласуу*, *тойыныу-жарлыланыу*, *жыйнау-сарыплау* хәм т.б. Мысалы: Жетимнің бир тойғаны шала *байығаны* (Қ.х.н-м.). Нәубеттеги жаугершиликтен кейин ортадәрмиян хожалықлардың дерлик барлығы *кәмбағалласты* (Т.Қайыпбергенов). Байдың сонша

жыллардан берли тис-тырнақлап *жыйнаган* байлығын баласы бир жылдың ишінде *сарыплап* жиберипти (Ққ.х.е.).

4. Адамлардың өз ара мүнәсибетин сәулелендириуши фейиллерден жасалған антонимлер: *урысыў-жарасыў, ажырасыў-жарасыў, сәлемлесіў-хошласыў, ақлаў-қаралаў, еслеў-умытыў* хәм т.б. Мысалы: Соң мени таныды да орнынан ушып турып, еки қоллап *сәлемлести*. Ол мениң менен *хошласып*, тап сегиз улын үйлендирерде төлейтуғын «қалың мал» аўырманлығын көтере алмағандай, ийни төмен түсип, аллея бойлап әстен кете берди (А.Дәўлетмуратов). -Ким менен *урыссаң, жәнжеллессең, жарасқандай* саңлақ қалдырыўды үйрениуиң керек, улым! (Т.Қайыпбергенов).

5. Улыўма бир-бирине қарсы, бири екиншисин бийкарлайтуғын хәрекетлерди сәулелендириуши фейиллерден жасалған антонимлер: *сақлаў-жоғалтыў, жоғалтыў-табыў, ашырқаў-тойыў, мақтаў-жаманлаў* хәм т.б. Мысалы: - Ел *ашырқады* десек сизлер *байыпсыз?* - Қудай биреўден алып, екиншисине береді (Т.Қайыпбергенов). Көпшилик *мақуллаған* менен *наразылықлар* да болып атыр (Т.Қайыпбергенов). Адамның адам *өлтириу* қолынан келеди, лийкин *тирилтиу* қолынан келмейди... (Ш.Сейтов).

Қоспа фейиллер де антоним бола алады. Бунда тийкарғы фейил қоспа фейиллердиң лексикалық тийкарын қурайды. Мәселен: *кирип келди-шығып кетти, баратыр-киятыр*. Бунда *кириу-шығыу, барыу-келю* сөзлери антоним болады. Мысалы: Пиядасы, арқаламайшысы сыймай атырған дәрўазаның дәл ортасында шығып киятырған түйе менен кирип баратырған түйениң сазағы берман сүйреп, тар дәрўазаға тығын болып атыр, *кирежақ кире алмайды, шыгажақ шыға алмайды* (Ш.Сейтов). *Кел демек бар, кет демек жоқ* (Ққ.х.н-м.).

Антоним қоспа фейиллердиң тағы бир топары атаўыш сөзлерге көмекши фейиллердиң дизбеклесип келиуинен жасалады: *жек көриу-жақсы көриу, үмит етиу-гүдер үзиу* хәм т.б. Мысалы: Адамның адамды өлтириу қолынан келеди, лийкин, тирилтиу қолынан келмейди, *жан алмақ аңсат жан бермек қыйын ...* (Ш.Сейтов). *Жақсы көрсем қәйтейин!* -деп еки көзин жеңи менен сыпырды (Ш.Сейтов). *Жек көрген* адамның өзин соншелли баспалатқанына тап усы мәўлетте бир жарылғыш бомба болмағанына қатты өкинди (Ш.Сейтов). Айтгүл Базарбайды келер-аў деп *үмит етип* қурақ көрпешелерди төсестирип, дәстүрханды молдан жайды (Ш.Сейтов). Үш күннен кейин Зубайда биротала *үмитин үзди* (Ш.Сейтов).

Фейиллерден жасалған антонимияда *-ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе* аффикслериниң жәрдемінде антонимлер жасала ма? деген мәселе тартыслы пикирлерди туўдырмақта. Бизге мәлим бул аффикслер жәрдемінде фейилдиң болымсыз формалары жасалады. Фейилдиң болымлы хәм болымсыз түрлери антоним жасай ма? Айырым илимпазлар оларды антоним емес деп есапласа, айырым илимпазлар антонимлердиң айырықша бир түри деп есаплайды.

Өзбек тил билиминде бул мәселени Р.Шукуров терең хәм хәр тәрәплеме изертлей отырып, келбетлик фейил формасының болымлы хәм болымсыз түри антоним болатуғынлығын дәлиллейди. Ал анықлық мейил формасындағы болымлы хәм болымсыз фейиллер антоним бола алмайтуғын

анық тиллик фактлер жәрдеминде көрсететди.¹ Биз Р.Шукуровтың пикирин толық қоллап-қуғатлаймыз. Ҳақыйқатында да, келбетлик фейилдің болымлы хәм болымсыз формалары өз ара антоним бола алады. Мысалы: *оқыған-оқымаған, пискен-писпеген, келискен-келиспеген*.

Көпшиликке мәлим, келбетлик фейил өзине еки сөз шақабының фейил хәм келбетликтің мәнисин бириктириўши, бет билдирмейтуғын фейил формасы. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейилдің *-ған//ген (-қан//-кен), туғын, -ар//ер, р, -мас//-мес (-бас//-бес, -нас//-нес) жақ, -ыўшы//-иўши, -ыўлы//-иўли, -мақшы//-мекши (-бақшы//-бекши, -пақшы//-пекши)* формалары атрибутивлик-анықлаўышлық хызмет атқарады. Өзбек тил билиминде Б.Исабеков оларды антонимлер деп санамайды.²

Келбетлик фейил бир тәрәптен келбетликке жақын, келбетлик сыяқлы ол атлық сөзлерге қатнаслы анықлаўышлық хызмет атқарыўы олардың өз ара антонимиялық қатнасқа түсиўин тәмийинлейди. Әсиресе, *-ған//ген* формалы келбетлик фейиллердің антоним болыўын тиллик фактлер толық тастыйықлайды. Мысалы: *Оқыған* озар, *оқымаған* тозар (Ққ.х.н-м.). Бул мысалда келбетлик фейиллер субстантивлесип қолланылған хәм *оқыған* сөзи *билимли, саўатлы* деген мәнини, *оқымаған* сөзи *билимсиз, саўатсыз* деген сөзлер менен синонимлик қатнасқа түсе алады.

Дурыс, фейилдің анықлық мейилиндеги *келди-келмеди, кетти-кетпеди, жылады-жыламады* сыяқлы сөзлер антонимлик қатнасқа түсе алмайды, себеби бунда тек бир хәрекет болып, оған қарама-қарсы қойылыўы мүмкин болған хәрекет жоқ. Ал, келбетлик фейилдің болымлы хәм болымсыз формалары хәрекет арқалы предметтің белгисин билдирип келгенде, оларда антонимлик қатнас пайда болады. Олар түрли түбирге ийе антонимлер сыяқлы бир мәнисинде ямаса барлық мәнилеринде бир-бирине антонимлик қатнасты пайда етеди. Р.Шукуров буған мысал етип *пишган-пишмаган* келбетлик фейиллерин алып, оны тиллик фактлер жәрдеминде барлық мәнилеринде антоним болыўын дәлилlep көрсеткен.³

Хәзирги қарақалпақ тилинде де өзбек тилиндеги сыяқлы келбетлик фейиллер өз ара антонимлик қатнасқа түседі. Мысалы: *Пискен* гербиштен салынған тырнақлар унырап түлеген (Т.Қайыпбергенов). Кемпир ол аўылға барса жарма еле *писпеген* екен (Ққ.х.е.). Басында малақай, узын бойлы, сын-сынбаты *келискен* жигит кирип келди (А.Абдиев). *Келиспеген* исинди, быламық сындырар тисинди (Ққ.х.н-м.).

Улыўма айтқанда, *-ған//ген* формалы келбетлик фейиллердің болымлы хәм болымсыз формалары өз ара антонимлик қатнасқа түсе алады.

III.6. Рәўишлерден жасалған антонимлер

¹ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.14-15.

² Исабеков Б. Антонимия ва бўлишсизлик категорияси. –Ўзбек филологияси масалалари. //ТашГУ илмий ишлар тўплами. 1971. –Б.99.

³ Шукуров Р. Көрсетилген мийнети. –Б.15.

Антонимлер ҳаққинда жазылган илимий изертлеулерде олардың белги билдириуши сөзлерден, яғный келбетлик хэм рәуишлерден болатуғыны айрықша атап өтиледі. Қарақалпақ тили материаллары тийкарында таярланған бизиң жұмысымызда да антонимлердиң көпшилик бөлеги белги билдириуши сөзлерден, соның ишинде рәуишлерден өнимли жасалғанлығы анықланды. Бул антонимлердиң мәнилик өзгешеликлерине байланыслы болып, қарақалпақ тилинде өнимли сыпатқа ийе. Буларды төмендегидей мысалдан көриуге болады: *Ерте* турып, *кеи* жатқан, *Өмири* зая жулдыздай («Қырық қыз»). *Душпан күлдирип*, *дос жылатып* айтады (Ққ.х.н-м.). *Ишкеним алдымда*, *ишпегеним артымда* (Ө.Ембергенов).

Рәуишлерден жасалған антонимлерди лексикалық мәниси жағынан түрлерге бөлип көрсетиуде өзбек тил билиминде Р.Шукуровтың мийнети¹ айрықша дыққатқа ылайық.

Изертлеулер нәтийжесинде биз хәзирги қарақалпақ тилиндеги рәуишлерден жасалған антонимлердиң лексикалық мәниси жағынан төмендегидей түрлерин анықлауға еристик:

1. Хәрекеттиң орынланыуы усылы, жағдайы менен байланыслы болған рәуишлерден жасалған антонимлер: *тез-әсте*, *бирге-өз алдына*, *досларша-душпанларша*, *мәжбүрий-ықтыярлы*, *жаңаша-ескише*, *зордан-биймәлел* хэм т.б. Мысалы: Тақыр жерлер гезлесе, *Жылдам* кетип барады. Таўлар-таслар үстинен, *Әсте* өтип барады («Мәстапша» дәстанынан). Ғазлар ушар эне, халықлап *әсте*, Не ушын гей бүлбил шырлар кәпесте, Аспанға ҳаўалап ушқан қусларым, Неге *тез* айланып түседі жерге (Қ.Мамытова).

2. Хәрекет ямаса белгиниң муғдарын билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *көп-аз*, *артық-кем*, *толы-бос* хэм т.б. Мысалы: Егер гүнасы *көп* болса, *азырақ* берейик дегеним ғой (Ө.Хожаниязов). *Артық* кессең де, *кем* кессең де өлтиремен (Ққ.х.е.). *Тамтар* болды суўлары, Ексе егин питпеди (Жийен жырау). Суўы шийрин, оты *мол*, кийик пенен ылаққа (Т.Жумамуратов).

3. Болып өткен хәрекет ямаса белгиниң ўақты билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *кеше-бүгин*, *бурын-хәзир*, *әдеп-соң* хэм т.б. Мысалы: *Кеше* бәкенниң жартысы суўда жатыр еди, *бүгин* тасырайып сыртта қалыпты (Ш.Сейтов). *Әдеп* өзи, *соңын ала* Бектурсынды да соған жаллап жиберди (А.Бегимов). *Бурын* көлик таппай ағарып шашың, Гүпшекледидиң алыс жолдың арбасын, *Хәзир* бәри таяр самолёт, машын (И.Юсупов).

4. Хәрекеттиң үзликсиз бәрхама болып туратуғын ўақты билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *күндиз-түнде*, *қысы-жазы*, *азанлы-кеи* хэм т.б. Мысалы: Улы *түнде*, қызы *күндиз* уйықлайды, Хеш кимге билинбес жүргенде изи (Ққ.х.ж.). *Қысы-жазы* солай, қарасын таңлап кийеди (Т.Қайыпбергенов).

5. Хәрекеттиң иске асыу ўақты шамалап көрсететуғын рәуишлерден жасалған антонимлер: *бүгин-ертең*, *ертели-кеи*, *быйыл-жарын* хэм т.б.

¹ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.22.

Мысалы: Мениң пәмлеуімше олар *бүгин-ертең* бул жерлерге де келип қалады (Ә.Тәжимуратов). *Ертели-кеш* ол бәринен хабар тауып, меннен қатты ренжийтуғынлығын сеземен (А.Садықов). *Быйыл-жарын* мектеп мәселеси де шешилип қалар, хәзирше усы жерде оқый турасызлар (Ш.Сейтов). Демек, бундай мәнидеги антонимлер жуп сөзлер арқалы аңлатылады.

6. Предметтиң ямаса хәрекет-қубылыслардың белгили бир тәрәпин көрсететуғын рәуишлерден жасалған антонимлер: *басы-соңы, басы-аяғы, иши-сырты, оңы-териси, оңы-солы* хәм т.б. Мысалы: *Иши* пүтин, *сырты* түтин (Ққ.х.н-м.). *Басы* қутлы, *соңы* ұайран Бозатау (Әжинияз). Ол пақыр да *алдына* тартса, *артына* жетпей өз күнин зорға көрип отыр (Н.Дәўқараев). *Сол* қолында наганы бар, *Оң* қолында еки жүзли, *Жарқылдаған* алмас қанжар (С.Бекназаров).

7. Ис-хәрекеттиң иске асыу орнын, бағдарын билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *өрдән-ыққа, аржақ-бержақ, оңы-солы, төмен-жоқары, алда-кейінде, арман-берман* хәм т.б. Мысалы: Қәлеке байдың *өрдән-ыққа* шауып жүргенин еситип «Әй сол мени бир бәлеге шатады ғой», - дейтуғын еди (Ә.Тәжимуратов). *Арман* шабар қараша ат, *Берман* шабар қараша ат (Ққ.х.ж.). Қамшы урды керилип, *Оңы* менен *солына* («Қырық қыз»). Қалман белгисиз адам емес, *аржаққа* да, *бержаққа* да белгили аты шығып атырған адам ғой (Ә.Тәжимуратов).

8. Ис-хәрекеттиң, предметтиң белгисиниң артық ямаса кемлигин, муғдарын, өлшемин билдиретуғын рәуишлерден жасалған антонимлер: *көп-аз, мол-аз, бирталай-азғана, азмаз-көбирек* хәм т.б. Мысалы: *Аз* емесдур қарақалпақ *көп* (Бердақ). Бәршеси еки аббазы, Қайғы болмас *көби-азы* (Өтеш). Аўырыу *батпанлап* кирип, *мысқаллап* шығады (Ққ.х.н-м.). Сөйтип хәр жылғы қымбатшылықта *азғана* қаржы жумсап, *бирталай* пайда алыуға ериседи (Ә.Тәжимуратов).

9. Ис-хәрекеттиң орынланыу усылын, хал-жағдайын билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *ерсили-қарсылы, оңлы-соллы, арнап-билқастан, жортаға-бийықтыяр* хәм т.б. Мысалы: Түрли қыялға берилип, тыным таппастан *ерсили-қарсылы* гезип жүрген суўпы, еки туўысқанды көрип бетине қан жуўырайын деди (Т.Қайыпбергенов). Усы хабарды Сизге *арнап* айт деген еди Төреш ағам, - деди атлы адам (Ж.Сапаров). Өйткени мен оған *билқастан* соқлыққандай сезилдим (У.Пиржанов).

10. Улыўмаластырыу мәнисин билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер: *жақсы-жаман, ыссы-суўық, иши-сырты* хәм т.б. Мысалы: *Ыссы-суўығына* көнгенбиз бәлким (И.Юсупов). Күйгенимнен *жақсы-жаман* сөйлермен (А.Мусаев). *Жақсы-жаман* сөйлеген болсам, ырза бол шайқым, Маман бийге де солай де (Т.Қайыпбергенов).

11. Ис-хәрекеттиң избе-из әмелге асырғанлығын билдириуши рәуишлерден жасалған антонимлер. Мысалы: Биреу *ерте*, биреу *кеш* адамның болажағы усы (Ә.Тәжимуратов). Гүлайымдай сулыўды, *Гә жаманлап, гә мақтап* («Қырық қыз»).

Солай етип, рәуишлерден жасалған антонимлер өзлериниң саны хәм мәниси бойынша белгили орынды ийелейди. Семантикалық жақтан

рәуишлерден жасалған антонимлер атлықларға хәм фәйиллерге салыстырғанда бай хәм жән-жақлы болып келеди. Бул олардың семантикасына, яғный рәуишлердің сапалық мәни аңлатыуына байланыслы болады.

III.7. Басқа сөз шақапларындағы антонимия қубылысы ҳаққында

Сөз шақаплары арасындағы антонимияда қарама-қарсы мәнили тил бирликлериниң мүмкиншилигин ашыуға жәрдем беретуғын сөзлердің сөз жасаушы байланысы айырықша орын ийелейди. Сөзлердің сөз жасау, жақынлығын анықлау сөз шақаплары арасындағы антонимияның мазмунын түсиниуге мүмкиншилик береді. Мәселен, «әсте» рәуиш сөзине «көзди ашып жумғанша» деген фәйил фразеологизм антоним болады: Есикти әсте ашып ишке кирдим (К.Султанов). Олар көзди ашып жумғанша тым-тырақай болды (К.Султанов).

«Арықлық» атлық сөзи контекстте «семиз» фәйилине, «семизлик» келбетлик сөзине антоним бола алады. Мысалы: Шапқан атым *арықлықтан* сүринди (Бердак). Өзи аппақ болып *семирип* кетипти (Т.Қайыпбергенов). *Семизликти* қой көтерер (Ққ.н-м.).

Енди сөз шақаплары арасындағы антонимия бойынша илимпазлардың пикирлерин көрип шығайық. Л.А.Новикова сөз шақаплары арасындағы антонимияны сөйлеу тилине тән антонимиялық қубылыстың бир түри сыпатында қарайды. Олардың максимал айырмашылығын белгили бир сөйлеу ституациясындағы қарама-қарсылыққа байланыслы деп есапласа [Новикова, 1966:85]. Е.С.Корюкина «хәр қыйлы сөз шақаплары арасындағы антонимия тиллик антонимия болады, себеби түбирдеги мәнилердің қарама-қарсылығын тәмийинлейди» деп жазады [Корюкина, 2014:22]. Е.Н.Миллер «антонимия – бул мәни, мазмун планындағы категория, сонлықтанда қарама-қарсы мәни билдиретуғын қәлеген номинатив бирликлер сәулелениу планынан ғәрезсиз қарама-қарсы қойылады» - деп тастыйықлайды [Миллер, 1980:78].

Жоқарыда билдирилген пикирлерден мәлим болыуына қарағанда, қубылыстың бирдей мазмунға ийе екенлигин аңлататуғын түсиникти билдиретуғын сөзлер мәнилик қатнасы жағынан тең хуқықлы, сонлықтан да хәр қыйлы сөз шақапларына киретуғын сөзлер анау ямаса мынау хәрәкет, белги, объектти аңлатыуда бирдей мүмкиншиликке ийе. Мәселен, Сутканың күннің батыуынан түнге шекемги уақытты билдиретуғын «*кеш*» сөзиниң тийкарында жасалған «*кешки*», «*кеште*» сөзлери, сутканың түннің тамамланып күндиз боламан дегенге уақыт аралығын билдиретуғын «*азан*» сөзинен жасалған «*азанғы*», «*азанда*» сөзлерине антоним болады. Солай етип, сөз шақапларындағы антонимия сөзлердің өз ара қарама-қарсылығын билдиреди.

Изертлеушилер соның менен бирге, бир сөз шақабынан болған антонимлер симметриялы, ал хәр қыйлы сөз шақабынан жасалған

антонимлер ассимметриялы болатуғынын көрсетеди. Бул тууралы немис тилин изертлеуши Е.Н.Миллер былай жазады: Антонимия келеген уақытта реал дуньянын бир мазмунундагы кубылысын сүүлелендиреди. Сонлыктан да сөз шакаплары арасындагы антонимия сәйкес грамматикалык категорияларга **ассим**метриялы емес, ал керисинше, грамматикалык категориялар номинатив бирликлердин сәйкес антонимлик оппозицияларына ассимметриялы болады [Миллер, 1981:82].

Солай етип, сөз шакаплары арасында антонимиялык қатнастар жасайды. Олар сөз – турақлы сөз дизбеги, сөз – сөз дизбеги, сөз – сөз моделлери түрінде ушырасады: Жаңаны қууатлап күтпеген жерде, Ескиликтин егиз тууары болар (жаңа - келбетлик, ескилик - атлык); Жаңаша ойлауды журтқа үйретип, Өзин гөне сүрдеу жол менен кеттин (И.Ю.Супов) (жаңаша - рәуиш, гөне - келбетлик); *шад* – қабағынан қар жабыу; *узақ* – таяқ таслам жер. Бул мысалда «*шад*», «*узақ*» сөзлери турақлы сөз дизбеклерине антонимлик қатнаса ийе. Журт жумған аўзын ашқан жоқ еди, тек Серимбет ғана баслыққа сөйледи (О.Айжанов). (жумған аўзын ашпау – сөйлеу); Ол елден шыққанда егил-тегил жылап жүр еди (Т.Қайыпбергенов). Биреулер шақак атып күлиседи (Ш.Сейтов). Бул мысалда «жылау» фейили «шақак атып күлиседи» турақлы сөз дизбегине мәнилик антоним. Биз жоқ-жуқа заманда да (И.Ю.Супов); Қой үстине торғай жумалап, Жесир қатын жүз қой айдаған (И.Ю.Супов). Бул мысалдағы «жоқ-жуқа» жуп сөзи келбетлик сөз болса, оған контекстте антоним болған «қой үстине торғай жумалап» турақлы сөз дизбеги фейил фразеологизм болып табылады.

Жоқары да келтирилген қарақалпақ тилинің материаллары хәр қыйлы сөз шакапларында антонимлер жумсалатуғынын тастыйықлайды, бир сөз шақабынан жасалған антонимлер симметриялы болатуғын болса, хәр қыйлы сөз шақабынан жасалған антонимлер ассимметриялы болады. Хәр қыйлы сөз шакапларынан жасалған антонимлердин мәниси контекстте анықланады.

Қарақалпақ тилиндеги атлықлардан жасалған антонимлерди мәниси бойынша он топарға бөлип қарауға болады:

1) адамлардың өз ара мүнәсибетин аңлатыушы атлықлардан жасалған антонимлер: *дос-душпан, ағайин-жат*;

2) адамлардың жәмийетлик турмысына байланысly түсиниклерди аңлатыушы атлықлардан жасалған антонимлер: *байлық-кәмбағаллық, молшылық-жетиспеушилик*;

3) адамлардың дунья қарасына байланысly болған түсиниклерди аңлатыушы атлықлардан жасалған антонимлер: *ескилик-жаңалық, зулымлық-еркинлик*;

4) адамлардың психологиялық халаты, характерине байланысly түсиниклерди аңлатыушы атлықлардан жасалған антонимлер: *шадлық-қайғы, қууаныш-ашыу*;

5) күнделикли өмирге, үрп-әдетке байланысly түсиниклерди аңлатыушы атлықлардан жасалған антонимлер: *өмир-өлим, той-аза*;

6) уақытлық мәни билдириуши түсиниклер менен байланысly атлықлардан жасалған антонимлер: *қыс-жаз, ерте-кеш*;

7) саўда-сатық ислерине байланыслы атлықлардан болған антонимлер: *аларман-сатарман, арзанышылық-қымбатышылық;*

8) диний түсиниклерди аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *бейиш-дозақ, гүна-саўап;*

9) кеңисликтеги тәрәплерге байланыслы түсиниклерди аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *арқа-қубла, батыс-шығыс;*

10) жыныслық мәни аңлатыўшы атлықлардан жасалған антонимлер: *қыз-бала, қораз-мәкийен.*

Қарақалпақ тилинде басқа сөз шақапларының субстантивлесип келип, антоним дүзиўи өнимли қубылыс. Мысалы: *жақсы-жаман, дос-душпан, аларман-сатарман* хәм т.б.

Келбетлик сөзлер арасындағы антонимлер лексикалық мәниси бойынша адамларға тән болған қәсийетлерди билдириўши, хайўанларға тән болған белгилерди билдириўши, адамлар хәм хайўанлардың белгилерин, өз ара қатнасын билдириўши антонимлер деп үлкен үш топарға, бул топарлардың өзлери бир неше киши топарларға бөлинди. Жумыста олардың хәр бирине көркем шығармалардан мысал келтирилди. Рәўиш хәм фейиллер арасында да антонимлер лексикалық мәниси бойынша бир неше топарларға бөлип көрсетилди.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлер қурылысы бойынша *түбир-түбир, түбир-дөрәнди сөз, түбир-қурамалы сөз, түбир-бириккен қоспа сөз, түбир-жуп сөз, түбир-тәкирар сөз, түбир-фразеологиялық сөз дизбеги, дөрәнди сөз-дөрәнди сөз, дөрәнди сөз-қурамалы сөз, дөрәнди сөз-бириккен қоспа сөз, дөрәнди сөз-жуп сөз, дөрәнди сөз-тәкирар сөз, дөрәнди сөз-фразеологиялық сөз дизбеги, қурамалы сөз-қурамалы сөз, қурамалы сөз-бириккен қоспа сөз, қурамалы сөз-жуп сөз, қурамалы сөз-фразеологиялық сөз дизбеги, бириккен қоспа сөз-фразеологиялық сөз дизбеги, жуп сөз-жуп сөз, жуп сөз-тәкирар сөз, жуп сөз-фразеологиялық сөз дизбеги, тәкирар сөз-тәкирар сөз, тәкирар сөз-фразеологиялық сөз дизбеги, фразеологиялық сөз дизбеги-фразеологиялық сөз дизбеги* модельлеринде ушырасады. Жумыста бир түрдеги модельлер анализленди.

Бирдей түбирли антонимлерди аңлататуғын *-лы//-ли, -сыз//-сиз* аффикслери, фейилдің дәреже категориясының *-н, -ыл//-ил* қосымталары, өнимсиз жумсалатуғын *-шең, -дар* аффикслери, барыс сеплигиниң *-га//-ге, -қа//-ке* формаларының шығыс сеплигиниң *-дан//-ден, -тан//-тен* қосымталарының мәнисине қарама-қарсы мәни аңлатып келетуғын (үйге-үйден), сондай-ақ басқа тиллерден өзлестирилген аффикслердің антонимлерди жасаўдағы хызмети анықланылды (*инфекция-дезинфекция, импорт-экспорт*).

Сондай-ақ, бул бапта антонимлердің сөз шақапларына қатнасы анықланды. Қарақалпақ тилиндеги атлық антонимлер адамлардың өз ара мүнәсибетин аңлатыўшы, адамлардың социаллық турмысын билдириўин, минез-қулық, ўақыт, үрп-әдет, саўда-сатық ислерине диний түсиникке, кеңисликтеги тәрәплерге, жыныс хәм туўысқанлықты билдириўши атлық антонимлер үйренилди.

Келбетликтен жасалған антонимлер адамлардың минез-құлық өзгешелигін билдиретуғын, психологиялық қалатын, социаллық хәм экономикалық жағдайын билдиретуғын, өз ара қатнасын билдиретуғын келбетлик антонимлер, хайуанларға тән болған қасиет, олардың жасау шараяты хәм физиологиялық өзгешелигін билдиретуғын, затларға тән өзгешеликті билдиретуғын келбетликлер үйренилди.

Фейиллерден жасалған антонимлер қарама-қарсы бағдардағы хәрекетти сәулелендириуши, ишкериге хәм сыртқа болған бағдарды аңлатыушы, қандай да бир предметти ашыу хәм жабыуды сәулелендириуши, кийиниу хәм шешиниуди аңлатыушы, предметтиң көлеминдеги өзгеристи сәулелендириуши, предмет қалатына байланыслы өзгерислерди сәулелендириуши, адамларға тән болған қалат хәм мүнәсибетлерди сәулелендириуши фейиллерден жасалған антонимлер анықланды.

Рәуишлерден жасалған антонимлер хәрекеттиң орынланыу усылы, жағдайы менен байланыслы, хәрекет ямаса белгиниң муғдарын билдириуши, болып өткен хәрекет ямаса белгиниң уақтың билдириуши, хәрекеттиң үзликсиз болып туратуғын уақтың билдириуши, хәрекеттиң иске асыу уақтың шамасын көрсететуғын, ис-хәрекеттиң иске асыу орнын көрсететуғын, ис-хәрекеттиң, предмет белгисиниң артық ямаса кемлигин, муғдарын көрсететуғын рәуишлерден жасалған антонимлер анықланылды.

Антонимлик жуплықлар бирдей сөз шақабына қатнаслы болыуы керек. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги антонимлердиң сөз шақапларына қатнасын үйренип қарағанымызда, атлық, келбетлик, рәуиш хәм фейиллер арасында антонимия қубылысы көп ушырасады. Сондай-ақ алмасықлар, таңлақлар арасында бирең-сараң антонимлер ушырасады. Мысалы: *анау-мынау*, *төт-төте-төте*, *жит-кишко* хәм т.б. Сонлықтан биз тек төрт сөз шақабының антоним болыуына тоқтадық. Ж.Мусин қазақ тилиндеги антонимлерди лексикалық мәниси жағынан алты топарға, Р.Шукуров оларды сегиз топарға бөлип қарайды.

IV БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АНТОНИМЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ

IV.1. Антонимлердің тийкарғы хызметі

Көркем шығармалардың тилинде көркемлеу қураллары хызметин атқаратуғын сөзлердің бир топарын мәниси бойынша қарама-қарсы сөзлер – антонимлер қурайды. Антонимлер адамлардың предметлерди, ұақыяларды, кубылысларды, белгилерди бир-бирине салыстыра таныуы тийкарында пайда болады. Мысалы: *кел, кет, отыр, тур* хәм т.б. хәрекет атамалары болып, ис-хәрекеттиң бағдарын (*кел, кет*), халат мәнисин (*отыр, тур*) аңлатады.

Қарсылас мәнилерди контекстке ендириу арқалы ой-пикирдің тәсирли анықлылығы пайда болады. Өйткени онда антонимлер арқалы предметке, кубылысқа, олардың белгилери арасындағы сапалық хәм санлық қарама-қарсылық айрықша белгилеп өтиледі. Антонимлерге тән усындай белгилер олардың қарым-қатнас процесинде жийи қолланылыуына мүмкиншилик береді. Көркем шығармаларда антонимлер конкрет сүүретлеуде қолланылады. Бул жағдайда олар А.Нажимовтың дурыс көрсеткениндей: «Антонимлер гәп ишинде қатар қойып қолланылғанда, олар арасындағы қарама-қарсылық жағдай бизге тәсирлирек сезиледи».¹ Мысалы: *Билгир* бар жерде *надан* бар, *Жақсы* бар жерде *жаман* бар, *Жорға* бар жерде *жортақ* бар, *Батыр* бар жерде, *қорқақ* бар, *Қосшы* бар жерде *басшы* бар, *Душшы* бар жерде *ашшы* бар, *Той* бар жерде *жырау* бар, *Өлим* бар жерде *жылау* бар, *Жан* бар жерде *қаза* бар, *Қууаныш* бар жерде *уғайым*, Егиз тууған қудайым (Т.Жумамуратов).

Бул келтирилген қосық қатарларында антонимлер айтылған ой-пикирдің тыңлаушы менен оқыушыға тәсирли болып еситилиуин (оқылыуын), түсинилиуин тәмийинлеуге қатнасып тур. Антонимлер контраст түсиниклерди аңлатып, ой-пикирдің көркем хәм образлы болыуын иске асырған. Усыған байланыслы антонимлер көркем әдебият стилинде хәр түрли стильлик хызметлерде жумсалады.

Антонимлердің стилистикалық хызметі оғада күшли. Қарама-қарсы кубылысларды салыстырыуда оларды бир-бири менен қатар қойып теңлестириуде хәм усы усыл арқалы ойды тәсирли хәм анық етип түсиндириуде антонимлер айрықша хызмет атқарады. Усы өзгешелигине байланыслы болса керек, антонимлер әсиресе нақыл-мақалларда көп қолланылады. Мысалы: *Көз - қорқақ, қол - батыр. Өтирик-қаңбақ, шынсалмақ. Ақмақтың азасы* болғанша, *Ақыллының иниси* бол. *Ашшы* менен *душшыны* татқан билер, *Алыс* пенен *жақынды* жортқан билер. *Аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп.* Ешектиң ети *харам*, күши *хадал*. *Жақсының* жаты болмас, *Жаманның* уяты болмас. *Қорқақтың* қатыны болғаннан, *Батырдың* жесири болған жақсы.

¹ *Нажимов А.* Булақ көзлери. //Әмиүдәрә, 1977. –№9. –Б.101.

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында антонимлер қолланылған булардан басқа да мысал келтире бериуге болады. Антонимлер аўызеки халық дәретпелериниң көплеген түрлеринде тийкарғы көркемлеў қуралының бири сыпатында қолланылған.

Қарақалпақ классик шайырларының шығармаларында да антонимлердиң хәр түрли стильлик хызметлерде қолланылғанын көриуге болады. Мысалы: *Жақсы* адам сөз мәнисин аңлайды, *Жаман* адам пасық сөзди тыңлайды (Бердақ). *Жоқ* едим, *бар* болдым, кәмалға келдим (Әжинияз). Биреўлер *аш* болды, биреў *тоқ* болды (Өтеш).

Бул мысалда классик шайырларымыз өз көз-қарасларына сәйкес сүүретленип атырған ўақыяға байланыслы антонимлерди кең қолланған. Хәзирги дәўирде де жазыўшы хәм шайырларымыз өз дәретпелеринде антонимлерди сүүретлеў қуралы ретинде оғада көп қолланады.

Антонимлер тек антитеза хызметинде қолланылады деп шегаралаўға болмайды. Антонимлердиң қандай синтаксислик конструкцияларда қолланылатуғын, олардың байланыстырыўшылық, толықтырыўшылық, анықлаўшылық, хәрекет хәм жағдайдың избе-излигин, олардың алмасыўын тәмийинлейтуғын қурал хызметин атқаратуғынын да анықлаў теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе.

Антонимлер тилдиң көплеп қолланылатуғын көркемлик дереги болып есапланады. Олар хәр қыйлы стилистикалық хызметлерди атқара отырып, пикирди тыңлаўшы менен оқыўшыға тәсирли хәм образлы етип жеткерип бериўде үлкен әхмийетке ийе болады.

Антонимлерди стилистикалық жақтан қолланыўдың дереги, олардың семантикалық тәбиятына байланыслы болады. Антонимлер көркем әдебиятта қарама-қарсы түсиниклерди жасаўда тийкарғы тәсирлик дерек хызметин атқарады. Айрықша дыққатты антонимлердиң қандай стилистикалық конструкцияларда қолланыўына каратыў керек. Бул тәрәптен антонимлер өз ара қарма-қарсы қойылып ғана қоймай, күшейтиў, толықтырыў, анықлаў, улыўмаластырыў, ис-хәрекет хәм жағдайлардың үзликсизлигин, олардың алмасыўын иске асырады. Антонимлер төмендегидей стилистикалық хызметлер арқалы иске асады.

IV.2. Антонимлик стилистикалық фигуралар

Антонимия кубылысын изертлеўге арналған мийнетлердиң көпшилигинде олардың көркем шығармада қолланыў өзгешелиги сөз етиледи. Публицистикалық мақалаларда антонимия өзиниң стилистикалық функциясын кеңейтеди. Бул әхмийетли лексикалық категорияны толық хәм кең түрде түсиниўге мүмкиншилик беретуғын оның жаңа мәнилери жүзеге шығады. Соның менен бирге антонимлердиң тексттиң дәрелиўиндеги хызмети де әхмийетли. Әдетте антонимлер тәсирликти күшейтиўши, контрастты, антitezаны пайда етиўши қурал сыпатында хызмет атқарады. Сөзсиз бул изертлеўдиң әхмийетли хәм зәрүрли аспекти. Бирақ соның менен бирге антонимлердиң текстти дәретиў хызмети, пүтин текст ямаса

публицистикалық тексттің фрагментлерінің пайда болуындағы орнын көрсетудің де әхмийеті үлкен. Солай етип, объекттің кеңейіуі, анығырағы изертлеуі методтың кеңейіуі антонимлерді лексикалық категория сыпатында терең хәм толық сыпатлау мүмкіншилигин береді, антонимлердің текстте атқаратуғын көп түрлі хызметін көрсетеді. Солай етип, публицистикада антонимлердің қолланылыуы антонимлерді лексика-стилистикалық хәм көркемлеуі қураллары сыпатында жаңадан бахалау мүмкіншилигин береді.

Антонимия теориясы орыс тил билиминде белгили дәрежеде табысларға ерискени менен оның айырым машқалалары елеге шекем шешилмеді. Изертлеушілер градуал антонимиялық парадигмаларды аңлатыуға хәр қыйлы көз-қарастан қатнас жасайды, антонимлердің айырым түрлері – векторлық, цикллық, конверсив түрлері бойынша илимпазлардың пикирлері бирдей емес, олардың тексттегі хызметі жеткиликли үйренілмеген.

Қарақалпақ публицистикасындағы антонимлердің хызметі бойынша төмендегіше көрсетіп өтиуі орынлы:

1) Қарақалпақ тилинде хәр қыйлы стилистикалық фигуралардың пайда болуында тийкарғы база сыпатында **узуюаль** хәм контекстуаль, нейтраль хәм стильлик маркаланған антонимлердің хәр қыйлы түрлері хызмет етеді. Стилистикалық фигуралардың антитеза, оксюморон, антифразис, акротеза, амфитеза, диатеза түрлері қолланылған;

2) Публицистикалық мақалалардың тили ушын антонимлердің төмендегі хызметі тән болып табылады:

а) Контраст функциясы, яғный контрастлық қарама-қарсылық публицистикаға характерли болған ең тийкарғы өзгешелик. Бул функция стилистикалық фигура болған антитеза арқалы жүзеге асады. Мысалы: Бир кишкене елдің шайыры болсам да мен уллы ислердің парқын билгенмен (И.Юсупов). Жойтқан жоғымды да сол жерден таптым (И.Юсупов). Тоба! Қой бул адамларды, От пенен суу, кек хәм мийрим (И.Юсупов). Адам исенбейтуғын хәқыйқатлықтан, адам исенетуғын жалған артық (Ш.Сейтов). - Өйткени, сулуулық мудамы дәулет емес, апат келтиреді (Ш.Сейтов).

б) Басқасын бийкарлау тийкарында қарама-қарсы қойылып атырған белгилердің биреуін тастыйықлау функциясы. Бул функция акротеза стилистикалық функциясы арқалы жүзеге асады. Бул функция текстте қарсылас дәнекерли синтаксислик конструкциялар арқалы, биринши гезекте «ал» дәнекери арқалы жүзеге асады. Антонимиялық парадигманың компонентлерінің биреуі бийкарлау мәнисинде жумсалады. Оның хәрекеті оның менен тамамланбайды, ал күшейеді. Хәзирги қарақалпақ публицистикасында бул функция ең жийи ушырасады;

в) Бул функция бир теклес қубылысларды толық қамтып алыу, текстте қолланылған еки антоним көшерине қарама-қарсы бағдарланған, олар арасында турған аралық дәрежесинің сапасын жүзеге шығарады. Бул функция амфитеза стилистикалық функциясы арқалы жүзеге асады. Бул жағдайда гәптің қурылысында хәммеси, хәр қыйлы, хәр түрлі хәм т.б. сөзлер қатнасады. Бул функцияда жийи ушырасатуғын антонимлердің

дизбеги турақлы бирге қолланыўы хэм мәнилик пүтинлиги себепли турақлы сөз дизбегине айланған. Бундай конструкцияларға *ертеме-кешпе*, *азаннан-кешке шекем*, *азба-көппе* хэм т.б. киреди. Бундай конструкциялар публицистикалық текстлерге сөйлеў тилине тән сыпат береді.

г) Қубылыс, қәсийет, халатқа тән қарама-қарсылық хэм курамалылықты көрсетиў ушын да антонимлер жумсалады. Бул функцияда қарама-қарсы сапа бир ўақыттың өзінде пайда болады. Бул функция оксюморон стилистикалық фигурасында жүзеге асады. Оксюморон газета мақалаларында сийрек ушырасады.

д) Антонимлер градуал антонимлер парадигмасының ортаңғы сыңарын аңлатыў ушын жумсалады. Мысалы: жәннет - жасаў ушын нормал жағдай - дозак.

е) Сөзге қарама-қарсы мәни беріў функциясы стилистикалық фигура - антифразис арқалы орынланады. Антифразисте тырнақшаға алынған сөз текстте қарама-қарсы мәни аңлатып келеді. Мысалы: «Батыр» - қорқақ мәнисінде. «Жүйрик» - жүйрик емес мәнисінде.

ж) Антонимлер әҳмийетли текстти шөлкемлестириўши қурал есапланады. Ол мәнилик басқышта да, синтаксислик басқышта да көринеди. Антонимлер - когезияның бир куралы. Антонимлер сондай-ақ тексттиң модальлығын тәмийинлейди.

Әҳмийетли стилистикалық қурал сыпатында антонимлер газета мақалаларының атамасы сыпатында да қолланады: «Өзбекистан тәлим системасы: кеше хэм бүгин», «Парахатшылық ямаса агрессия»!, «Өтмишсиз келешек жоқ».

Көпшилик жағдайларда мақала темасында қолланған антонимлер публицистиканың темасы хэм машқаласын көрсететуғын таяныш сөз хызметин атқарып, олар текстте бир неше мәртебе қайталанып текстти беккемлейди.

Антитеза

Биз тил қурылысындағы антитезаны анықлаўда олардың қандай синтаксислик конструкцияларда жумсалатуғыны хэм қандай модельлерди дүзетуғынын анықлаўға хәрекет еттик.

Қарақалпақ тил билиминде бул мәселеге арналған Ш.Алланиязованың мақаласы жәрияланды.¹ Онда антитеза тилдиң барлық тараўларында ушырасып, ол қоспа гәплерде айрықша хызмет атқарып, пикир алысыўда ой-пикирди және де күшейтиў мақсетинде мазмуны жағынан бир-бирине қарама-қарсы түсиниклерди, бири екиншисине қарама-қарсы болған пикирлерди қарама-қарсы қойыў менен салыстырыў арқалы антитеза пайда болатуғыны айтылған.

Сондай-ақ, бул мақалада қоспа гәплерде антитезаның пайда болыў себеплерине де фактлер келтирилген. Қоспа гәплердиң еки сыңарында

¹ Алланиязова Ш. Қоспа гәплердеги антитеза. //Устаз (академик А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналады). –Нөкис: 2002. –Б.23-26.

антоним сөзлер келиуі арқалы, *-сыз//-сиз* және *-лы//-ли* қосымталы сөзлердің қоспа гәптердің сыңарларында келиуі арқалы, қоспа гәп сыңарларында тастыйықлаушы және бийкарлаушы сөзлердің жумсалыуы арқалы, қарама-қарсы мәнидегі сөз дизбектері арқалы, гәп ағзаларының қарама-қарсы тәкирарланып қолланылуы арқалы антитезалардың пайда болуы көрсетілген.

Биз жоқарыда айтқанымыздай, антитезаны анықлауда олардың қандай синтаксислік конструкцияларда жумсалатуғыны және қандай модельлерді дүзетуғынын анықлауға хәрекет еттік.

1. Бирдей предметтегі ямаса қубылыстағы қарама-қарсылықтарды билдиреди. Мысалы: Айдың он беси *жарық*, он беси *қараңғы* (Ққ.х.н-м.). Хәр адамның кеуіл сарайында және *нур*, және *көлеңке* бар (Т.Қайыпбергенов).

2. Хәр қыйлы предмет ямаса қубылыстар арасындағы қарама-қарсылықтарды көрсетеди. Мысалы: Арқанның *узыны* жақсы, сөздің *қысқасы* жақсы (Ққ.х.н-м.). *Арық* мал жанын жейди, *семиз* мал майын жейди (Ққ.х.н-м.).

3. Предметтің ямаса қубылыстың ишиндегі, сондай-ақ, хәр қыйлы предметтердің ямаса қубылыстардың арасындағы принципал айырмашылықтарды белгилейди, анықлайды. Бундай жағдайда бир предмет, қубылыс ямаса қәсийет тастыйықланады, ал оған қарама-қарсы предмет, қубылыс ямаса қәсийет бийкарланады. Мысалы: Ол *қана* болғанынан емес, ал *қууғананынан* жылады (Е.Өтепбергенли). *Алыстан* емес, *жақыннан* бир атлы көринди (Т.Қайыпбергенов).

Хәзирги қарақалпақ тилинде антитеза төмендегідей оппозиция модельлеринде көринеди.

1. X және Y. Мысалы: *Қууаныш* және *қайғы* бирге жүреди (Т.Қайыпбергенов). Баланың және буйрығы және жалына айтқан сөзи Қутымды елжиретип жиберсе, Тағайды *қууандырды* және *қапаландырды* (Ғ.Сейтназаров).

2. X пенен Y. Мысалы: *Ерте* менен *кешинде* (Күнхожа).

3. X бирақ Y емес. Мысалы: *Аласысын* артық алды, *Бересисин* берген емес (Бердақ).

4. X емес Y. Мысалы: Ол *қорқақ* емес, *мәрт*, *дәужүрек* екен (К.Мәмбетов). Ерназар негедур бул гәптерди *күйгелеклик* пенен емес, күтә бир *салмақлылық* пенен дауам етирер еди (А.Садықов).

Қарақалпақ тилинде антитеза жасауда атлық сөзлер жийи қолланылады. Атлық антитезалар аўызеки халық дәретпелеринде, классик шайырларымыз және хәзирги дәуирдегі поэзиялық шығармаларда көбирек гезлеседи. Мәселен, терме-толғауларда төмендегі қатарларда ушыратамыз: Ханға бермес қара бар, Бийге бермес төре бар, Нарға бермес мая бар, Атқа бермес ғунан бар, Қызға бермес жауан бар («Қарақалпақ фольклоры»).

Бул мысалдағы *хан-қара*, *бий-төре*, *нар-мая*, *ат-ғунан*, *қыз-жауан* сөзлери атлық антитеза болады. Классик шайырларымыздың шығармаларында да атлық антитезалар ушырасады. Мысалы: Қытай, Қоңырат – булар бүлди, *Дослар* жылап, *душпан* күлди (Бердақ). *Душпанға*

сырын айтпаған, *Яр досларын* муңайтпаған (Күнхожа). Шектиң айралықтың және *зәхметин*, Ақыр татып ашықлықтың *ләззетин* (Әжинияз). Бул мысалда *дос-душпан*, *зәхмет-ләззет* сөзлери атлық антитезалар.

Қарақалпақ тилинде келбетлик антитезалар ең көп қолланылады. Себеби дана халқымыз инсанлардағы түрли минез-қулықтың, қәсийетлердин қандай адамлар менен дос болыў керек, қандай адамлардан аўлақ болыў керек деген мәселелерди түсиндириўде қарама-қарсы түсиниклерди қатар қойып сүйретлеп, келбетлик антитеза арқалы адамлардың санасына сиңдириўге умтылған. Мысалы: *Дәўлетлиниң* баласы он бесинде баспан дер, *Бийдәўлеттиң* баласы жигирма бесте жаспан дер, *Жалқаў* жарлы болады, *Жақсы* арлы болады. *Аишы* менен *дуишыны* татқан билер, *Алыс* пенен *жақынды* жортқан билер. Бул мысаллардағы *дәўлетли-бийдәўлет*, *жалқаў-жақсы*, *аишы-дуишы*, *алыс-жақын* сөзлери келбетлик антитезалар есапланады.

Келбетликлер контекстте басқа сөз шақабына киретуғын сөзлер менен семантикалық қарама-қарсылықта қолланылады. Бул жағдайда қарама-қарсылықлар гейде улыўма пикирге тән болып, онда турмыстағы түрли кубылыслар, адамның минез-қулқы, руўхый халатлары, унамлы-унамсыз эмоциялар хәм т.б. қысқа сөз бенен тужырымлы, айқын, тәсиршең етип бериледи. Мысалы: *Апат келтириўши* қураллар жасап, Бағындыра алмаў мүмкин адамды, *Ҳазарсыз* кишкене қәлем менен-ақ, «Жаўлап» алыў мүмкин пүткил жәхәнди (И.Юсупов). *Тар* геўдеде бул *не деген* көкирек, Бундай көкирек жарасады арбаға (И.Юсупов). Сәл ынжылсам, мазам қашып, *Саў* жанымды *жаралайман* (И.Юсупов).

Бул мысаллардағы «*апат келтириўши-ҳазарсыз*», «*тар-не деген*», «*саў-жаралайман*» сөзлери хәр түрли сөз шақапларына тән болып, олардың қарама-қарсы қойылыўы сүүретленип атырған объектти толық, айқын сыпатлаўға, ой-пикирдин күшейтилип берилиўине хызмет етеди.

Қарақалпақ тилиндеги антитезалар фейил сөзлерден де жасалады. Мысалы: Ақыллы жигит ел *қорғайды*, Ақмақ жигит ел *қорлайды*. Я жарылқа, я ғарға (Жийен жыраў). Бирақ кейин ала ушыға қыйқымындай көрип қәдир тутқан сол майса сезимлери талай тапланды, *талай рет өлди*, *талай рет тирилди* (Х.Дәўлетназаров).

Қарақалпақ тилинде рәуиш сөзлерден жасалған антитезаларды көплеп ушыратамыз. Мысалы: Сасқан үйрек *алдынанда*, *артынанда* сүнгийди. *Алдыңғы* арба қайдан жүрсе, *Соңғы* арба да соннан жүреді. Ашыў *алдынан* келеди, Ақыл *соңынан* келеди. Өзиннен *жоқарыны* көрип пикир ет, Өзиннен *төменди* көрип шүкир ет. *Ерте* билмеген *кеш* билмес, *Кеш* билмеген *хеш* билмес.

Бундай антитезалар классик шайырларымыздың шығармаларында да жийи ушырасады. Мысалы: Қазаққа *былтыр* келдим, *быйыл* келдим, Мен еле көргеним жоқ қызды ондай (Әжинияз). *Былтырғыдан быйыл* жаман, Қалай-қалай болды заман (Бердақ).

Қарақалпақ тилинде аз санда болса да санлық сөзлерден жасалған антитезалар ушырасады. Мысалы: Мыңды айдағанда бирди минеди, Бирди

айдағанда бирди минеди. Жақсы атқа бир қамшы, Жаман атқа мың қамшы. *Бир* теңге берин айттырып, *Мың* теңге берип қойдыра алмау. *Мыңды* танығанша, *бирдің* атын бил. *Мың* сиз бизден, *бир* шыж-быж. *Бир* есик жабық болса, *Қырық* есик ашық. *Бир* күн дуз ишкенге, *Қырық* күн сәлем бер. Бул мысалдағы «бир-мың», «бир-қырық» санлықтары антитеза хызметінде жумсалған.

Улыұма айтқанда, антитеза жоқарыда көрилген оппозицияларда қолланылып, шайыр хәм жазыұшылардың көркем дүнья жаратыұы ушын хызмет етеди. Антитезаны қолланыұ көркем сөз шеберлериниң тилди билиуине, антонимлерди стилистикалық мақсетлер ушын дурыс қоллана алыұына байланыслы болады.

Дизьюнктеза

Дизьюнктеза қубылысы антонимлер арасында пайда болатуғын семантика тийкарында айырыұ усылы сыпатында қәлиплеседи.

Хәзирги қарақалпақ тилинде де антонимлер стилистикалық айырыұ фигурасы хызметинде қолланылады. Бунда еки жағдай көзге тасланады. Бириншиден, өз ара айырылыұ, бир ўақытта қарама-қарсы қубылыслардың бар болыұы мүмкин емеслиги аңлатылады. Буның модели: *ямаса X, ямаса У, X ямаса У*. Мысалы: Оның ол ойлағаны *дурыс* та, бәлким *қәте* де шығар (Ә.Пахратдинов). Екиншиден, қарама-қарсылықлардың өз ара айырылыұы күшсизленеди *ямаса* улыұма жоқ болып кетеди. Бунда антонимлердиң биргеликте қолланылыұы ушын жағдай жаратылады хәм оның мәниси *бәрибир* сөзине синоним болады. Мысалы: *Бар, барма* өзиң шешесең (А.Абдиев). Бунда *бар* хәм *барма* сөзлери *бәрибир* сөзине синоним болып, экспрессивлик, образлылық мәнини күшейтип тур.

Бундай мәнилерди иске асырыұда *X ямаса У, ямаса X, ямаса У, X мейли У, мейли X, мейли У, X па, У пе, X болғанда не, У болғанда не* синтаксислик модельлер формуласы қатнасады. Мысалы: Ислегеним *сауап* па, *я қылмыс* па? Ах, усы мәселе қыйнап тур мени (Т.Мәтмуратов) [*X па, У пе*]. Атыз деген тып-тыйпыл болып қалған, буның *тискени* бар ма, *шийкиси* бар ма, түйнеги бар ма, асқабағы бар ма кете берген (Ш.Сейтов) [*X па, У пе*]. Бир аўыз сөзиң әжел оқ, *Я жарылқа, я гарға* (Жийен жыраў) [*ямаса X, ямаса У*]. Жолбарыстың *еркеги* де мал алады, *урғашысы* да мал алады (Ққ.х.н-м.) [*X болғанда не, У болғанда не*]. Айдосты *ақлағанын* да, *қаралағанын* да тийкар етип алған жоқ (А.Садықов) [*X ямаса У*]. Солардың *я рас, я өтиригин* өз аўзынан билейик, -деп келдик (А.Садықов) [*ямаса X, ямаса У*]. Журт *мақтасын, жаманласын* өз иси, Қосықларым – өмиримниң териси (К.Рахманов) [*X мейли У*]. Бийшара кемпириң *о дүньяда* болғанда да, *бул дүньяда* болғанда да саған разы болар еди (О.Әбдирахманов) [*X болғанда не, У болғанда не*].

Амфитеза

Амфитеза усылы қарақалпақ тилинде қарама-қарсы белги хәм қубылыслар тастыйықланады, солай етип, қубылыс хәм белги, егер олар арасында ортаңғы басқыш болатуғын болса, ол да толық қамтып алынады.¹

Стилистикалық бириктириў хызмети антонимлердиң биригиўинен пайда болады. Сол себепли ол қарама-қарсы жағдайдың, процесстиң екеўин де қамтып, турақлылық, үзиликсизлик, улыўмалық, толық қамтып, *мудамы, хамме ўақыт, бәри* сөзлерине синоним болады. Бунда антонимлер жупласып қолланылады хәм бир түсиникти қамтыйды. Мәселен, Буған *күни-түни, ерте-кеш, дос-душпан, жақсы-жаман* хәм т.б. киреди. Мысалы: Пейлимизди бузған қансызлық ылаң, Емленбейди еле *жақын-жуўықта* (И.Юсупов). Мақул сөздиң *көп-азы* жоқ (Бердақ). *Келмели-кетпели* сөз айттым, Я билмеймен терис қайттым (Бердақ). Асқарбай тахтасына шекем, фанерине шекем қалдырмай *иши-тысын* сырлап, оннан сайын пардозлайды (Ш.Сейтов).

Бундай стилистикалық фигуралар айырым жағдайда *X пенен У, X хәм У* синтаксислик модельлери арқалы да аңлатылады. Мысалы: Улама бир ўақытта айтып отырған хикаясының изин о дүньяға, *жәннет* пенен *дозаққа*, обал менен саўапқа бурып - Қарақум хәзиретиниң бул жөнинде ел-журтқа тийгизип атырған марапаты менен қайыр-сақаўатын да айтты (Ө.Хожаниязов). Бир дем еткен *Мағрып, Маширық* арасын, Пырақ бер күниме мениң жарасын (Бердақ). Төздиң сол *ыссыға, суўыққа, ашқа* (И.Юсупов).

Диатеза

Диатеза көркем шығармаларда қарама-қарсы белгилерди бийкарлаў тийкарында орташа, бийтәреп белгини тастыйықлаў усылы сыпатында қолланылады.

Тәбияттың, турмыстың, минез-қулықтың хәм қахарманлардың характериндеги еки ойлықты, белгисизликти сүўретлеў ушын бийтәреплик фигурасы оғада үлкен әхмийетке ийе болады. Антонимлердиң бийтәреплик фигурасы хызмети *X емес, У емес, X пенен У* арасында синтаксислик оппозициялары арқалы билдириледи. Мысалы: Я *күлкиси келгенликтен* бе, я бир өзи *қапаланғанлықтан* ба, Бердибай төмен қарады (А.Бекимбетов). Я *санда* жоқ, я *сапада* жоқ (Ққ.х.н-м.). *Сулыў* деп *сулыў* емес, *қөрениши* деп *қөрениши* емес, орта жаслардағы бир хаял кирип келди (Е.Өтепбергенли). Шриланкада адамлардың биразы *ақ* деп *ақ* емес, *қара* деп *қара* емес (К.Мәмбетов). *Өли* деп *өли* емес, *тири* деп *тири* емес (Т.Қайыпбергенов).

¹ *Введенская Л.А.* Учебный словарь антонимов русского языка. –Москва.: ИКЦ «МарТ», 2005, –С.20.

Синециозис

Синециозис аз үйренілген стилистикалық фигуралардың бири, ол грек тилиндеги *synoikiosis* – биригіу, қосылыу сөзинен алынған. Көркем шығармаларда өз ара бірліктеги хәрекет етиу стилистикалық фигурасы хызметин атқарады. Синециозистің тийкарында антонимлер арасында қәлиплесетуғын қарама-қарсы мәни турады: Жоқ едим, бар болдым кәмалға келдим, Әреби атлар минип дәуранлар сүрдим (Әжинияз, «Бозатау»). Бул қосық қатарларында синециозис өмир жолында көп қыйыншылықлар көрген, өмирдің ашшы-душшысын татқан, ер жетип камалға келип әреби ат минген, бахытлы мәүритлери де болғанлығын баянлау ушын қолланған.

Дүнья қарама-қарсылықлардан туратуғыны мәлим. Бундай диалектикалық байланысларды беріуде мегзетиу, теңеу, өзгертиу қарама-қарсылықлардың өз ара бірліктеги хәрекет етиу стилистикалық фигурасының хызмети айрықша. Бул фигура *X* тан *У* ке өтиу синтагматикалық оппозициясы арқалы иске асады. Мысалы: Солай етип жабыулы қазан *жабыулы* халында қалып қоймастан, хақыйқатлық *ашылуы* керек («Әмиүдәрья» журналы). *Жаңа едим* хәм *гөнердим* (Күнхожа). *Жыллы күнлер* болар *қыста* да, *сууық күнлер* болар *жазда* да (Т.Мәтмуратов).

Альтернатеза

Альтернатеза усылы арқалы сөйлеуши хәрекет хәм кубылыслардың өзгериуи, орын алмасыуын билдиреди. «Alternate» сөзи латын тилинен өзлестирілген, «*алмасыу*» дегенди билдиреди.¹ Гә *жығылып*, гәхи *турып*, Алға қарай жумалайман (И.Юсупов). Бул мысалдағы «*жығылып*», «*турып*» антонимлери арқалы аңлатылған сапалық белги өмирдің толқын тәризли үзликсизлигин көрсетеди. Мысалда альтернатеза арқалы өмирдің қууанышлы хәм қайғылы күнлери үзликсиз емеслиги берілген.

Ауызеки сөйлеуде, көркем әдебиятта пикирди избе-излик пенен алмастырып айтыуда антонимлер белгили хызмет атқарады. Бундай антонимлердің стилистикалық алмасыу фигурасы хызмети төмендегидей синтаксислик оппозициялар арқалы бериледи: *ямаса X, ямасаУ; бирде X, бирде У; гейде X, гейде У, X хәм У*. Мысалы: *Алдап* турсаң ба, я *рас* айтып турсаң ба ояғын ишиң билип тур (И.Нийетуллаев). *Гейде* тап күни менен *адам табылмай* турады, *гейде* адамнан *аяқ басып жүре алмайсаң* (О.Әбдирахманов). *Пахта* өлшейтуғын ўақытта Ерполат *дәслеп* Периханның, *соң* өзиниң қанарын тәрезиге апарды (С.Нийетуллаев). *Молла* көзин бир *жумып*, бир *ашып* мүлгип отыр (Ә.Шамуратов). *Базда қайтып*, *базда тасып*, *Суу* тартылып теңиз қашса (И.Юсупов). *Ғарғалар* гә *қонып*, гә *ушады* (Т.Қайыпбергенов).

¹ *Сазанова В.А.* Антонимы как средство выражения контраста в языке и художественной речи (на материале прозы А.П.Чехова). Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Красноярск, 2011. – С.17.

Әлбетте, антонимлерди бундай мақсетте қолланыўда гезеклес дәнекерлери де қатнасып, ой-пикирдиң тыңлаўшы менен оқыўшыға тәсирли жетип барыўында үлкен хызмет атқарады.

Оксюморон

Оксюморон – қарама-қарсы мәнидеги сөзлердиң дизбегин билдиреди, яғный бирикпейтуғын, бирге қолланыўға болмайтуғын түсиниклерди бириктириўди аңлатады. Мысалы: Жигитке бергисиз *зошиақ заррылар*, Ақ алтынлы елдиң азаматлары (И.Юсупов). *Өли көкирек, тири жан* сыяқлы (А.Шамуратов). Мәдиярдың *тири өлик* болыўға күдирети жетпеди (Ш.Сейтов).

Оксюморонның тийкарғы белгиси – сыңарларының мәнисиниң қарама-қарсылығынан ибарат болып, олардың бирин екиншиси арқалы анықлаўында.

Оксюморонда тийкарғы мәселелердиң бири болып оны анықлаў, түсиндириў хәм қолланылыўы болып есапланады. Онда бирикпейтуғын, яғный бирге дизбеклеспейтуғын сөзлер дизбеклескени ушын оксюморон сырттан қарағанда тосаттан болған, логикасыз көриниске усайды. Бирақ терең ойланып қарағанымызда «биймәнилик» зәрүрлик мәнисине ийе болады. Буған оксюморонның формасы мүмкиншилик береді, себеби оның пайда болыўы объектив шынлықтың, көринистиң, предметлердиң бир ўақытта бар болған қарама-қарсы қәсийетлериниң бар болғанынан келип шығады. Егер оксюморон түсиндире алмаса, орынлы қолланылмаса хәм оның предметлик-логикалық, эмоциональлық баға беріў мәнилери арасындағы қарым-қатнаслар сақланбаса, онда ол биймәниликке айланады. Оксюморонды фразеологиялық сөз дизбегиниң бир түри деп есаплаўға болады. Себеби онда кеминде еки сөз орын тәртиби бойынша турақлы түрде дизбеклесип, эмоциональлық мәни аңлатады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде эвфемизм қубылысы нәтийжесинде пайда болған *көзли* сөзи *соқыр* сөзи менен дизбеклесип *көзли соқыр*, *яман* сөзи *яқшы* сөзи менен дизбеклесип *ямана яқшы екен* дизбеги қолланылады.

Оксюморонлардың тийкарғы хызмети жекке қатнас, автордың сүўретленип атырған предметке, ўақыяға берген баҳасы болып есапланады. Гейде автордың субъективлик баҳасы ирония түринде де бериледи, яғный оксюморонның және бир хызмети ирониялық баға беріўге ерисиў болып есапланады. Мысалы: *Әжайып бахытлы, бахты қараман* (Әжинияз).

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилинде антонимлер антитеза, айырыў фигурасы, бириктириў фигурасы, бийтәреплик фигурасы, қарама-қарсылықлардың өз ара бирликтеги хәрекет етиўи фигурасы, стилистикалық алмасыў фигурасы хәм оксюморон хызметлеринде қолланылады. Бул – антонимлердиң көркемлеў қуралларының тийкарғы түрлериниң бири екенине байланысly. Антонимлердиң усындай хызметлерде жумсалып, көркем шығармалардың эстетикалық хызметин пайда етеди.

IV. 3. Контекстлик антонимлер

Тилимиздеги мәнилери бир-бирине қарсы болса да, жарыса, қатар қолланылып, антоним ретінде қәлиплеспеген гейбир сөзлерди контекстлик антонимлер қатарына жатқызыуға болады. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги *алыс* сөзиниң антоними *жақын*. Бул еки сөздиң хәзирги тилимизде онша көп қолланыла бермейтуғын *жырақ* хәм *жууық* сөзлери өз ара антоним болып қолланылады. Мысалы: Жолың *жууық* па, *жырақ* па? (Бердақ).

Контекстлик антонимлер сөздиң синонимлик қәсийетин пайдаланыу арқалы да жасалады. Көркем әдебиятта контекстлик антонимлердиң бундай түри көп ушырасады. Өйткени айтайын деген ойды хәр тәрәплеме сыпатлап көрсетиуде, Сондай-ақ, бир сөзди қайталай бермеу ушын оның синонимлеринен пайдаланылады. Мысалы: Хәмме тең болса *ишкери*, *тысқары* болып Хийуа екиге бөлине ме? (К.Султанов).

Бул қатарларда жазыушының образлы экспрессияны пайда етип, улыуа халық тилиндеги қәлиплескен қарсылас мәнили сөзлерди, яғный бири екиншисин күшейтиу арқалы улыуа мәниге өзгеше өткирлик сыпат ендиретуғын антонимлик жубайларды дурыс қоллана билген.

Контекстлик антонимлер *гейде*, *бирде*, *биресе*, *не*, *ямаса*, *яки* сыяқлы сөзлердиң жәрдеми менен де жасалады. Бунда келтирилген сөзлер сапалық мәни билдиретуғын сөзлер менен дизбеклесип, бир гәптиң ишинде ямаса қоңсылас гәплердиң курамында қайталанып келеди. Мысалы: Дуньяда адамнан күшлирек *ямаса* эзирек, адамнан батырырақ *ямаса* қорқағырақ, адамнан ақыллырақ *ямаса* нәпәмирек, түсиниуи қыйын қоспалы, өзгермели қайсы мақлуқат бар? (Т.Қайыпбергенов). Хәр адамның кеуил сарайында *хәм* нур, *хәм* көлеңке бар (Т.Қайыпбергенов).

Гәплердеги *ямаса*, *хәм* сөзлериниң қайталанып келиуи сапалық мәнилерди билдиретуғын сөзлер арасындағы мәни қарама-қарсылығын күшейткен.

Қарақалпақ тилинде контекстлик антонимлер белгили орын ийелейди. Олар көркем әдебият тилинде жазыушы хәм шайырлардың сөз таңлау шеберлигине, контраст түсиниклерди оқыушыларға дәл хәм анық жеткерип бериуине байланыслы қолланылады. Мәселен, *Жан* бар жерде *қаза* бар (Т.Жумамуратов). Ким *тас* ғайзап, ким *бас* ғайзап (Ш.Сейтов). Мысалдағы *жан* хәм *қаза*, *тас* хәм *бас* сөзлери жеке түринде антоним болмағаны менен контекст ишинде олар бир-бирине қарама-қарсы қойылып, салыстырылып контекстлик антонимлерди пайда етип тур.

Өзбекистан қахарманы, шайыр И.Юсупов өзиниң «Сақлаң Ғамзатовты» деген қосығында «математик» сөзине антоним сыпатында шайырдың өмирлик зайыбы Пәтимат Сайдованың атын «Пәтиматик» түринде қолланылып, шеберлик пенен контекстлик антонимди пайда еткениниң гүуасы боламыз. Мысалы: Балалық пәкликтен, даналық ақылдан, Сақламаң ышқыдан, күйип жансын ол. Олла *математик* шықпайды оннан, Мейли «*Пәтиматик*» болып қалсын ол (И.Юсупов).

Хәзирги қарақалпақ тилинде антонимлер көркем шығармаларда, аўызекі сөйлеў тилинде жоқарыда айтылғандай хәр түрлі стилистикалық хызметлер атқарыўы ушын қолланылады. Контекстлик антонимлерди көпшилик илимпазлар *контекстлик антонимлер*,¹ ал айырым илимпазлар *стильлик антонимлер*² - деп атап келмекте. Биз бундай антонимлер тек белгили бир контекстте антоним болыўын хәм көпшилик илимпазлардың пикирлерин есапқа алып, оларды *контекстлик антонимлер* деп алдық.

Контекстлик антонимлердің пайда болыўы жазыўшылар менен шайырлардың шеберлигине, көп излениўине байланыслы дөрөйди. Қәлеген еки сөзден контекстлик антоним дүзиўге болмайды. Контекстлик антонимлер туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де антоним бола алмайтуғын сөзлерден дүзиледи. Мысалы: Жоқ қызым, әкең урлықтан да, сумлықтан да аўлақ *кәтқуда* адам болды. Керисинше, жаман ислер менен шуғылланатуғын *пәслердің* аямай сазайын беретугын өр көкирек еди (Г.Есемуратова). Қайда барса *ашық* жоқ, Қурылып қойған *тор* екен (Бердақ). Бул келтирилген мысалдағы *кәтқуда-пәс*, *ашық-тор* сөзлери контекстлик антоним болып тур.

Е.Бердимуратов көркем сөз шеберлериниң стильлик жақтан антонимлерди белгили бир қубылыстың, хәдийселердің пүткил картинасын дөрөтиў ушын, сүўретленетуғын ўақыяларды өткир контрастлық пенен баянлаў ушын изли-изинен қолланылатуғынын айта келип, Ш.Сейтовтың «Адам излери хәм хәқыйқатлық хәққында хәқыйқатлық» поэмасынан төмендеги қатарларды келтиреди:³ Дүньясы курғыр, Биреў *жырлап*, биреўлер *жылап*, Биреў *тырнап*, биреўлер *сылап*, Биреў *музлап*, биреўлер *қызып*, Биреў *сазлап*, биреўлер *бузып*, Ким *тас гайзап*, ким *бас гайзап*, Өткен екен өзиңнен найсап.

Хәқыйқатында да, бул қосық қатарларында тек лексикалық антонимлер ғана емес, ал контекстке байланыслы шайырдың жекке стилинен дөреген контекстлик антонимлер қолланылған. Усы арқалы қосық қатарлары күшли образлылық, тәсир етиўшилик сыпатқа ийе болған.

Түркмен тилинде Б.Байжанов *қоян* хәм *қасқыр* сөзлери өзлериниң туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де антоним бола алмайтуғынын, бирақ көркем әдебиятта стильлик мақсетлерге бола, *қасқыр* сөзи менен *қой* сөзи контекстлик антоним дүзе алатуғынын тиллик фактлер тийкарында дәлиллеп көрсетеди.⁴

Қарақалпақ тилинде де *қасқыр* хәм *қоян* сөзлериниң антонимлик жубай дүзе алатуғынын Бердақ шайырдың төмендеги қосық қатарларынан көриўге болады: Байлар *қасқыр*, түлки, халық *қоян* екен, Қараңғы қаплаған қайғы заманда.

¹ *Бердимуратов Е.* Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1973. –Б.152; *Шукуров Р.* Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –Б.53-57.

² *Мусин Ж.* Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Алма-Ата: 1970. –С.16-17.

³ *Бердимуратов Е.* Көрсетилген мийнети. –Б.150.

⁴ *Байжанов Б.* Антонимы в туркменском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Ашхабад: 1985. –С.21-22.

Бул мысалда *қасқыр* хәм *түлки* қоянға салыстырылып, контекстлик антоним дүзип тур. *Қасқыр* – күшли, *түлки* – хийлекер, *қоян* – эззи, күшсиз мәнилерде қолланылып тур.

Улыўма айтқанда, контекстлик антонимлер көркем шығармаларда қолланылғанда оқыўшыға күшли тәсир етеди. Контекстлик антонимлер көркем сөз шеберлериниң излениўшеңлигине, тилди терең билиўине байланыссы болады.

IV.4. Антонимиялық когезия

Антонимлик когезия тексттиң элементлери арасындағы қарама-қарсы байланысты тәмийинлеўге хызмет етеди. Антонимиялық когезия тексттеги диктемалардың қурамындағы контакт хәм дистант гәплердиң аралығында қолланылады. Диктема термини арқалы белгили бир тема бойынша шөлкемлескен тексттиң ишиндеги бир неше гәплердиң жыйнағы түсиниледи.

Улыўма хәм фразалар арасындағы антонимиялық когезияны жүзеге асыратуғын қураллары болып, атап айтқанда, функциональ-семантикалық когезия сыпатында хәр қыйлы иерархиялық басқыштағы: лексикалық, морфологиялық хәм синтаксислик антонимлер қолланылады, сондай-ақ, текстлик қураллар мәнилик сыңарлы антонимлер-субституциялық антонимия хәм парафразалық антонимия болып табылады.

Диалогтың бирликлерде бийкарлаў, анықлық киргизиў, ўәде бериў, қарама-қарсы қойыў, кәте информацияны дүзетиў сыяқлы сөйлеў актлеринде реплика антонимиялық когезияны байланыстырыўшылық хызмет атқарады. Текстте антонимиялық когезияны әмелге асырыўшы қураллар сыпатында төмендеги стилистикалық усыллар қатнасады: антитеза, оксюморон, антифразис, синтаксислик параллелизм, тәкирар, пунктуация хәм графикалық ажыратып көрсетиў – көп ноқат қойыў, тырнақшаға алыў хәм т.б. Бул усыллар антонимиялық когезияның экспрессив потенциалы түсинигин жүзеге шығарады.

Диктемалар антонимиялық когезияда қатнасына қарай төмендеги типти ушырасады:

а) пүтин диктема даўамында антонимиялық когезия қолланылатуғын диктемалар;

б) мәнилик орай, кирисиў ямаса жуўмақлаў хызметинде қатнасатуғын гәплер антонимиялық когезия арқалы бирлескен диктемалар;

в) антонимлик жуплықтың биринши сыңары диктеманың басында қолланылатуғын, екинши сыңары диктеманың соңында жумсалатуғын диктемалар;

г) антонимиялық когезия қураллары хызмети жағынан тиркеўишлерге жақын болады, диктеманың семантикалық бирлигин қәлиплестиреди.

Текстлердиң мәнилериндеги контраст принципине тийкарланған лексикалық антонимлер грамматикалық антонимлер, антонимлерге семантикалық эквивалент болған текстлик қураллар, формалық жақтан емес, ал мәнилик жақтан өз ара байланыс, өз ара тәсир арқалы ерисиледи.

Тексттің элементар бірлігі сыпатында диктеманың тийкарғы хызметі – тематикалық. Тематикалық диктемадан диктемаға қарай жәмленіп хәм толық текстте сәулеленеди. Көпшилик авторлар өзлериниң шығармаларында карама-қарсы мәнидеги хәм хәр қыйлы конфигурациядағы диктемалардың структура-семантикалық типлерин қолланады. Мысалы: Бул жол қаяқларға алып барады, Көз-көреки *аққа қара* жаққанға. Не жаза болады... Саўал хәм саўал. Көп мәрте аяққа басылды хұждан, Пәслик байрақлары аспанға шықты. Ел-журт тамашагөй. Бири мен едим. Руўхымда мөрленип қалған тамғалар, - енди ақты *қара* етери сөзсиз, енди қараны *ақ* етери анық (С.Ибрагимов).

Бул мысалда «*ақ-қара*» антонимлери аўыспалы мәниде жумсалып, тексттің дөрелиўинде орайлық хызмет атқарып, континтуумды, яғный тексттің избе-излигин тәмийинлеген.

Антонимиялық когезияның қураллары егер тийкарғы тема еки қахарман, предмет хәм қубылысларды контраст салыстырыў болатуғын болса, барлық диктемалардың қурылысында жумсалады. Бул тил билиминде эксплицит антонимиялық антитезаластырыўшы когезия деп те аталады. Бундай диктемалар антитезаластырыўшы диктемалар болып та табылады. Антитезаластырыўдың еки типі болады:

а) диктеманың мазмуны еки контраст бөлимге бөлинбейди. Салыстырылып атырған ўақыя, қубылыс, затлап гезекпе-гезек сыпатланады. Мысалы: Дослар келеди гүүлеп мен қуўанғанда, Тос айтып, шадлы саз шалды да кетти. Қуўанышымды берсем алмады сонда, Хәммеси өзиме қалды да кетти. Қайғы таўы қақ шелкеден басқанда, Дослар келди «муңайма - деп - хасланда». Арзан деңгенени аяқласқандай, Қайғымды бөлисип алды да кетти (И.Юсупов). Бул мысалда «*қайғыны бөлисип алып кетиў*», «*қуўанышына қуўаныш қосып оны қалдырып кетиў*» усаған семантикалық антоним жумсалған.

б) диктеманың мазмуны еки контраст бөлимге бөлинеди. Оның биринде бир референт баянланса, екиншисинде, карама-қарсы сыпатламаға ийе екинши референт баянланады. Бул диктемалар байланыстырыўшы сөз ямаса сөз дизбегине ийе болып, ол бир бөлимнен екинши бөлимге өткенлигин анық көрсетеди, бирақ бундай элементлер болмаўы да мүмкин.

Антонимияның когезиялық қуралларының жәрдемінде еки гәп оның бир мәнилик орайы сыпатында қатнасатуғын диктемаға бирлесийи мүмкин. Бундай гәптен кейин оның менен мәнилик жақтан байланыслы болған екинши – адьюнкт гәп қолланылады.

Антонимиялық когезияның қураллары менен диктеманың басында турған гәп дүзилийи мүмкин. Бул гәп кейинги баянлаўға кирисийи ўазыйпасын атқарады. Антонимиялық когезия менен диктеманың ақырында турған, мәниси бойынша жуўмақлаўшы хызмет атқаратуғын гәп дүзилийи мүмкин. Бул гәп алдыңғы баянлаўдың логикалық жуўмағы болып табылады. Мысалы: И.Юсуповтың «Қыйын хәм аңсат» қосығында: Актрисаның сахнадан кетиў, Хәмелдардың аттан түсийи, Парахордың «алмайман» деүйи, *Қыйын* нәрсе усы үшеүйи. Ақмақларды мақтап сөйлетиў, Тилиң менен

жақсылық етиў, Кисилерге ақыл үйретиў, *Аңсат* нәрсе усы үшеўи – деген қатарлар бар.

Бул мысалда биринши куплеттиң соңғы қатарында «*қыйын*» сөзи жумсалса, қосықтың соңғы қатарында оның антоними «*аңсат*» сөзи жумсалған. Солай етип, «*қыйын-аңсат*» антонимлик жуплығы бул қосықты дөретиўде тийкарғы хызмет атқарғаны көринеди.

Антонимиялық когезияның қураллары функционал қолланыўы жағынан көмекши сөзлер хызметине жақынласады. Олар диктеманың семантикалық бирлигиниң қәлиплесиўине мүмкиншилик жаратады. Антонимиялық когезия яғный тексттиң элементлери арасындағы қарама-қарсылыққа тийкарланған қатнастың түри тексттиң пүтинлигин тәмийинлеўге хызмет етеди, функциональ-семантикалық категория болып, оның әмелге асыўында тилдиң хәр қыйлы басқышларының бирликлери қатнасады. Антонимиялық когезия контактлы болыўы мүмкин, яғный қоңсылас орналасқан гәплерде болыўы да мүмкин, сондай-ақ, дистактлы болыўы да мүмкин, яғный бир диктеманың қурылысында, сондай-ақ, басқа диктеманың қурылысында да қолланыўы мүмкин. Мысалы, И.Юсуповтың «Диалектика» қосығының дәслепки еки қатары төмендегише: *Адамлар жаратар заман дегенди, Заманлар жаратар адам дегенди*. Бул мысалдағы антонимиялық когезия дистактлы. Себеби шайыр өзиниң қосығының ең дәслепки хәм ең соңғы еки қатарында бул мысалды қайталайды. Сондай-ақ, илимпаз Ш.Абдиназимовтың 2015-жылы «Илим хәм жәмийет» журналының 2-санында жәриялаған «Қарақалпақ тилинде пәт жоқ па?» деген мақаласында да текстти дөретиўде антонимиялық когезия шеберлик пенен пайдаланған. Мақаланың алдында «жоқ» предикативи қолланған, ал мақаланың ең соңында «Қарақалпақ тилинде пәт бар. Қарақалпақ тили пәтли тиллердиң қатарына киреди» деп жуўмақ жасалған. Бул мақалада «*бар*» хәм «*жоқ*» предикативлери антонимиялық когезияның айқын көриниси болып, оның текст дөретиўдеги хызмети көзге тасланады.

Монологиялық текстте контрастлы гәплер арасындағы антонимлик жуплық сыпатында тексттиң төмендеги элементлери қатнасады: Бирдей түбирли хәм хәр қыйлы түбирли лексикалық антонимлер, жеке авторлық лексикалық антонимлер, морфологиялық антонимлер, оларға антонимлик көмекши сөзлер, фейилдиң болымсызлық формалары, сеплик категориялары, келбетлик жасаўшы аффикслер киреди. Синтаксислик антонимлер, предикатив орайы морфологиялық антонимия менен берилген синтаксислик конструкциялар хәм т.б.

Диалогларда тиллик байланыстың реплика арқалы өзгеше болған түри пайда болады. Бул жағдайда текстти шөлкемлестириўшилик хызмети жүзеге асады. Диалогтағы репликалар ортасындағы антонимиялық байланыстырыўшылық хызметин монологтағы сыяқлы антонимиялық когезияның қураллары арқалы орынланады. Соның менен бирге, диалогларда антоним парафразалар, сондай-ақ, субституционал антонимлерди аңлатыў қураллары жийи жумсалады.

Дж.Лайонздың пикиринше, антонимия кубылысын түсиніу логика-семантикалық көз-қарастан қурамалы мәселе болып табылады. Мәселен, егер соның тийкарында қарама-қарсы мәни санлық мәни билдирсе, ал солай етип, көбейіуі хәм азайыуы мүмкин болса, яғный градацияласса (мәселен, ыссы-жыллы-сууық), онда ең шетки белгини билдиретуғын сөзлерди антоним термини менен атау мүмкин. Дж.Лайонз градацияны теңеу операциясы менен салыстырады: белги, қәсийет, халатты анализлеуде оның көп хәм аз көлемде көриніуі есапқа алынады. Солай етип, антонимиялық жуплық сыңарлары болжау сыпатындағы байланысқа ийе болыуы мүмкин, яғный егер де сөз өзинің сәйкес антонимине ийе болса, бірақ контекстте антонимнің бул сыңары жумсалмаса, онда текстте жумсалған сөзге салыстырыу арқалы оған қарама-қарсы болыуы мүмкин болған екінши сыңары ойлау арқалы тикленеди. Мысалы, «Көк сарқымдағыға қарағанда, қызыл сарқымдағы суу сууықлау» деген мысалда «жыллы» антоними контекст тийкарында тикленіуі мүмкин [Лайонз. 1978. –С.488.]. Бундай текстлерде оның көрсетіуінше, жуплықтың сыңарларын бирлестіріу аңлатылатуғын түсиниклер арасындағы ассоциатив байланысқа тийкарланады. Солай етип, антонимиялық жуплықтың екінши ағзасының текстте жумсалыуы зәрүрли элемент есапланбайды.¹

IV.5. Антонимлердің фоносемантикасы

Тил билиминде «фоносемантика» термини соңғы ўақытларда пайда болды. «Лингвистикалық энциклопедиялық сөзлик» те фоносемантикаға «кеңіслик хәм ўақытлық позициясынан тилдің сеслик көркемлеу системасын» изертлейди деп анықлама берилген.² Бірақ сеслик мәни илимпазларды ески дәуірлерден берли қызықтырып келмекте.

Рус тил билиминде антонимлердің фоносемантикалық бағдардан үйреніуі арналған еки кандидатлық диссертация қорғалған.³ Е.А.Бурская өзинің «Рус тилиндеги антонимияның фоносемантикалық аспекти» деген темадағы диссертациясында антонимлерди сапалық хәм фоносемантикалық белгилерин салыстырып үйренген. Е.А.Васильеваның диссертациясында антонимлик парадигманың фоносемантикалық аспекти анализ жасалған, сөздің фоносемантикалық тәрепи хәм оның парадигматикалық қатнастарының өз ара тәсиринің нызамлылықлары анықланған. Бул нызамлылық тийкарында антоним хәм синонимлер топарлары көрсетилген, лексикалық парадигма хәм фоносемантиканы системалық анализлеудің усыллары берилген.

¹ Лайонз Джон. Введение в теоретическую лингвистику. Пер. с. англ. под. ред. и с. предисловием В.А.Звечинцева. –Москва.: «Прогресс». 1978, –С.543.

² Лингвистический энциклопедический словарь. –Москва, 1990, –С.166 .

³ Бурская Е.А. Фоносемантический аспект антонимии в русском языке. –АКД., -Москва, 1990; Васильева Е.А. Фоносемантическая характеристика основных лексических категории: Антонимия и синонимия. –АКД., -Тула, 2004.

Лексикологияда сөздің лексикалық мәнісіндегі ұқсаслық хәм өзгешеліклер парадигматикалық қатнастардың тийкарын қурайды. Сөз интеграл семантикалық белгилер тийкарында парадигмаға бирлеседи хәм дифференциал семантикалық белгилери менен өзгешеленеди.

Сестің мәні аңлатыўшылық қәсийети лексикалық парадигматика семалардың өз ара тәсири тийкарында ғана емес, ал фоносемантикалық өз ара тәсир тийкарында пайда болады, - деген жуўмаққа келеди Е.А.Васильева.¹ Анығырақ айтқанда, антонимлик парадигма – бул тек ғана қарама-қарсы лексикалық мәнили сөзлердің шөлкемлесиўи емес, ал қарама-қарсы фоносемантикалық мәнили сөзлердің бирлесиўи болып табылады.

Изертлеўлеримиз соны көрсетеди, қарақалпақ тилиндеги антонимлик қатарлардың ишинде де тек бир ямаса еки сестің өзгериўи менен қарама-қарсы мәні аңлатылады. Мысалы: *О дүнья - бу дүнья, ояқ-буяқ, ары-бери, ояққа-буяққа* хәм т.б.

Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлердеги *Әлим-Әлийма, Кәрим-Кәрима, Сәлим-Сәлийма* сыяқлы адам атларында бир сестің өзгериўи менен жыныс категориясы аңлатылады.

IV. 6. Композитлик антонимлер

Қарақалпақ тилиндеги айырым антонимлер жуп сөзлердің қурамында жумсалады. Антонимлерден жуп сөзлер жасалыўы ушын белгили бир шәраят болыўы зәрүр.

Қарақалпақ тилинде тийкарынан абстракт түсиниклерди аңлататуғын сөзлер антонимлердің сыңарлары болып келеди. Айырым жағдайларда конкрет затты билдиретуғын сөзлер өз антонимлерине ийе болса да бундай предметлерди билдириўши сөзлердің тийкарында да абстракт түсиник болады. Мысалы, *бас* хәм *аяқ* сөзлери адам организміндеги мүшелерди аңлатып келгенде емес, ал басланыў хәм тамамланыў мәниси менен антонимиялық қатнаста болады.

Сыңарлары антонимиялық қатнаста болған жуп сөзлердің жасалыўы ушын конкрет мәнили сөзлердің абстракт мәниге өтиўи тийкарғы шәртлерден бири есапланады. Сондай-ақ, бундай сөзлердің жасалыўының және бир шәрти, оның сыңарлары аўызеки сөйлеў тилинде кең қолланылатуғын сөзлер болыўы тийис. Мысалы, *аз-көп, үлкен-киши, жақсы-жаман, кең-тар* хәм т.б. Бул дүнья *кең* бе, *тарма*, Ойлап мәнисин билмедим (Бердақ). *Азлы-көпли* абырайдан, Үзгендейсең гүдеринди (И.Юсупов).

Егер де антонимлик сыңарлы жуп сөзлердің компонентлери дөренди сөзлер болса, ондай жағдайда сыңарларының түбирлери антонимиялық қатнастағы сөзлерден болады. Мысалы: *Аласысын артық алды, Бересисин берген* емес (Бердақ).

¹ *Васильева Е.А.* Фоносемантическая характеристика основных лексических категории: Антонимия и синонимия. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Тула, 2004. –С.6.

Бул мысалдағы «аласы» сөзинің түбири «ал», «береси» сөзинің түбири «бер» сөзлери антонимлик қатнастағы сөзлер. Сондай-ақ, *кирис-шығыс* (*кир хәм шық*), *астын-үстин* (*асты-үсти*), *ыссы-сууық* (*ысы-сууы*) хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги антонимли сыңарлы жуп сөзлердің көпшилиги қарақалпақша сөзлер болып табылады. Антонимлик сыңарлы жуп сөз жасалыуы ушын және бир шәрт, оның сыңарлары бирдей грамматикалық формада болыуы керек: *барма-жоқпа*, *өлип-тирилип*, *астын-үстин*, *барды-келди* хәм т.б.

Солай етип, антонимлик сыңарлы жуп сөз болыуы ушын төмендеги шәртлер болыуы зәрүр:

а) конкрет мәнили сөзлер абстракт аўыспалы мәниге ийе болыуы;

б) антонимлик қатнастағы сөзлер тилимизде узақ ўақыт жупласып қолланыуы;

в) аўызеки сөйлеу тилинде кең қолланыуы;

г) антонимлик сыңарлы жуп сөздің сыңары дөренди сөз болатуғын болса, онда олардың түбирлеринде антонимиялық қатнас болыуы;

д) хәр еки сыңары да бир тилдеги сөз болыуы;

е) еки сыңарда бирдей грамматикалық формада болыуы.

Қарақалпақ тилиндеги жуп сөз түринде қолланылатуғын антонимлер төмендеги мәнилерди билдиретуғын сөзлерден болады:

1) а) Горизонтал халаттағы қарама-қарсы бағдар хәрекетти билдиретуғын фейил сөзлер антонимлик қатнастағы жуп сөзлерди жасайды: *келди-кетти*, *кирди-шықты*, *барды-келди* хәм т.б. Мысалы: *Келмели-кетпели* сөз айттым, Я билмеймен терис қайттым (Бердақ). Кәрханадағы *кирис-шығыс* толық есапқа алынды (Газетадан). Редактор *келер-кетер* хәр ўақта, Дәўир менен сен қаларсаң бирақта (И.Юсупов).

б) Физиологиялық қарама-қарсы хәрекетти аңлатыушы сөзлерден: *өлип-тирилди*, *өлген-тирилген* хәм т.б. Мысалы: Гә *урысып*, гә *жарасқан*, Минезиңе хайранман (И.Юсупов).

2) Төмендеги лексикалық мәнилерди билдиретуғын келбетлик сөз шақабына тийисли қарама-қарсы мәнили сөзлер жуп сөзлерди пайда етеди:

а) аўыспалы мәниси белгини аңлатыушы сөзлер: Адам орта жасларға барғанда ғана *ақты-қараны* айырады. Бул мысалдағы *ақ* хәм *қара* сөзлери иреңди билдириуи тийкарғы мәни менен емес, ал бул мысалда «*жақсы-жаманды биледи*» деген аўыспалы мәниде жумсалып тур.

б) қәсийетти билдиретуғын сөзлер: Не *яхшы*, *йаманны* көрдим, Заман шеп айланған екен (Бердақ). Өмир сүрип бул ғәниймет дүньяда, Дос арттырғанлардың бахты зыяда, Бирақ сениң орның бөлек оғада, Дослардың да *жақсы-жаманы* болар (И.Юсупов). Бул мысалда да *жақсы-жаман* сөзлери өзинің туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде «*жақсы адамларды, жаман адамларды*» деген мәнини билдирип тур. Сондай-ақ, «*бәлент-нәс*» сөзлериде өмирдің ойлы, бәлентлиги мәнисинде, «*хадал-харам*» сөзлериде өзинің аўыспалы мәнилеринде «*Өмирде хадал да бар, Харам да бар*» мысалында жумсалған.

в) узынлық хәм көлемди билдиретуғын сөзлер: *узақ-қысқа, қойыў-суйық, үлкен-киши, олпы-солпы* хәм т.б.: Акшамлассам дедим кеўлим сағынды, Унатарман *олпы-солпы* шағынды (И.Юсупов).

г) халатты билдириўши сөзлер: *жас-зарры, дос-душпан* хәм т.б.

3) Атлық сөз шақабына киретуғын төмендеги қарама-қарсы мәнили сөзлер жуп антонимлерди жасайды:

а) өз ара қарама-қарсы халатта орналасқан предметти аңлатыўшы сөзлер: *бас-аяқ* хәм т.б.

б) жәмийеттеги социаллық қатламлардағы қарама-қарсылықты билдиретуғын сөзлер: *патша-гедей, бай-кәмбағал* хәм т.б. Бул сөзлер тийкарынан тарийхый шығармалар хәм қарақалпақ халқының аўызеки дөретпелеринде ушырайды.

в) қарама-қарсы халаттағы қатнасты билдиретуғын сөзлер: *саўал-жуўап, келим-кетим, кирис-шығыс, барыс-келис* хәм т.б.: Оннан көре ойнап-күлген абзал, Кеште телевизор көрген абзал, Мал көбейтип, таўық сақлап, пул таўып, *Барыс-келис* пенен жүргени абзал (И.Юсупов).

4) Төмендеги лексикалық мәнилерди билдиретуғын рәўишлер қарама-қарсы мәнили жуп сөзлерди жасайды:

а) тәрепти билдириўши сөзлер: *алды-кейни, астын-үстин, әри-бери, узақ-жақын, оңы-солы* хәм т.б.: Дос зәңгилес толар *оңлы-солыңа*, Узак айдасары шамалы болар (И.Юсупов).

б) муғдарды билдириўши сөзлерден: *аз-көп* хәм т.б.

в) ўақытты билдириўши сөзлер: *ерте-кеш, күни-түни* хәм т.б.: *Күни-түни* қонақ күтер, Дизде диңке қалмағанша (И.Юсупов). Сүймеди дәрьядан келген ағысты, *Күни-түни* аңлып аўлақ жағысты (И.Юсупов).

5) «бар», «жоқ» предикативи де жуп сөз болып қолланылады: Қыяллар хәр түрли муқамға дөнип, *Барды-жоқты* әрман қылғанын қойды (И.Юсупов). Өтемурат қудасының *бары-жоғына* қарамады, тек қызы Гүлсәнемнің бахытлы турмыс кешериўин ойлады.

Антонимлерден жуп сөзлер жасалғанда олар гәпте басқа да жуп сөзлер сыяқлы гәптиң бир ағзасы болып келеди. Сыңарлары антонимлик қатнаста болған жуп сөзлер басқа типтеги жуп сөзлерден өзгешеликке ийе. Яғный, *кемпир-зарры, ул-қыз* сыяқлы жуп атлықлардағы улыўмаластырыўшылық, жәмлестириўшилиқ мәни антонимлик сыңарлы жуп сөзлер мәнисине салыстырғанда тар, күшейтиў, қарама-қарсылық қәсийети аз. Мысалы *жыллы-ыссы күнлер, ыссы-суўық күнлер*. Бул мысалдың бириншиси антоним болмаған сөзлердиң жупласыўынан жасалған, олардың лексикалық мәниси арасында жақынлық бар. Ал, *ыссы-суўық күнлер* дегендеги мәни өткирирек.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлик сыңарлы жуп сөзлердиң аўыспалы мәниде қолланыўын қарап көрейик: «*Балент-пәс*» антонимлик сыңарлы жуп сөзиниң мәнилери:

а) Орынның тегис емес екенлигин билдиреди: *Бийик* таўға минсең, кеўлинде бийик, *Пәсликте* қалғандай барлық тәшўишлер (И.Юсупов).

б) Хәр түрли жас хәм узынлыққа ийе деген мәнини аңлатады:

в) Халатты билдиреди:

Әжел

- Фаусттай бийикке асылсаң сен...

Шайыр

- *Пәсликте* гүйбеңлеу – саған берілген. Бүркітлер таңламас екен уяны, *Пәс* ғана тар сакли кийиз төселген, *Бийик* талант, бийик поэзияны, *Бийик* жайда тууыу шәрт емес екен (И.Юсупов).

«Ыссы-сууық» сөзиниң мәнилери: Кеўлиң *сууық* болса, *ыссыларда* да, Кимдур биреулерди тоңдыра баслар (И.Юсупов). *Ыссыларға* күйип, *сууыққа* қатып, Сол жекке қайыңның астында тұрсын (И.Юсупов).

а) Сыңарларының мәнисине сәйкес келеди:

б) Көп уақыяларды, қыйыншылықлар деген мәнини билдиреди: Қаншадан-қанша ыссы-сууық күнлерди басынан өткерди. Төздиң сен ыссыға, сууыққа, ашқа (И.Юсупов).

в) Хал жағдай дегенди билдиреди: Қартайғанда ата-ананың *ыссы-сууығынан* хабар алыу перзенттиң уазыйпасы.

Антонимлик сыңарлы жуп сөзлердиң өзине тән өзгешеликлериниң бири айырым антонимлик қатнастағы сөзлер жупласқанда көпшилик жағдайларда басқа сөз шақабына өтеди. Мысалы: *ыссы-сууық, ақ-қара, бәлент-пәс, дос-душпан* мысалында келбетликтен атлық сөз шақабына тийисли сөз жасалған. Бул жағдай әсиресе фейиллерден жасалған антонимлик сыңарлы жуп сөзлерде көзге тасланады. Мысалы, *кирис-шығыс, аласы-береси, жатсам-турсам*. Бул антонимлер атлықлар сыяқлы тартым хәм сеплик формаларын қабыллайды. Мысалы: Мал көбейтип, тауық сақлап, пул тауып, Барыс-келис пенен жүргени абзал (И.Юсупов). Умтыламан жан-тәним менен, Өмир сени сулыу жасауға, Кемис жерлеринди толтырып, Артық жерлеринди қашауға, Умтыламан *жан-тәним* менен (И.Юсупов). Адамлардан *аласы-бересилерим* бар. Өлип-тирилип жыйнаған дүньясы еди. Әрманым сол *турсам-жатсам*, Сөз қусын ушардан атсам, Саған аз-кем сөз унатсам, Басқа бахыт сорамайман (И.Юсупов). *Жатсам-турсам* шай қағаздай шытырлап, Көз өңимде сол бир векселлер турар (И.Юсупов).

Антонимлик сыңарлы жуп сөзлер гәпте бир гәп бөлеги хызметин атқарады. Сондай-ақ, олардан сөз жасаушы қосымталар тийкарында жаңа сөзлерде жасалыуы мүмкин. Бунда сөз жасаушы қосымта тийкарынан жуп сөздиң екинши сыңарынан кейинине жалғанады: *бәлент-пәслик, жақын-жырақлық, бар-жоқлық, ирили-майдалы, азлы-көпли* хәм т.б.: *Ирили-майдалы* болар әрманлар (И.Юсупов). *Азылы-көпли* абырайдан, Үзгендейсең гүдеринди (И.Юсупов).

Айырым антонимлик сыңары жуп сөзлердиң биринши сыңары шығыс сеплиги қосымталы, екиншиси атау сеплиги формасында келеди. Бул жағдайда жуп сөз мәниси күшейгени сезиледи. Мысалы, *бастан-аяқ, үлкеннен-кишиси, арыдан-бери* хәм т.б.

Айырым уақытлары *-ма//-ме, -на//-не, -ба//-бе* сорау жанапайлары қолланылады. Бирақ ол сораулық мәнини билдирмейди. Сорау жанапайлары антонимлик сыңарлы жуп сөзлердиң еки сыңарына да ямаса биреуине ғана жалғаныуы мүмкин: *азба-көппе, ертеме-кешпе, барма-жоқпа* хәм т.б.

Ертеме-кешпе өлим хақ, буны барқулла ядыңызда тутың, -деди шайық (Т.Қайыпбергенов).

Антонимлик сыңарлы жуп сөзлердің сыңарларының орны тийкарынан турақлы болады. Бирақ айырым жағдайларда олардың орны алмастырыу мәниге жүдә тәсир етпейди: *бәлент-пәс (пәс-бәлент), жақсы-жаман (жаман-жақсы)*. Бул антонимлик сыңарлары жуп сөзлерге сөз жасаушы ямаса сөз өзгертиуши қосымта қосылса сыңарларының орны турақлы болады. Бирақ көпшилик антоним сыңарлы жуп сөзлердің орыны болса улыуа алмастырыуға мүмкин емес, яғнай *қара-ақ, кетти-келди, гедей-патша, зәлел-пайда* деп қолланыуға болмайды. Себеби бул орын алмастырыу оларды жуп сөз халатынан шығарып жибереди.

Айырым антонимлик жуп сөзлер сыңарларының биреуиниң орнына оның варианты қолланылса, бул жағдайда антонимлик сыңарлы жуп сөздің мәнисинде де кишигирим өзгерис сезиледи. Узақ-жақын антонимлик сыңарлы жуп сөз тийкарынан аралықты аңлатады. Көркем әдебиятта болса адамлар ортасындағы қатнасты билдириу үшін *жақын-жырақ* түринде қолланылғанын көремиз. Оларға жақын-жырақлық тууралы айтыудың өзи қолайсыз еди. Бул жерде «жақын» сөзи жуп сөздің биринши сыңары болып келиуи, бизиңше, оның қатнасты аңлатыудан келип шыққан болыуы керек. Мен (сөйлеуши) ←жақын→жырақ (қатнас билдириледи). Узақ→жақын—мен (сөйлеуши субъект), (аралық билдириледи).

Қарақалпақ тилинде айырым қоспа атлықлар көркем шығармаларда антонимиялық хызмет атқарады: Мақтумқулы, Бердақ келсе тирилип, Усылар менен бир нәубетке турылып, Топламлары шықпай жаурасар еди, Баспахана планынан сүрилип... Орсакы сөз айтып күлдирсе залды, Сый-хүрметтиң зары соларға қалды. *Көркем сөз* деп *шәлкем сөзди* үйренген, Мен аяйман ауылдағы балларды (И.Юсупов).

Бул мысалда шайыр «көркем сөз» сөз дизбегине «шәлкем сөз» деген сөз дизбегиниң антонимиялық қатнаста қолланып, мәни өткирлигине ерискен. Дүньяның бар ғалма-ғалларын, Алақанда көрип отырар, *Ақ үйдеги* сумлықтың бәрин, *Қара үйде-ақ* билип отырар (И.Юсупов).

Бул мысалдағы «ақ үй» - Америка Қурама Штатлары Президенти сорауын билдирсе, «қара үй» - карақалпақ халқының миллий отауын билдиреди. Мысалда *ақ үй* менен *қара үй* ауыспалы мәни де қолланылып, АҚШтың дүнья мәмлекетлерин өзине ғәрезлиликте услау, өзине бағынышлы етиу бойынша алып барып атырған сиясатын кара үйде жасап атырған қарапайым карақалпақларда билип, аңлап, түсинип отырғанын билдириу хәм оны тәсирли етип жеткерюу үшін «қара үй, ақ үй» қоспа атлықлары антонимиялық қатнаста жумсалған. Мысалы: Атомларға салдың илим қурығын, Космостың түңлигин ашар сырығын, Бир қол менен өмир гүллерин егип, Бир қол менен шаштың әжел урығын (И.Юсупов). Бул мысалда «өмир гүллери» сөз дизбеге «әжел урығы» сөз сөзбегине антоним сыпатында қолланылған.

Қарақалпақ тилинде айырым қоспа келбетликлерде антонимлик хызметте жумсалады: Мухаббат сазының күш-күдирети, *Тас мийтин* жанды

да кордай үгитер (И.Юсупов). *Дүзиү ағаш* ел мәпине керекли, Шаўып алып, жайға басар сонлықтан. Журт айланып өтер қыйсық теректи, *Қыйсық ағаш* узақ жасар сонлықтан (И.Юсупов). *Қара реңи* – душпаныңның пейлинде, *Ақ реңи* – басқалардың бәрінде (И.Юсупов). Адам *тастан қатты*, *гүлден де нәзик* (И.Юсупов). Мың жыл еки ашық маўқын басалмай, *Аишы суў*, *дуишы суў* жатты есилип (И.Юсупов).

Бул мысалдағы «*тас мийтин*», «*дүзиү ағаш-қыйсық ағаш*», «*қара рең-ақ рең*», «*тастан қатты-гүлден нәзик*», «*аишы суў-дуишы суў*» сөз дизбеклери контекстте антонимиялық хызмет атқарған.

Қарақалпақ тилинде айырым қоспа фейиллерде антоним ұазыйпасында жумсалады: *Жулдызға жол таўып* атқан адамзат, *Кеўилге жол таппай* базда тубалар (И.Юсупов). Я тоба, тәғдирдин дәлкегин қара: Алпыста ағайға кесел *тап болды*, *Әжелди көриўден қорқып бийшара*, *Бир ийек қаққы да*, *демде сап болды* (И.Юсупов). *Хәммеси өзиме қалды да кетти*, *Қайғымды бөлисип алды да кетти* (И.Юсупов). *Кимселер хош көрмес*, *кимге жағарсаң* (И.Юсупов). *Тоңып секириўдиң заманы өтти*, *Тойып секириўдиң мәхәли жетти* (И.Юсупов). *Биреўлерди атқа мингизип*, *Биреўлерди түсирип* атыр (И.Юсупов). *Қулақтан тер алып*, *көсиле түсер*, *Гә хәўижге минип*, *пәсине түсер* (И.Юсупов).

Бул мысалдағы «*жол таўып - жол таппай*», «*тап болды - сап болды*», «*қалды да кетти - алды да кетти*», «*тоңып секириў - тойып секириў*», «*атқа миниў - аттан түсиў*», «*хәўижге минип - пәсине түсиў*» фейиллери контекстте антонимлик хызмет атқарған. Сондай-ақ, қоспа рәўишлерде антонимлик хызметте жумсалады: *Қызлар таң сәхәрде* булақ басынан, *Ақшам* түсип қалған сырғасын излер (И.Юсупов). *Кимдур тирисинде-ақ атын жоқламас*, *Инсан болып*, *ишкен дузын ақламас*. *Бер жағынан* куйған менен тоқтамас, *Аржағында* бир нәрсеси болмаса ... (И.Юсупов). *Оң қапталда* тас өркеш нардай, *Шөгип жатар мүлгип* *Қара таў*, *Сол қапталда* жарқырап узақта, *Дәрья ағар сеңи ығысқан* (И.Юсупов). Бул мысалдағы «*таң сәхәрде - ақшам*», *бер жағы - ар жағы*», «*оң қапталда - сол қапталда*» рәўишлери антонимлик қатнасты андатып келген.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги антонимиялық сыңарлы жуп сөзлерде биринши сыңар етип антоним қурылысындағы инсан өзи ушын әхмийетли деп есапланған сөзди алады: *ақ-қара*, *оң-сол*, *жақс-жаман*, *узақ-қысқа*, *пайда-зыян* хәм т.б.

IV.7. Нақыл-мақаллардағы антонимия

Қарақалпақ халқының нақыл-мақалларында антонимия кубылысы жийи ушырасады. Өйткени, нақыл-мақалларда пикир қысқа хәм ықшам етип бериледи. Айтылажақ пикирди тәсирли хәм қысқа баянлаўда антитеза ең қолайлы усыл сыпатында көзге тасланады. *Қарама-қарсы түсиниклерди қатар қойып сүўретлеў арқалы жақсы не? жаман не? адам өзи қандай болыўы керек? өзин қалай тутыўы керек? деген сораўларға жуўап бериледи*. Қулласы, нақыл-мақаллар адамның дүньяны тереңирек таныўына жәрдемлеседи.

Төмендеги нақыл-мақаллардың қурылысында антоним сөзлер жумсалып, пикирди тәсірли, терең мәнили етип баянлағанын көреміз. Мысалы: «Мийнети қатты болса, Мийүйеси татлы болады». «Ериншектің еки досты бар, Бири уйқы, бири күлки». «Аз болсын, саз болсын». «Көз қорқақ, қол батыр». «Жақсы ислесең асыңды жерсең, Жаман ислесең басыңды жерсең». «Көпке жууырған, Аздан бос қалады». «Мийнеттің жолы қатты, наны татлы». «Жақсы адамда кек болмас, Жаман адам тек болмас». «Жақсының жаты болмас, Жаманның уяты болмас». «Келген дәулет, кеткен мийнет». «Өсер елдің белгиси, Бири шийрин, бири пал, Өспес елдің белгиси, Бири шаян, бири мал, Азамат ердің белгиси, Дүзде патша, үйде кул».

Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәп түріндеги нақыл-мақаллардың қурамындағы айырым жай гәптердің мазмуны бир-бирине қарама-қарсы болады. Еки зат ямаса қубылыс бир-бирине салыстырылады. Бир зат ямаса қубылысқа еки тәреплеме қатнас жасау тийкарында оған деген унамлы ямаса унамсыз сезим пайда етиледі.

Антонимия дизбекли хәм бағыныңқылы қоспа гәптерде айрықша синтаксислик қубылысқа ийе тил бирликлериниң қарама-қарсы қойылуы тийкарында жүзеге шығады.

Қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақалларда антонимия қубылысы төмендеги түрлерде ушырасады:

1) Қоспа гәптің еки сыңарында да антоним сөзлер жумсалыу арқалы қарама-қарсы мәни аңлатылады. Мысалы: «Жақсы қатын белгиси, Былғары қылар терини, Жаман қатын белгиси, Қарыздар қылар ерини». «Жақсының сөзи татлы, Жаманның сөзи қатты».

Әдебий шығармаларда лексикалық антонимлер емес, ал семантикалық антонимлер қоспа гәптерде антитезаны пайда етеді. «Жалғыз үйдің тамағы жетсе де, табағы жетпес». Бунда «тамақ» хәм «табақ» сөзлери дара турғанда антоним емес, бул мысалда семантикалық антоним болады. Жоқарыдағы мысалда қоспа гәптердің қурамындағы жай гәптердің шийрин, шаян, пал, мал баянлауышлары контекстлик антитезаны пайда еткен. Бирақ қурамында антоним жумсалған гәптердің барлығы қарама-қарсылық мәни аңлата бермейді.

2) Келбетлик жасаушы *-сыз// -сиз* қосымтасы аңлататуғын мәниси бойынша *-лы// -ли* қосымтасына қарама-қарсы мәни аңлатады. Бул қосымталар жәрдемінде жасалған сөзлер қоспа гәптің қурамындағы жай гәптерде қолланғанда қарсыласлық мәни билдириледі. Мысалы: «Ар-намыссыз болыу пәсликке дәрек, Ар-намыслы болыу саулат көтериу, Ақылсыз бир сулыу қыз болса, Зәхәр қуйған сулыу зерендей». «Ақыллы бир сықылсыз болса, Пал қуйған гөне ләгендей».

3) Қоспа гәптің қурылысындағы жай гәптерде тастыйықлаушы хәм бийкарлаушы сөзлер келгенде қарсыласлық мәни аңлатылады. Бийкарлаушы мәни *-ма// -ме* болымсызлық қосымталы, жоқ, емес сөзлери арқалы аңлатылады. Мысалы: «Гилең пәмсиз жыйналып, Бир ақыллы ер болмас». «Өмир бәрха бәхәр, бәрха қыс емес, Тек азан-кеш емес, шаңқай түс емес».

«Үлгисиз тонлар пишилмес, Үлгисиз тонлар пишилсе, Бой болар да сын болмас». «Жақсыға күн жоқ, Жаманға өлим жоқ».

4) Қоспа гәптиң сыңарларындағы қарама-қарсы мәнидеги сөз дизбеклери антитезаны пайда етеди. Мысалы: «Буғаның өзи қартайса да мүйизи қартаймас, Жақсының өзи қартайса да сөзи қартаймас». «Жақсының жақсысын айт, ийманы тассын, Жаманның жаманын айт, ийманы қашсын».

5) Гәп ағзаларының қарама-қарсы тәкирарланып қолланылыұы арқалы антитеза пайда болады. Бул жағдайда қоспа гәп сыңарларындағы гәп ағзаларының орын тәртиби өзгереді. Мысалы: «Жақсы ислесең асыңды жерсең, Жаман ислесең басыңды жерсең».

Қарақалпақ тилинде антитезалар тек дизбекли қоспа гәптиң қурамында ғана емес, ал бағыныңқылы қоспа гәптерде де қолланылады. Антитеза жәрдемінде дүзилген бағыныңқылы қоспа гәптердің сыңарлары арасында төмендеги шәртлик, қарсыласлық мәнилик ұазыйпалық қатнастар көзге тасланады:

а) Антитеза жәрдемінде дүзилген бағыныңқылы қоспа гәптиң сыңарлары арасында шәртлик қатнас аңлатылады. Мысалы: «Елге ел қосылса дәўлет, Елден ел кетсе – мийнет». «Елестире берсең, ел болмассаң». «Патша алым болса журты озар, Патша залым болса журты тозар». «Аўзы қыйсық болса да байдың улы сөйлесин, Бети қыйсық болса да бийдің қызы бийлесин». «Сойсаң қой өледі, Соймасаң жигиттің өзи өледі».

б) Қарсыласлық қатнасты билдиреди: «Үйиң тар болса да, кеўлиң кең болсын». «Улың ақмақ болса да, келинің дана болсын». «Ашыў деген ағын суў, Алдын ашсаң, арқырар», «Ақыл деген айдын суў, Алдын тоссаң, тоқырар».

в) Ұақытлық қатнас аңлатылады: «Айдың он беси жарық, он беси қараңғы». «Ашыў келгенде, ақыл кетеди». «Көби кетип азы қалды, Қыс кетип жаз қалды».

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги айырым қоспа гәптердің қурамындағы бир-бирине қарама-қарсы мазмундағы жай гәптерде антитеза қубылысы ушырасады. Бул жағдай антонимия қубылысының тилдің тек лексика-семантикалық ярусына ғана тийисли болмай, ал тилдің барлық иерархиялық басқышларда да ушырасатуғынының дәлили болып табылады. Бул туўралы М.Дәўлетов «Салыстырмалы дизбекли қоспа гәптердің хәр бир компонентінде лексикалық антонимия қолланыұы арқалы салыстырылады. Әсиресе, нақыл-мақалларда салыстырыұшылық мәни предметлерди, ис-хәрекет хәм ұақыяларды бир-бирине қарама-қарсы қойыұ арқалы салыстырылады» -деп жазады.¹

¹ Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәптердің гейпара мәселелери. –Нөкис, 1993, –Б.62.

ЖУЌМАҚ

Антонимлер – хәр қандай тилдің сөзлик қурамында белгили орын ийелейтуғын семантикалық категория. Бирақ, сөзлик қурамдағы барлық сөзлер антонимлик қатнаса түсе бермейди. Тилде көбирек сапалық мәни билдиретуғын сөзлер антоним дүзеди.

Антонимиялық қатнастың тилдеги көриниси адамзаттың санасы менен ойлауына тиккелей байланысly. Адамзат ойлау арқалы этираптағы өзін қоршаған затлар менен қубылыслардың сапасын, қәсийетлерин қарама-қарсы қойып таныйды. Усылайынша қарама-қарсы қойып салыстырыудың арқасында антонимиялық байланыс пайда болады.

Соның менен тиллик қарама-қарсылық логикалық қарама-қарсылық тийкарында пайда болады. Айырым илимпазлар антонимлерди логикалық көз-қарастан изертлеп, *антоним* дегенимиз қарама-қарсы уғымларды билдиретуғын сөзлер десе, екінши топардағы илимпазлар антонимлерди лингвистикалық көз-қарастан бахалап, мәнилери қарама-қарсы сөзлерди *антонимлер* дейди.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлерди изертлеп үйрениу арқалы төмендегидей жуўмақларға келиуге болады.

Сапалық мәни аңлататуғын барлық сөзлер антоним бола бермейди. Мысалы: *көк* хәм *қызыл* сөзлери өз антонимлерине ийе емес. Буны түсиндириу ушын формал логиканың нызамларын, диалектикалық қарама-қарсылықлардың бирлиги хәм гүреси нызамын, оның мазмунын ашыушы категориялардың бири қарсылық хәққында түсиникке ийе болыу керек.

Өйткени сөзлер арасындағы антонимлердің пайда болыуы қарама-қарсылықлардың бирлиги хәм гүреси нызамына барып тиреледи.

Жаратылыстың өзи қарама-қарсылықлардан қуралған. Ал антонимлердің буған қандай қатнасы бар? деген орынлы сорау пайда болады. Лингвистикада қарама-қарсы түсиниклерди аңлатыушы сөзлер антонимлер, ал қарсылық түсиниклерди аңлатыушы сөзлер *болымсызлық категориясы* деп аталады. Бирақ, бул антонимлер сөз емес, ал түсиниклерди аңлатыушы топар дегенди аңлатпайды.

Антонимлер сапалық мәни ямаса сапалық белгилерди билдириуши сөзлер болып есапланады. Затлар, қубылыслар, хәрекетлер сапалық белгилери бойынша жақсы ямаса жаман, көлеми бойынша үлкен я киши, салмағы бойынша ауыр я жеңил, орынға қатнасы бойынша узақ я жақын болыуы мүмкин. Мәнилеринде зат хәм қубылыслардың сапалық белгилери анық хәм толық сәўлеленген сөзлер антонимлерди пайда етеди. Буннан антонимлердің тилде пайда болыуының тийкары жаратылыстағы затлар менен қубылыслардың қарама-қарсылығы деген жуўмаққа келдик. Бирақ, антонимлердің тийкарын қурайтуғын қарама-қарсылықлар бирдей емес. Бул мәселе бойынша И.А.Новиков хәм Б.Усубалиевлердің пикирлерин басшылыққа алып қарақалпақ тилиндеги антонимлерди екиге бөлип қарадық:

- 1) тиккелей объектив қарама-қарсылықларды аңлатыушы антонимлер;
- 2) прагматикалық қарама-қарсылықларды аңлатыушы антонимлер.

Тиккелей объектив қарама-қарсылықтардың өзінде екіге бөлінеді: салыстырмалы қарама-қарсылықтарды билдириуші антонимлер хәм абсолют қарама-қарсылықтарды билдириуші антонимлер.

Мысалы: *кең* хәм *тар* сөзлери антоним. Олар арасында салыстырмалы қарсылық антонимлерди пайда етип тур: *тар* стадион – *кең* стадион. *Кең* хәм *тар* сөзлери бул жерде салыстырылып қарағанда антонимлик жубай дүзеди. Абсолют қарама-қарсылықтарды аңлатыушы антонимлер хәрекет, қубылыс хәм процесслердің пүткіллей қарама-қарсылығын аңлатады. Мысалы: *миниу* – *түсиу*, *қайнау* – *сууыу* сөзлери абсолютлик қарама-қарсылықтарға тийкарланған антоним болып табылады.

Прагматикалық антонимлерде қарама-қарсылық туура мәнисінде берилмейди, ал прагматикалық жол менен, образлы қарама-қарсы қойу менен бериледи. Демек, бунда сөзлер аұыспалы мәниде жумсалып, антонимлер пайда етеди. Мысалы: қарақалпақ тилинде *пал* хәм *уу* сөзлери *мазалы* хәм *ашшы* семаларында өз ара антоним болады.

Сөзлердің антоним болуын белгилеуде логикалық орай түсиниги белгили орын ийелейди. Бул мәселе бойынша қазақ тил билиминде Ж.Мусин, өзбек тил билиминде Р.Шукуров, рус тил билиминде Л.А.Новиковлар өз пикирлерин билдирген.

Р.Шукуровтың пикиринше, сөзлердің антоним болуында логикалық орай түсиниги белгили орын ийелетуғын, егер ол болмаса антоним дүзилмейди дегенди айтады. Мысалы: *ақ* хәм *қара* сөзлери өз ара антоним болып, еки сөз арасында логикалық орай хызметин көк ямаса қызыл сөзлери атқарады. Бирақ бул барлық антонимлерге қоллана бериуге болмайды. Рус тил билиминде Л.А.Новиков қарама-қарсылықтарды еки түрин ажыратады: контрарлық хәм комплементарлық. Контрарлық қарама-қарсылық түсиниги *x* хәм *y* көринисінде бериледи, олар арасындағы логикалық орай *z* болып, ол бир-бирин бийкарламайды, ал унамлы мазмун менен сыпатлайды. Мысалы: *өткен* – *хәзирги* – *келер*, *кеше* – *бүгин* – *ерте*. Комплементарлық қарама-қарсылық *x* хәм *y* көринисінде болады. Олар арасында орта түсиник (логикалық орай) болмайды. Мысалы: *кел* – *кет*, *ал* – *бер*, *балент* – *пәс* хәм т.б.

Тил билиминдеги антонимия машқаласын үйрениуге бағышланған илимий-изертлеу жұмысларындағы теориялық пикирлер, бизди қоршаған объектив дүньядағы затлар хәм қубылыстар арасындағы қарама-қарсылықтың бирлиги хәм гүрес нызамы, олар тууралы түсиниклеримиздеги логикалық қарама-қарсылықтың тилде сәулелениу болған антонимия қубылысы, қарақалпақ тилиндеги антонимлердің түрлери, оның басқа сөз шақапларына қатнасы, стилистикалық хызметин үйрениу тийкарында төмендегидей жуумақларға келдик:

1. Антонимия қубылысы тиллик универсалия менен байланыслы. Дүньядағы барлық тиллерге де антонимия қубылысы тән, адамзатты қоршаған объектив дүньяда бир-бирине қарама-қарсы болған зат хәм қубылыстар жасайды. Күннің ярымы қараңғы болса, ярымы жақты болады, қыста сууық болса, жазда ыссы болады, жер төменде жайласса, қуяш, ай,

жұлдызлар жоқарыда жайласқан, айырым затлар қатты болса, айырымлары жумсақ. Өне, усы объектив дүньядағы қарама-қарсылық туұралы түсиниклер, тилде өзиниң сәўлелениўин таўып антоним сөзлерди пайда етеди. Бул зат хәм қубылыслар туұралы түсиниклер жер шарындағы барлық халықлар ушын ортақ, бирақ олар хәр бир миллий тилде формалық жақтан басқа-басқа сөзлер менен өзинше сәўлеленеди;

2) Соңғы ўақытлары дөретилген семантикалық изертлеўлерде тек хәр қыйлы түбирлер хәм сапаны билдиретуғын сөзлер шеңберинде шекленип қалмастан антонимия түсинигин кең түрде түсиниў қәлиплести. Қарақалпақ тилиндеги антонимлердиң семантикасын үйрениў тийкарында семантикалық қарама-қарсы сөзлердиң төмендеги түрлери анықланды:

а) *Контрарлық қарама-қарсылық* ең шетки ағзалары симметриялы болған, олар арасында ортаңғы ағза болатуғын қарсылықты аңлатады. Мысалы: *Суўық – салқын – жыллы – ыссы емес – ыссы*. Қарама-қарсылықтың бул түри ең тийкарғы хәм кең тарқалған болып, ол сапаны аңлататуғын сөзлердеги антонимияның тийкарын қурайды.

б) *Комплементарлық қарама-қарсылық* (қосымша қарама-қарсылық) контрарлық қарама-қарсылықтан төмендеги белгилери менен ажыралатуғыны анықланды. Қарама-қарсы қойылатуғын ағзалар бир-бирин бир пүтинликке шекем толықтырып барыўы хәм өзиниң тәбияты бойынша ең шетки ағза есапланады, яғный ортаңғы болмаўы менен өзгешеленеди. Мысалы: *Өли – тири, ҳақыйқат – жалған*.

3) *Векторлық қарама-қарсылық* қарама-қарсы бағдарланған хәрекет, қыймыл хәм белгини аңлатып келеди. Мысалы: *Көтерилиў – төмен түсиў, кириў – шығыў* хәм т.б.

4) Қарақалпақ тилиндеги антонимия хәм синонимия қубылысының улыўмалық хәм өзгешелик белгилери төмендегеше: а) антоним хәм синонимлер хәр қыйлы лексемалар; б) хәр бир сөздиң бир лексика-грамматикалық топарын қурайды; в) бир лексика-семантикалық топарға киреди; г) айырым мәнилеринде антонимлик-синонимлик қатнастарға кириседи; д) антонимиялық хәм синонимиялық қатар дүзип, микроструктураны пайда етеди.

Қарақалпақ тилиндеги антонимлер менен синонимлердиң тийкарғы айырмашылығы синонимлер мәнилери бир-бирине жақын сөзлер болса, антонимлер мәнилери қарама-қарсы сөзлер екенлиги. Бул халат лексикологияның системалық екенлиги, оның элементлериниң бир-бирине оппозициялық қатнаста екенлигин көрсетеди. Қарақалпақ тилиндеги антонимия менен полисемияның байланысын үйрениў антонимлик қатардың мәнилерин анықлаў мүмкиншилигин береді, антоним қатар хәм ондағы айырым сөзлер менен полисемияның арасындағы ғарезли байланысты анықлаў мүмкиншилигин береді.

5) Қарақалпақ тилиндеги энантиосемия қубылысы анықланылды. Бир сөздиң өзи қарама-қарсы мәнини аңлатады: көзли болыў (көзи бар болыў) – көзли болыў (көзи көрмей соқыр болыў) хәм т.б.;

6) Қарақалпақ тилинде антонимиялық қатнас тек жеке лексемалар ортасында емес, ал бір сыңары жеке лексема түрінде екінші сыңары турақлы сөз дизбеги түрінде, ямаса еки турақлы сөз дизбеги бир-бири менен антонимиялық қатнасты дүзеди: ашыўшақ-қой аўзынан шөп алмайтуғын, жайпарахат-көзди ашып жумғанша, айы оңынан туўды-жолы болмады, бақ қонды-бағы тайды хәм т.б.;

7) Антонимлердиң пайда болыў усыллары, антонимиялық деривация мәселеси қызығыўшылық туўдыратуғын әхмийетли мәселелеринен есапланады. Жумыста хәр қыйлы түбирли антонимлердиң парадигмасы, бирдей түбирли антонимлердиң парадигмасы анықланылды. Олардың еки сыңарлы, үш сыңарлы, төрт сыңарлы парадигмасы үйренилди;

8) Атлық, келбетлик, рәуиш, фейил сөзлерден жасалған антонимлер, олардың өзине тән өзгешеликтери, қолланыў жийилиги, көркем шығармаларда атқаратуғын хызмети көрсетилди. Сондай-ақ аз санда болса да, санлық, алмасық, көмекши сөзлер хәм бар, жоқ предикативтери контекстте антонимиялық қубылысты атқаратуғыны дәслепки рет көрсетилди;

9) Қарақалпақ тилинде тек бир сөз шақабынан жасалған антонимлер менен бирге, хәр қыйлы сөз шақабына киретуғын атлық-фейил, келбетлик-фейил, атлық-келбетлик моделиндеги сөзлер антонимлик қатнасты пайда ететуғыны анықланды. Бир сөз шақабына киретуғын сөзлерден жасалған антонимлер симметриялы, ал хәр қыйлы сөз шақабына киретуғын сөзлерден жасалған антонимлер симметриялы емес екенлиги белгили болды.

10) Антонимлердиң стилистикалық хызмети, контекстлик антонимлер, антонимлердиң антитеза хызметинде жумсалыўы үйренилди. Көркем сөз шебертери өзтериниң дөретпелеринде антонимтерди шебер пайдаланыў арқалы жоқары көркем тәсирлиликке ериседи. Антонимтердиң ең тийкарғы стилистикалық функциялары бири – контрастлық баянлаў функциясы болып табылады. Хәзирги қарақалпақ тилинде антитезаның оппозициялық моделтери төмендегише: Х хәм У: Қуўаныш хәм қайғы; Х пенен У: Ерте менен кешинде (К); Х емес У: Ол қорқақ емес мәрт, дәўжүрек еди (К.Мәмбетов).

Қарақалпақ тилинде жеке турғанда антоним емес, бирақ контексттерде антоним бола алатуғын контекстлик антонимтер белгили хызмет атқарады. Мысалы: Шеңгелге қонған *бұлбилдиң*, *Шымшық* қурлым сәни болмас (Бердақ). Бул мысалда *бұлбил* хәм *шымшық* сөзтери салыстырылып, контекстлик антоним дүзип тур.

Контекстлик антонимтердиң пайда болыўы көркем сөз усталарының сөзтерди пайдаланыў шеберлигинен келип шығады.

11) Қарақалпақ тилиндеги антонимтердиң стилистикалық айырыў фигурасы, стилистикалық бириктириў фигурасы, нейтрал фигурасы, қарама-қарсылықтың өз ара бирликтеги хәрекет етиў стилистикалық фигурасы, стилистикалық алмасыў фигурасы хызметтеринде жумсалатуғыны анықланды. Оксюморон қубылысы үйренилди;

Антонимлер тилдің көптеп қолланылатуғын көркемлік дерегі болып есапланады. Олар хәр қыйлы стилистикалық хызметлерди атқара отырып, олардың пикирди тыңлаушы менен оқыушыға тәсирли хәм образлы етип жеткерип бериуде үлкен әхмийетке ийе болады. Антонимлердің стилистикалық хызметиниң бири антитеза болып, антоним сөзлердің бир фразада қатар қолланылыуы болып табылады. Антитеза төмендегидей модельлерде жасалады: *X* пенен *y* (*ерте* менен *кешинде*), *x* бирақ *y* емес (*аласысын* артық алды, бересисин берген емес), *x* ямаса *y* (ол *қорқақ* емес, *мәрт*, *дәујсүрек* екен).

Антонимлер буннан басқа стилистикалық айырыу фигурасы, стилистикалық бириктириу фигурасы, бийтәреплик фигурасы, қарама-қарсылықлардың өз ара бирликтеги хәрекет етиу фигурасы, алмасыу фигурасы, оксюморон хызметлеринде жумсалады. Жумыста оларға хәр тәреплеме түсиниклер берилди.

12) Жумыста дәслепки рет антонимиялық когезия изертленди. Антонимиялық кубылыс тек лексикалық антонимлер менен шегараланбайды, антонимлик қатнас, қоспа сөзлер, турақлы сөз дизбеклери, нақыл-мақаллар, дизбекли қоспа гәплер, бағыныңқылы қоспа гәплер арасында болатуғыны анықланылды. Антонимлердің текстти дәретиудеги хызмети көрсетилди.

Солай етип, антонимлердің қарақалпақ тил билиминде арнаулы изертленбеуи, тюркологияда хәм улыума тил билиминде антонимлердің еле толық шешилмеген тәреплериниң болыуы таңланған теманы изертлеудің зәрүрлигин тастыйықлайды. Антонимлерди теориялық жақтан изертлеу, олардың тилде пайда болыу себеплерин анықлау хәм басқа лексика-семантикалық топарлардағы сөзлер менен қатнасын, қурылысына қарай түрлерин анықлау қарақалпақ тил билиминиң актуаль мәселелери қатарына киреди.

Жуумақлап айтқанда, антонимлер қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында белгили орны бар семантикалық категория. Оларды хәр тәреплеме изертлеу үлкен теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Сиясий әдебиятлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Тошкент.: «Ўзбекистон», 1998. –583 б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Тошкент.: «Ўзбекистон», 1998. Т.VI., 1999. –Б.324-347.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Тошкент.: «Ўзбекистон», Т.VII. 1999. –Б.132-155.
4. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Тошкент.: «Ўзбекистон», 2001. –440 б.
5. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент.: «Маънавият», 2008. –174 б.

2. Монография, сабақлық, топлам ҳәм грамматикалар

6. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Тошкент.: «Фан», 2006. –262 б.
7. Абдирахманов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Тошкент.: «Фан», 1976. –318 б.
8. Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик ҳәм келбетлик фейиллердиң субстантивлесиўи. –Нөкис.: «Билим», 1992. –55 б.
9. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. –Нөкис: 2005. –118 б.
10. Алланиязова Ш. Қоспа гәплердеги антитеза. //Устаз. (Академик А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналған илимий мақалалар топламы). –Нөкис: 2002. –Б. 23-26.
11. Аристотель. Метафизика. –Москва: 1934. –С.130.
12. Аханова К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы.: «Мектеп», 1973, –548 б.
13. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. –Ч. I. (части речи и словообразование). –Москва.: «Наука», 1952. –543 с.
14. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990. –88 б.
15. Бекбергенов А. Синонимлер ҳәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1971. –Б.115-131.
16. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1973. –312 б.
17. Бердимуратов Е. Хәзирги карақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис.: «Билим», 1994. –186.
18. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. –Алматы.: «Мектеп», 1988. –147 б.

19. Виноградов В.В. О языке художественной прозы избранные труды. –Москва.: «Наука», 1980. –358 с.
20. Вопросы каракалпакского языкознания. –Нукус.: «Каракалпакстан», 1983. –249 с.
21. Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. –Нөкис.: «Билим», 1995. –279 б.
22. Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис.: «Билим», 1999. –391 б.
23. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. –No'kis.: «Bilim», 2009. –295 b.
24. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. –No'kis.: «Bilim», 2010. –252 b.
25. Зиёдова Т.У., Шамсиева М.М. Ҳозирги ўзбек адабий тили услубияти. –Тошкент.: Абдулла Қодирий номидаги «Халқ мероси» нашриёти, 2003. –41 б.
26. Зикириллаев Ғ. Истиқлол ва адабий тил. –Тошкент.: «Фан», 2004. –119 б.
27. Исабеков Б. Антонимия ва бўлишсизлик категорияси. //Ўзбек филологияси масалалари. //ТошДУ тўплами. 1971. –Б.95-100.
28. Йўлдашев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. –Тошкент.: «Фан», 2007. –123 б.
29. Қелендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1989. –90 б.
30. Қайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. –Алма-Ата.: Издательство «Академии наук Казахской ССР», 1958. –166 с.
31. Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты. //Илимий мақалалар.–Нөкис.: «Билим», 1999. –78 б.
32. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиндеги антонимлер. //ҚМУ жас илимпазлары хәм қәнигелериниң V илимий-теориялық конференциясының материаллары. –Нөкис.: 1993. –Б.31-33.
33. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. –Тошкент.: «Зар қалам», 2006. –144 б.
34. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. –Москва.: «Высшая школа», 1982. –222 с.
35. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. –Москва.: «Просвещение», 1977. –223 с.
36. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –Ленинград.: «Наука», 1956. –569 с.
37. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили (Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм А.Мусаев шығармаларының материаллары бойынша). –Нөкис.: «Билим», 1995. –170 б.

38. Рахматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. –Тошкент.: «Университет», 2007. –159 б.
39. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. –Москва.: «Высшая школа», 1974. –370 б.
40. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. –Москва.: «Высшая школа», 1968. –415 б.
41. Синонимы русского языка и их особенности. Изд. «Наука», Ленинградское отделение Ленинград, 1972. –242 с.
42. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – Москва.: «Наука», 1975. –310 с.
43. Сырлыбаева Г.Т. Қарама-қарсылық уғымының түрлі ғылым салаларында және тіл білімінде көрініс табуы. //Сөз семантикасы: лексикография, семасиология, терминология. //Конференция материаллары. –Алматы: 2009. –Б.161-167.
44. Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия, Филология. Социальные коммуникации. –Т.22 (61), –№3. –Симферополь: 2009. –С.24-30
45. Тихонов А.Н., Ким Л.Л., Тихонов С.А. Современный русский язык. Лексикология. –Ташкент.: «Ўқутувчи», 1991.–264 с.
46. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Сайдова Р., Йулдошева О. Ўзбек нутқи маданияти асослари амалиёти. –Тошкент: 1994. –113 б.
47. Түркий тиллердиң өз ара байланысы мәселелери. //Илимий мақалалар жыйнағы. –Нөкис: 1998. –48 б.
48. Устаз (Академик А.Дәўлетовтың 60 жыллығына арналған илимий мақалалар топламы). –Нөкис: 2010. –75 б.
49. Ўзбек тили грамматикаси. –Т. I. Морфология. –Тошкент.: «Фан», 1975. –609 б.
50. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. –Нөкис.: «Билим», 1994. –Б. 256.
51. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхы очерклери. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1974. –358 б.
52. Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиш тизими. –Тошкент.: «O'qituvchi», 2007. –165 б.
53. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. –Москва.: «Просвещение», 1964. –316 с.
54. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнгулов Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент.: «Ўқитувчи», 1983. –248 б.
55. Шукуров Р. Антонимларнинг ясалишига доир. //Ўзбек тилшунослигининг баъзи масалалари. –Тошкент.: «Фан», 1969. –Б.15-16.
56. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. –Тошкент.: «Фан», 1977. –148 б.

3. Диссертация хэм авторефератлар

57. Абдуллаев М.А. Грамматический род как лингвистическая категория (на материале разносистемных языков). Автореф. дис. ...доктор. фил. наук. –Тошкент: 2007. –22 с.
58. Алланазаров Е.Е. Қорақалпоқ тилида метафораларнинг стилистик кўлланилиши (Т.Жумамуратовнинг поэтик асарлари асосида). Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Нукус: 2002.–22 б.
59. Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш: филол. фанлари доктори ...дис. автореф. – Тошкент: 1987. –51 б.
60. Байжанов Б. Антонимы в туркменском языке.: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ашхабад: 1985. –26 с.
61. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареальном освещении. Юго-восточный регион. Автореф. дис. ...доктор. фил. наук. –Москва: 1982. –43 с.
62. Бежбински Я. Антонимо-синонимические отношения в лексике (на материале художественных произведений А.П.Чехова). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Ростов на Дону, 1983;
63. Бурская Е.А. Фоносемантический аспект антонимии в русском языке. – Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Москва, 1990;
64. Векуа Н.В. Антонимія якiсних прикметнiв у сучаснiй українськiй мовi. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Київ: 2006. –23 с.
65. Васильева Е.А. Фоносемантическая характеристика основных лексических категории: Антонимия и синонимия. –АКД., -Тула, 2004
66. Одилов Ё.Р. Ўзбек тилида энантиосемия. филол. фанлари доктори ...дис. автореф. – Тошкент. 2016.
67. Гудкова Я.А. Антонимия в первичном и вторичном поэтическом текста (на материале произведений Дж.Г.Байрона «Дон Жуан» и А.С.Пушкина «Евгений Онегин» и их поэтических переводов):. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ростов на - Дону: 2010. –25 с.
68. Гордиенко Е.А. Моделирования интенсивности эмоциональной нагрузки в антонимо-синонимических блоках русского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Волгоград: 2005
69. Джурабаева М.А. Аффиксальная омонимия в узбекском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ташкент: 1975. –24 с.
70. Драчук Н.В. Полисемия как один из факторов формирования антонимо-синонимических блоков: на материале качественных прилагательных русского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Волгоград, 2006, –С.2
71. Закирова Р.М. Антонимы в татарском языке (Лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления). Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Казан, 2001.
72. Зайцева Н.В. Антонимическая когезия в современном русском и английском языках. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Ростов-на-Дону, 2008.

73. Задорожнева Е.З. Сочетаемость компонентов антонимосинонимических блоков (на материале существительных, прилагательных, наречий русского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Волгоград, 2007
74. Ембергенова М.А. Синонимика падежных конструкций в современном каракалпакском языке. Автореф. дис. ...доктор. фил. наук. – Нукус: 2001. –21 с.
75. Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Тошкент: 1973. –24 с.
76. Кун Цзин. Textoобразующие функции антонимии в рассказах А.П.Чехова. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Москва, 2000.
77. Қудиярова Ш.Т. Қорақапоқ ва қозоқ тилларининг сўзларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Нукус: 2006. –25 б.
78. Қыпшақбаева А.Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі қарсы мәндес фразеологизмлердің семантикалық парадигмасы. //Филол.ғылым. магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның рефераты. – Қызылорда: 2010. –11 б.
79. Махкамова Г.С. Антонимы в поэзии Лоика Шерали. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Худжанд: 2009. –27 с.
80. Молонова Л.Б. Антонимы в бурятском языке: лексико-грамматический аспект (в сопоставлении с антонимами русского языка). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Улан-Удэ: 2008. –20 с.
81. Мусин Ж. Антонимы в казахском языке.: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Алма-Ата: 1970. –31 с.
82. Муташева Г.Р. Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Махачкала: 2008. –26 с.
83. Мордвина-Щодро О.А. Антонимосинонимические блоки прилагательных называющих черты характеры человека (лингвокультурологический аспект). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Санкт-Петербург, 2007;
84. Сазонова В.А. Антонимы как средство выражения контраста в языке и художественной речи (на материале прозы А.П.Чехова). Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Красноярск, 2011.
85. Новикова Ю.О. Речевая антонимия как отражение обыденной картины мира (на материале американского варианта английского языка). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Санкт-Петербург: 2010. –22 с.
86. Нуратдинов А. Семантическая структура многозначных слов в составе антонимических пар (на материале русского языка в сопоставлении с узбекским).: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ташкент: 1980. –21 с.
87. Рафиев А.Р. Структурно-функциональные свойства фразеологических единиц узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ташкент: 1982. –18 с.

88. Резуанова Ғ. Қазақ тіліндегі көп мағаналы сөздерден жасалған синонимдік, омонимдік, антонимдік қатарлар. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Алматы: 1999. –28 б.
89. Погребная Н.А. Антонимический концепт в русском и английском языках. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Минск, 2006.
90. Талыбов К.А. Антонимы в современном азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Баку: 1971. –26 с.
91. Талалакина Е.В. Синонимы и антонимы в русском и английском языках, как предмет параллельного изучения в начальной школе. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Москва, 2008;
92. Тупчиева Н.М. Антонимия в современном лакском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. –Макачкала, 2006, –С.5
93. Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари.: Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Тошкент: 1996. –23 б.
94. Усубалиев Б. Антонимы в киргизском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Фрунзе: 1982. –23 с.
95. Ҳамидов Н.Ш. Ҳозирги қорақалпоқ тилида равишнинг семантикаси ва услубий қўлланилиши. Филол. фан. номзоди...дис. автореф. –Нукус: 2008. –26 б.
96. Хабибов Л.Г. Структурно-семантические особенности антонимов в татарском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Уфа, 1984. – С.10
97. Хасбулатова З.А. Антонимы в кумыкском языке. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Махачкала, 2010.
98. Чупановская М.Н. Репрезентация противоположности в семантике производных антонимов (на материале словарей русского языка). Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Новосибирск: 2007. –21 с.
99. Чурносова Т.Ф. Антонимия в именном словообразовании немецкого языка. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. – Самара, 2004.
100. Федосов Ю.В. Принципы построения идеографического антонимосинонимического словаря русского языка. Автореф. дис. ...доктор. фил. наук. –Волгоград, 2002;
101. Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Ташкент: 1973. –25 с.
102. Юлдашев М.М. Бадиий матнинг лингвопоэтик тадқиқи. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Тошкент: 2009. –48 б.
103. Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Нукус: 2001. –22 с.

4. Журналда жәрияланған мақалалар

104. Муталлибов С. Антоним сўзлар. //Совет мактаби. –Тошкент: 1955. –№4. –Б.28-30.

105. Меметов А. Антонимы в крымско-татарском языке. //Советская тюркология. 1979. №1. –Б.62-68.

106. Нажимов А. Булақ көзлери. //Әмиўдәрья. –Нөкис: 1977. –№9, –79-86.

107. Усманов С. Антонимлар. //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. –Тошкент: 1958. –№2. –Б.33-40.

5. Сөзликлер

108. Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Мектеп турмысына байланыслы терминлердиң орысша-қарақалпақша қысқаша сөзлиги. –Нөкис.: «Билим», 1993. –98 б.

109. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. –Нукус.: «Қарақалпақстан», 1985. –203 б.

110. Доспанов О., Қалендеров М., Есемуратова Р., Дәўлетбаев Қ. Қарақалпақ тилиниң қысқаша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис.: «Билим», 1992. –100 б.

111. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1985.–156 б.

112. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990. –228 б.

113. Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990. –399 б.

114. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1982. –376 б.

115. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1984. –382 б.

116. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1988. –367 б.

117. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1992. –633 б.

118. Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги. –Нөкис.: «Билим», 1995.–104 б.

119. Qudaybergenov M., Karamatdinov B., Allamuratov N. Qaraqalpaqsha-russha qisqasha so'zlik. –Tashkent.: «Muharrir», 2009. –68 b.

120. Львов Р.М. Словарь антонимов русского-языка. –Москва.: «Русский язык», 1984. –226 с.

121. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. –Алматы.: «Мектеп», 1984. –176 б.

122. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. –Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1979. –228 б.

123. Новиков Л.А. Русская антонимия и её лексикографическое описание. –Словарь антонимов русского языка. –Москва.: «Русский язык», 1988. –С.5-30.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҰ	3
I БАП. АНТОНИМИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАРЫ	7
I.1. Антонимия кубылысының логика-философиялық тийкарлары.....	7
I.2. Тил системасындағы антонимияның орны.....	10
I.3. Антонимияны изертлеудің тийкарғы басқышлары хәм аспектлери.....	13
II БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АНТОНИМЛЕРДИҢ БАСҚА ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРҒА ҚАТНАСЫ ХӘМ АНТОНИМИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА	21
II.1. Антонимлердің пайда болыуы мәселеси.....	21
II.2. Антонимлердің классификациясы.....	27
II.3. Антонимлердің синонимлер менен өз ара қатнасы.....	31
II.4. Полисемия хәм антонимия.....	34
II.5. Энантисемия антонимлердің айрықша бир түри.....	39
II.6. Антонимлик қатнастағы фразеологизмлер.....	42
II.7. Антонимиялық деривация.....	44
III БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АНТОНИМЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ	53
III.1. Антонимлердің қурылысы бойынша түрлери.....	53
III.2. Антонимлердің сөз шақапларына қатнасы.....	57
III.3. Атлыққардан жасалған антонимлер.....	58
III.4. Келбетликлерден жасалған антонимлер.....	61
III.5. Фейиллерден жасалған антонимлер.....	65
III.6. Рәуишлерден жасалған антонимлер.....	70
III.7. Басқа сөз шақапларындағы антонимия кубылысы хаққында.....	72
IV БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ АНТОНИМЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ	74
IV.1. Антонимлердің тийкарғы хызметі.....	74
IV.2. Антонимлик стилистикалық фигуралар.....	75
IV.3. Контекстлик антонимлер.....	83
IV.4. Антонимиялық когезия.....	85
IV.5. Антонимлердің фоносемантикасы.....	89
IV.6. Композитлик антонимлер.....	90
IV.7. Нақыл-мақаллардағы антонимия.....	95
ЖУҰМАҚ	98
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР	103

ХОЖАНОВ ШАРАПАТДИН БАЛТАНИЯЗОВИЧ

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АНТОНИМИЯ
ҚУБЫЛЫСЫ**

(Монография)

Редакторы Ж.Успанова
Дизайнер И.Сержанов
Тех.редактор З.Алламуратов

Басыўға руўсат етилген ўақты 10.01.2017-ж.
Форманты 70x90 1/16. Типю «Times New Roman» гарнитурасы. Офсет
кағазы. Офсет баспа усылында басылды. Көлеми 8 баспа табақ. 8,6
шэртли баспа табақ. 8, 87 есап баспа табақ. Нускасы 500.
Буйыртпа №4225

«Билим» баспасы. 230103. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9

Хожанов Шарапатдин Балтаниязович 1978-жылы 23-мартта Кегейли районунда туулган. 1995-жылы Кегейли районундагы 7-санлы орта мектепти тамамлап, 1996-жылы Бердак атындагы Каракалпак мамлекетлик университети филология факультетине окууга киреди. 1996-2000 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети студенти, 2001-2002 жыллары Каракалпак университети газетасынын жууаплы хаткери, 2001-2003 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети мамлекетлик тиллери кафедрасы ассистенти, 2005-2011 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети арнаулы сырткы белим методисти, 2011-2011 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети каракалпак тил билими кафедрасы кабинет басыгы, 2011-2012 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети касындагы кадрларды кайта таярлау хэм кенигелигин жетистириу орайы методисти, 2012-2014 жыллары Каракалпак мамлекетлик университети магистратура белими методисти, 2015-жылдан басып хазирги уакытта Каракалпак мамлекетлик университети каракалпак тил билими кафедрасынын 10.00.03 – Каракалпак тили, каракалпак эдебияты кенигелиги бойынша улкен илимий хызметкер-излениушиси.

Ол 30 га шамалас илимий макалалардын авторы. Сондай-ак, онын авторлыгында хэм соавторлыгында «Каракалпак тилинде антонимлердин кыскаша сезлиги», (Некис, 2016), «Жана каракалпак элипбеси» окуу колланба (Некис, 2005), «Элипбе хэм имла», окуу колланба (Некис, 2013), «Каракалпак тили» арнаулы сырткы белим студентлери ушын сессия аралык кадагалау жумыслар (Некис, 2005), «Тил билими терминлеринин каракалпакша-озбекше хэм озбекше-каракалпакша сезлиги» окуу колланба (2016), «Улуума билим берiu мектеплеринде инновациялык педагогикалык технологиялардан пайдаланыу» методикалык колланбасы (Некис, 2016) басылып шыкты.